

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA

V

MIHAI SÂMPETRU

ORAȘE ȘI CETĂȚI
ROMANE TÂRZII
LA
DUNĂREA DE JOS

București 1994

ORAȘE ȘI CETĂȚI ROMANE TÂRZII LA DUNĂREA DE JOS

*În amintirea părinților mei,
Elena și Simion Sâmpetru*

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA

V

MIHAI SÂMPETRU

ORAȘE ȘI CETĂȚI
ROMANE TÂRZII
LA
DUNĂREA DE JOS

București 1994

SOMMAIRE

Abréviations	6
Bibliographie	7
Introduction	15
I. L'habitat romain de basse-époque de Tropaeum	18
II. Le quartier sud-est. L'habitation romaine de basse-époque à Tropaeum..	23
III. La maison romaine de basse-époque dans d'autres centres des provinces riveraines du Bas-Danube. Edifices publics laïques de caractère monumental	53
IV. <i>Villa rustica</i> au Bas-Danube à la basse-époque romaine	76
V. La basilique romaine chrétienne dans le territoire compris entre le Danube et l'Haemus	79
VI. Les agglomérations romaines de basse-époque	96
Conclusion	116
Notes	123
Illustration	137
Explication des figures	157
Résumé	159

CUPRINS

Prescurtări	6
Bibliografie.....	7
Introducere.....	15
I. Habitatul roman târziu la Tropaeum.....	18
II. Cartierul de Sud-Est. Casa romană târzie la Tropaeum.....	23
III. Gospodăria (Casa) romană târzie în alte centre din provinciile riverane Dunării de Jos. Clădiri monumentale de caracter public laic	53
IV. <i>Villa rustica</i> la Dunărea de Jos în epoca romană târzie.....	76
V. Bazilica romană creștină în teritoriul dintre Dunăre și Haemus	79
VI. Așezările romane târzii	96
Încheiere	116
Note	123
Ilustrația.....	137
Explicația figurilor - franceză.....	157
Rezumat în franceză.....	159

PRESCURTĂRI

- AAPh (SA)** – Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica. Serdicae 1963.
- AAPh (SHPh)** – Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Serdicae 1963.
- BCMI** – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București.
- BMI** – Buletinul Monumentelor Istorice. București.
- BCH** – Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris.
- BSH** – Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine. București.
- FHDR** – Fontes Historiae Daco-Romanae. București.
- IAI** – Izvestija na Arheologičeskija Institut. Sofia.
- INMS** – Izvestija na Narodnija muzei-Šumen (sau Izvestija Šumen).
- ISTIGA** – Izvestija na Sekŭjata za teorija i istorija na gradoustroistvoto i arhitekturata pri BAN. Sofia.
- IVAD** – Izvestija na Varnenskoto arheologičesko drujestvo. Varna
- Materiale** – Materiale și cercetări arheologice. București.
- MIA** – Materialy i issledovanija po arheologii. Moscova.
- SCIV(A)** – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie). București.

BIBLIOGRAFIE

- Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum*, editori Carolus U. Clark, Ludovicus Traube și Guilelmus Heraeus (FHDR, II, 1970, p. 116- 163).
- Angelov Dimităr, *Zur Frage des Agrargesetzes und der Herausbildung der Feudalverhältnisse in Byzanz*, în *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz (Probleme der Herausbildung des Feudalismus)*, Berlin, 1976, p. 3-9.
- Antonova Vera-Dremsizova Cvetana, *Aulăt na Omurtag kraji s. Car Krum*, *Arheologija*, Sofia, 2, 1960, p. 28-39.
- Antonova Vera, *Dve rannohristijanski cърkvi văr văršnoto ukreplenie na aula na Han Omurtag pri gara Car Krum (Šumensko)*, *Arheologija*, Sofia, 4, 1968, p. 52-67.
- Antonova Vera, *Novootkriti cърkvi v Šumenskata krepost*, *INMS*, 5, 1972, p. 3-29.
- Arhiva Muzeului Național de Antichități*, București, anul 1910.
- Barbu Vasile, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972.
- Barnea Alexandru, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1989 de Institutul de Arheologie din București*, *SCIVA*, 3-4, 1990, p. 315-323.
- Barnea Alexandru, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1991 de Institutul de Arheologie din București*, *SCIVA*, 4, 1992, p. 433-440.
- Barnea Ion, *Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure*, Atena, 1966 (*Deltion ... IV*, 1964-1965, 4, p. 333-343 (extras).
- Barnea Ion, *Les thermes de Dinogetia*, *Dacia*, 11, 1967, p. 225-252.
- Barnea Ion, *O casă romană târzie de la Dinogetia*, *SCIV*, 2, 1969, p. 245-266.
- Barnea Ion, *Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve-VIe siècles*, *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Bulletin*, X, 1972, 2, București, p. 143-165 (extras).
- Barnea Ion, *Atriile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani*, *SCIVA*, 1, 1975, p. 57-67.
- Barnea Ion, (coordonator), Barnea Alexandru, Bogdan-Cătănicu Ioana, Mărgineanu-Cârstoiu Monica, Papuc Gheorghe, *Tropaeum Traiani*, I, Cetatea, București, 1975.
- Barnea Ion, *Quelques nouvelles considérations sur les pavés mosaïques de Tomi*, *Dacia*, 20, 1976, p. 265-268.
- Barnea Ion, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*. Città del Vaticano, 1977.
- Barnea Ion, *La basilique citerne de Tropaeum Traiani à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, *Dacia*, 21, 1977, p. 221-233.
- Barnea Ion, *Legăturile daco-romanilor din Transilvania cu imperiul romano-bizantin în secolele V-VII*, *Symposia Thracologica* 8, Satu Mare - Carei, 1990, p. 224-228.
- Baumann H. Victor, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.
- Berenger (fiul, editor) *Les Nouvelles de l'Empereur Iustinien*, I, Metz, 1811.
- Bersu Gerhard, *A sixth century German Settlement of foederati: Golemanovo-Kale*, *Antiquity*, 12, 1938, p. 31-43.

- Biernacka-Lubanska Malgorzata, *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*, Wroclaw, 1982.
- Boiadjev Ștefan, *Novi dannii za Hisarskite steni*, IAI, Sofia, 30, 1967, p. 101-111.
- Bordenache Gabriella, nota no. 3683, în *Fasti Archeologici*, 16, Roma, 1964.
- Bošković Djurdje, *L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Âge dans les régions centrales des Balkans*, Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines, Ochride, 10-16 septembre 1961, I, Beograd-Ochride 1963, p. 155-163.
- Bošković Djurdje, *Sur l'importance des recherches archéologiques exécutées à Caričin Grad*, Starinar, 15-16, 1964-1965, Beograd, 1966, p. 47-52.
- Böttger Burkhard, Döhle Bernhard, Gomolka-Fuchs G., Hajnalová Eva, și Wachtel Klaus, *Iatrus-Krivina, II, Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973*, Berlin, 1982.
- Bucovală Mihai, *L'édifice romain à mosaïque de Tomi*, București, 1975.
- Canarache V., *L'édifice à mosaïque de Tomis*, Constanța.
- Cianeva Neli, *Starohristijanskite i rannovizantijskite baziliki ot IV-VI v. v Bălgarija*, Arheologija, Sofia, 2, 1968, p. 13-26.
- Cianeva-Decevska, Neli, *Vrăzskite meždū rannohristianskite baziliki ot IV-VI v. v Bălgarija s tezi v săsednite balkanski strani*, ISTIGA, 24, Sofia, 1972, p. 200-212.
- Claude Dietrich, *Die Byzantinische Stadt im VI Jh.*, în *Byzantisches Archiv*, 13, München, 1969, p. 156-220.
- Codex Iustinianus*, editor Paulus Krueger, Berolini, 1877.
- Condurachi Em., Florescu Gr., Pippidi M.D., Stoian I., *Histria, I, monografie arheologică*, București, 1954 (colaborările la volum citate).
- Condurachi Em., *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques*, Dacia, 1, 1957, p. 245-263.
- Condurachi Emil, *Histria romano-bizantină în lumina ultimelor săpături*, Monumente și Muzeu, 1, 1958, p. 21-39.
- Condurachi Emil, în *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes*, II, Sofia, 1969, p. 539-541 (intervenție).
- Condurachi Em., *Problema unor bazilici creștine de la Histria și Callatis*, Pontica, 4, 1971, p. 173-189.
- Condurachi Emil și Miclea Ion, *Dobrogea*, București, 1978 (Album).
- Constantinescu-Iași, Petre, *Narthexul în artele bizantine, sud-slave și române*, Iași, 1926.
- Davidescu Mișu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova, 1980.
- De Boor Carl, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatumum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha, XII, 1891, 3-4, p. 519-534.
- De Boor Carl, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatumum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha, XIV, 1894, 4, 573- 599 (și XII, 1890, 2, p. 303-322).
- Desjardins Ernest, *Voyage archéologique et géographique dans la région du bas Danube*, Revue archéologique, 17, Paris, 1868, p. 254-278 (cu colaborarea lui Ambroise Baudry (pl. IX și X)).
- Diaconu Gheorghe și colaboratori, *L'ensemble archéologique de Pietroasele*, Dacia, 21, 1977, p. 199-220.

- Diaconu Petre, *Despre Sacidava și stratigrafia ei*, SCIVA, 1, 1980, p. 123-130.
- Diehl Charles, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901.
- Dimitrov, P.D., Iordanov Iordan, Kojuharov Georgi, Mijatev Krăstiu, Stoikov Georgi, Tonev Liuben, Hristov Hristo, *Kratka istorija na bălgarskata arhitektura*, Sofia, 1965.
- Dremsizova Cvetana, *Madara*, Sofia, 1957.
- Dremsizova Cvetana, *Novi dannii za ikononikata na Dolna Mizija prez rimskata epoha*, INMS, Šumen, 1, 1960, p. 1-18.
- Dremsizova Cvetana, *Villa romaine aux environs de Madara*, AAPh (SA), Serdicae, 1963, p. 111-119.
- Dremsizova-Nelčinova Cvetana, *La villa romaine en Bulgarie*, Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes, II, Sofia, 1969, p. 503-512.
- Filov Bogdan, *Sofiiskata cărkva Sv. Sofia*, Sofia, 1913.
- Florescu Radu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin) in Studien zu dem Militärgrenzen Roms*, Köln-Graz, 1967, p. 149-151.
- Florescu Radu, *Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului Roman*, BMI, XLI, 1972, 3, p. 23-32.
- Gerasimov Todor, *Monetite namereni v đvete rimski postroiki pri s. Madara*, INMS, Sumen, 1, 1960, p. 55-65.
- Gerkan A. (von), *Die christliche Hauskirche-Dura Europos*, Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, 8, Stuttgart 1966, col. 1222-1224.
- Giovannoni Gustavo, *Nuovi contributi allo studio delle genesi della basilica cristiana*, Atti della Pontificia Accademia di Archeologia, Dissertazioni, ser. II, t.XV, 1921, p. 111-134.
- Giovannoni Gustavo, *La tecnica della costruzione presso i Romani*, Roma.
- Gomolka Gudrun, *Bemerkungen zur Situation der spätantiken Städte und Siedlungen in Nordbulgarien und ihrem Weiterleben am Ende des 6.Jahrhunderts*, in Studien zum 7.Jahrhundert in Byzanz (Probleme der Herausbildung des Feudalismus), Berlin, 1976, p. 35-42 (editori, Helga Köpstein și Friedrich Winkelmann).
- Herrmann Joachim, Wachtel Klaus, Ivanov Teofil, Gomolka Hans-Jürgen, Döhle Bernhard, Dimova Violeta, Wendel Michael, Gomolka Gudrun, Schönert-Geiss Edith, Mihailov Stamen, *Iatrus-Krivina: Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, I, Berlin 1979 (Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973).
- Hoddinott F.R., *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Londra, 1963.
- Iankovič George, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Belgrad, 1981.
- Iustinian, *Novellae*, ed. Zacharia A. Lingenthal, I, Lipsiae, 1881.
- Istoria României*, I, București, 1960.
- Ivanov Teofil, *Novootkritijat anticen grad Abrit pri Razgrad*, Istoriceski Pregled, XII, 1956, 1, Sofia, p. 79-91.
- Ivanov Teofil, *Abrittus, Razgrad*, 1965.

- Ivanov Teofil, **Proučvanija vārhu topografijata i gradoustroistvoto na Eskus, Arheologija, Sofia, 1, 1975, p. 1-14.**
- Ivanov Teofil, **Starohristijanskite baziliki v Iatrus (IV-VI v.), Arheologija, Sofia, 3, 1976, p. 6-22.**
- Ivanov Teofil, **Gradskijat ploštad na Nikopolis ad Istrum spored novite proučvanija, Arheologija, Sofia, 2, 1977, p. 16-30.**
- Jakobson L.A., **Rannesrednevekovj Hersones. Ocerki istorii materialnoj Kul'tury. Moscova, 1959 (MIA 63).**
- Jones, M.H.A., **The Cities of the Eastern Roman Provinces, ed. II- a revăzută, Oxford, 1971.**
- Lemerle Paul, **Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Recherches d'histoire et d'archéologie, I (text), II (Album), Paris, 1945.**
- Lemerle Paul, **A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce, Bulletin de Correspondance Hellénique, 70, 1946, Paris, 1947, p. 319-328.**
- Marcellinus Comes, **Chronicon, ed. Chronica minora, saec. IV, V, VI, VII, editor Theodor Mommsen, II, Berlin 1894 (MGH, AA, XI, 1).**
- Mano-Zisi George, **La cinquantenaire des fouilles de Caričin Grad, Starinar, 15-16, 1964-1965, Belgrad, 1966, p. 53-59.**
- Mano-Zisi George, **Caričin Grad, Starinar, 19, 1968, Belgrad 1969, p. 111-114.**
- Mano-Zisi George, **Caričin Grad - Iustiniana Prima, Leskovac, 1979.**
- Mărgineanu-Cârtoiu, Monica, **Problèmes d'architecture concernant la citerne romaine et la basilique chrétienne de Tropaeum Traiani, Dacia, 21, 1977, p. 235-250.**
- Miclea Ion - Florescu Radu, **Strămoșii Românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. (Daco-Romanii, II), București, 1980.**
- Mihăescu Haralambie, Ștefan Gheorghe, Hâncu Radu, Iliescu Vladimir, Popescu C. Virgil, **Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României), II, București, 1970 (publicate de ...).**
- Mircev Milko, Tonceva Gorana, Dimitrov Dimităr, **Bizone-Karvuna, IVAD, 13, 1962, Varna, p. 21-109.**
- Mitrea Ioan, **Unitatea culturii materiale și spirituale din spațiul carpato-danubio-pontic în secolele VI-VII,, Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 416-417.**
- Mladenova Janka, **La villa romaine d'Ivailograd, Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes, II, Sofia, 1969, p. 527-534.**
- Monneret de Villard, Ugo, **Le chiese della Mesopotamia, Roma, 1940.**
- Murnu George, **Noi săpături în cetatea Tropaeum (1910), BCMI, III, 1910, p. 155-161.**
- Murnu George, **Cronica săpăturilor arheologice de la cetatea Tropaeum- Adamclisi în 1910, BCMI, III, 1910, p. 140-141.**
- Murnu George, **Monumentele de piatră din Colecția de Antichități a Muzeului de la Adamclisi, BCMI, VI, 1913, 23, p. 3-91 (extras).**
- Kirsch Peter Johann, **Die Entwicklung des Bautypus der altchristlichen römischen Basilika., Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, 43, 1935, (Freiburg im Breisgau), p. 1-22.**

- Köpstein Helga, Die Agrarverhältnisse Ende des 6. Jh., besonders nach den Kaisernovellen, in: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin, 1978, p. 3-29 (editori: Winkelmann Friedhelm, Köpstein Helga, Ditten Hans, Rochow Ilse).**
- Nicorescu Paul, Les basiliques byzantines de Dolojman, Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique, XXV, 1944, 1, București, p. 1-7 (extras).**
- Nikolov Dimitur, The Thraco-Roman Villa Rustica near Chatalka, Stara Zagora, Bulgaria, Oxford, 1976 (BAR S.S. 17).**
- Notitia Dignitatum, ediția Otto Seeck, Berlin 1876 (FHDR II, 1970, p. 206-213).**
- Olteanu Ștefan, Betrachtungen über die Anfänge der städtischen Lebens auf rumänischen Territorium, in: Frügeschichte der europäischen Stadt (Voraussetzungen und Grundlagen), Berlin, 1991, p. 68-72 (editori: Brachmann Hansjürgen și Herrmann Joachim).**
- Opaiț Andrei, Opaiț Cristina și Bănică Teodor, Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă, Revista Monumentelor Istorice, LIX, 1990, 1, p. 18-28.**
- Ovčarov Dimităr, Vila rustika do s. Mogilec (Tărgovisko), Arheologija, Sofia, 1, 1969, p. 26-35.**
- Ovčarov Dimităr, Vizantiiski i bălgarski kreposti V-X vek, Sofia, 1982.**
- Panaiteșcu A., Descoperiri pe Via Forensis a municipiului Tropaeum Traiani, Pontica, 12, 1979, p. 197-201.**
- Panaiteșcu A., Cercetări arheologice pe Via Forensis a cetății Tropaeum Traiani, Pontica, 16, 1983, p. 231-238.**
- Parnicki-Pudelko Ștefan, Novae - sector Zachodni. The Fortifications in the Western sector of Novae, Poznan, 1990.**
- Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft, ed. Georg Wissowa, VI (Ephoros-Fornaces), Stuttgart 1909.**
- Pârvan Vasile, Cetatea Tropaeum, București, 1912.**
- Pârvan Vasile, Cetatea Ulmetum, II (Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913), Analele Academiei Române, XXXVI, Memoriile Secțiunii Istorice, București, 1915.**
- Pârvan Vasile, Cetatea Ulmetum, III (Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914), Analele Academiei Române, XXXVII, Memoriile Secțiunii Istorice, București, 1915.**
- Petrova Marta, Arhitektonikata i prostransvenite obrazi na tri cārкви v Šumenskata krepost, Arheologija, Sofia, 2, 1977, p. 60- 65.**
- Petrovic Nevenka, L'urbanisme de Caričin Grad, Starinar, 15-16, 1964-1965, Belgrad 1966, p. 61-67.**
- Pippidi M.D., Bordenache G., Eftimie V., Sectorul T, Materiale, 7, 1961, p. 229-234.**
- Popescu Emilian, Punctele D₅ și D₆, Materiale, 7, 1961, p. 236-242.**
- Popescu Emilian, Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani, Studii Clasice, 6, 1964, p. 185-203.**

- Popescu Emilian, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*, SCIV, 4, 1965, p. 695-724.
- Popescu Emilian, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècle de notre ère*, Dacia, 13, 1969, p. 403-415.
- Popescu Emilian, *Constantiana - un problème de géographie historique de la Scythie Mineure*, Byzantinische Zeitschrift, 66, 1973, p. 359-382 (extras).
- Popescu Emilian, *Zur Geschichte der Stadt in Kleinskythien in der Spätantike. Ein epigraphischer Beitrag*, Dacia, 19, 1975, p. 173-182.
- Popescu Emilian, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI*, Studii Teologice, ser. II, XXXII, București 1980, nr. 7-10, p. 590-605 (extras).
- Popescu Emilian, *Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert*, in Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 38, Viena, 1988, p. 75-94 (extras).
- Popilian Gheorghe, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Popović Vladislav, *A Survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire*, in Sirmium, I, Belgrad, 1971, p. 119-133 (și text paralel în sârbocroată la p. 135-148).
- Preda Constantin, *Callatis*, ed. II-a, București, 1968.
- Procopius, *De aedificiis*, ediția Jacobus Haury, Lipsiae, 1954.
- Procopius, *Despre Zidiri*, in FHDR, II, București, 1970, p. 458-475.
- Protase Dumitru, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, *Dacia Romană*, București, 1980.
- Rădulescu Adrian, *Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanța*, BMI, 39, 1970, 3, p. 52-56.
- Rădulescu Adrian, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966.
- Rădulescu Adrian, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, Etudes Byzantines et Post-Byzantines, II, București, 1991, p. 23-45.
- Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, I, Stuttgart, 1963; II, Stuttgart, 1967-1971; III, Stuttgart 1972-1973 (Lieferung 17-19).
- Sas-Zaloziecky Wladimir, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländer und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkung*, München, 1955.
- Sâmpetru Mihai, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de la VII-lea*, SCIV, 2, 1971, p. 217-245.
- Schwartz E., *Eusebios*, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, 6, Stuttgart, 1909, col. 1370-1439.
- Stanceva Magdalena, *Épanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica*, Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes, II, Sofia, 1968, p. 535-538.
- Stoian Iorgu, *Edificiul descoperit lângă marea locuință din zona de est a cetății*, SCIV, 3-4, 1955, p. 532-538.
- Stoian Iorgu, *Sectorul central al Cetății: Punctul D*, Materiale, 5, 1959, p. 288-291.
- Stoian Iorgu și Popescu Emilian, *Sectorul central al Cetății, Punctul D*, Materiale, 6, 1959, p. 274-280.

- Stoian Iorgu, **Sectorul central al Cetății, Punctul D, Materiale**, 7, 1961, p. 234-236.
- Stoian Iorgu - Sâmpetru Mihai, **Săpăturile din 1961 și 1963 efectuate în sectorul central al cetății Histria, Materiale**, 9, 1969, p. 186-190.
- Srejiović Dragoslav, **Felix Romuliana, Galerieva palata u Gamzigradu (Felix Romuliana, le palais de Galère à Gamzigrad)**, *Starinar*, 36, 1985, p. 51-67.
- Srejiović Dragoslav și Lalović Anka, **Felix Romuliana**, Belgrad, 1989.
- Stricević Djordje, **I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani**, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, Belgrad, VIII, 1964, 2, p. 399-415.
- Strzygowski Iosef, **Kleinasien: ein Neuland der Kunstgeschichte**, Lipsia, 1903.
- Strzygowski Josef, **L'ancien art chrétien de Syrie**, Paris, 1936.
- Suceveanu Al. - Barnea Al., **La Dobroudja romaine**, București, 1991.
- Le Synekdemōs d'Hieroklēs et l'opuscule géographique de Georges de Chypre**, editor Ernest Honigmann, Bruxelles, 1939, (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini*, fasc. 1 (cf. FHDR, II, București, 1970, p. 350-353).
- Ștefan S. Al., **Troesmis. Considerații topografice**, *BMI*, XL, 1971, 4, p. 43-52.
- Ștefan Gheorghe, **Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea**, *Drobeta*, I, Turnu Severin, 1974, p. 65-70.
- Teodor Gh. Dan, **Teritoriul est-carpatic în secolele V-XI e.n.**, Iași, 1978.
- Teodorescu Victor, **Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII e.n. în București**, București, 9, 1972, p. 73-99 (extras).
- Testini Paolo, **Archeologia Cristiana**, Roma, 1958.
- Truhelka Čiro, **Starokršćanska Arheologija**, Zagreb, 1931.
- Tudor D., **Prima biserică creștină descoperită în Dacia Traiană**, Iași, 1948.
- Tudor Dumitru, **Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt**, *SCIVA*, 3, 1979, p. 453-458.
- Uenze Syna, **Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)**, München, 1992, **Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937** (cu colaborarea: Dietz Karlheinz, Jurukova Jordanka, Kuzmanov, Georgi, Mackensen Michael, Todorova Henrieta, Valev Peter, Vasiliev P. Vasil, Velkov Velizar, Werner Joachim).
- Vasić Cedomir, **Bazilika C na Caričinom Gradu-nov predlog rekonstrukcije osnove**, *Starinar*, 36, Belgrad, 1985, p. 203-214.
- Velkov Ivan, **Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien)**, *Germania*, 19, 1935, 2, p. 149-158.
- Velkov Ivan, **Kāsnorimska villa pri Orlandovci**, *IAI*, 12, Sofia, 1938, p. 409-414.
- Velkov Iv. Velizar, **Gradāt v Trakija i Dakija prez kāsnata Anticinosť**, (IV-VI v.), Sofia, 1959 (= *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam, 1977).
- Velkov Velizar, **Sofia zwischen Antike und Mittelalter**, in *Frühgeschichte der europäischen Stadt (Voraussetzungen und Grundlagen)*, Berlin, 1991, p. 92-96.
- Vetters Herrmann, **Dacia Ripensis**, Viena, 1950 (*Österreichische Akademie der Wissenschaften - Schriften der Balkan-Kommission. Antiquarische Abteilung XI/1*).

- Vitruvius, Despre arhitectură, (trad. de arh. Cantacuzino M.G., Costa Traian și Ionescu Grigore), București, 1964.**
- Vulpe Radu, Le nombre des colonies et des municipes de la Mésie Inférieure, AAPh (SHPH) Serdicae, 1963, p. 147-156.**
- Vulpe Radu - Barnea Ion, Din istoria Dobrogei, II, București, 1968.**
- Ward-Perkins B.J. - Goodschild G.R., The Christian Antiquities of Tripolitania, Archaeologia, 95, 1953, 7, p. 22-24.**
- Zahariade Mihail, Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum, București, 1988.**
- Zirra Vlad - Alexandrescu Petre, Cercetări arheologice în orașul Constanța, Materiale, 4, 1957, p. 88-94.**

INTRODUCERE

În lucrarea de față ne-am propus să prezentăm aspectele esențiale ale culturii romane târzii din provinciile latinofone situate de-a-lungul Dunării, Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, ce corespund laolaltă Moesiei Inferioare, depășindu-i doar la vest intrucâtva limitele.

Ne-am concentrat eforturile asupra acestei întinse zone din marea arie etno-lingvistică daco-romană și sud-dunăreană, atât din considerente de ordin general-istoric, cum ar fi, evoluția multiseclară de tip urban a societății daco-romane (secolele I-VII e.n.), a cărei chintesență se găsește în habitatul marilor orașe antice fortificate dintre Dunăre și Haemus, cât și pentru că activitatea noastră de cercetare arheologică desfășurată timp de mulți ani în astfel de centre ca Tropaeum și Histria, ne-a îngăduit să ne aducem prinoul prin dezvelirea și cercetarea unor mari obiective arheologice din perioada romană târzie a secolelor IV-VII e.n. Unele au un caracter inedit (Tropaeum), altele, complementar (Histria, Tropaeum, Dinogetia).

Dezvelirea unei suprafețe de cca. un sfert de hectar din orașul antic Tropaeum prin săpături în sectorul de sud-est încredințat nouă (între 1969-1989), cercetare întreprinsă de la stratul vegetal în aria practic neafectată de vechile săpături, a avut ca rezultat investigarea a două *insulae* și a unui edificiu dintr-o a treia. Documentarea arheologică realizată în cursul cercetării am consemnat-o într-un raport definitiv de săpături intitulat *Cartierul dintre Poarta de Est și Turnul 21 (Tropaeum)*.

Vestigiile descoperite ne-au permis și reconstituirea edificiilor de la bază până la acoperiș, dintre ele detașându-se, prin monumentalitate și funcționalitate o casă romană târzie de tip *domus* (D7) cu două portice și curte interioară.

Menționăm că în studiu au fost înglobate și edificiile descoperite anterior, dintre *via principalis* și sectorul nostru, publicate în monografia *Tropaeum Traiani, I, Cetatea* (1979) deoarece fac parte din *insulele* 1 și 2.

Se înțelege, că aspectul arhitectural și funcționalitatea edificiilor au fost în toate cazurile stabilite după elementele de cultură materială, de arhitectură sau de uz gospodăresc (unelte, ustensile, recipiente, etc.) descoperite în depuneri cât și după dispunerea clădirilor în ansamblul de locuire.

În același mod am procedat (prin reconstituiri) și în cazul caselor romane târzii de la Histria (edificiile D1-D6 și din sectorul T) înglobând în tratare și edificiul de același fel descoperit la Dinogetia.

Amintim că în elaborarea lucrării ne-au fost de mare folos studiile redactate în temeiul unor cercetări arheologice sistematice, de către Emil Condurachi, Iorgu Stoian, Emilian Popescu (Histria), Ion Barnea (Dinogetia și Tropaeum), Alexandru Barnea (Tropaeum), Ioana Bogdan Cătănciu și Monica Mărgineanu-Cârstoiu (Tropaeum), cele mai multe publicate preliminar sau monografic.

Pentru ținutul dintre Dunăre și Haemus corespunzător provinciilor Moesia Secunda și Dacia Ripensis avem, până acum, mai puține date concludente publicate pentru casa

romană târzie aristocratică (*Domus*) și mai multe pentru cea comună. Din prima categorie este de reținut edificiul monumental descoperit în orașul antic Abrittus, studiat și publicat de Teofil Ivanov. În unele locuri, ca la cetatea romană târzie de la Šumen "Hissar", deși planul construcțiilor antice cuprinse în incinta fortificată apare integral reconstituit, singurul edificiu important este o bazilică creștină, în rest locuințe comune într-o rețea de străzi înguste. La Iatrus (Kriviņa, reg. Ruse) deși în *castellum* s-au înregistrat în urma săpăturilor metodice părți mari aparținând unor construcții monumentale din secolele IV-V e.n., ansamblul nefiind complet dezvelit, nu s-a putut încă stabili funcționalitatea lor (curte interioară cu peristil, notată XXII și Spațiile XXIV-XXV, cu portice).

În privința marelui oraș roman Novae (Sviștov) care, de asemenea, a dăinuit până la începutul veacului VII, rezultatele săpăturilor din sectorul polonez consemnează deocamdată ca edificiu mai important, doar o mare bazilică creștină, iar cele din sectorul bulgar încă nu au fost publicate monografic.

La Oescus (Ghighen) și *Nicopolis ad Istrum* (Nikiup) edificiile dezvelite ale centrelor urbane sunt din epoca imperială romană, celelalte, neconcludente ca plan și funcționalitate, uneori parțial cercetate.

De altfel, la orașele și cetățile romane târzii (romano-bizantine) din Bulgaria de Nord a fost studiat, de fapt, mai mult sistemul de apărare fortificat (zidul de incintă, turnurile și porțile) și mai puțin habitatul, pentru perioada istorică la care ne referim, a secolelor IV-VII e.n.

În schimb, spre deosebire de Sciția Mică, pentru Moesia Secunda și Dacia Ripensis în epoca romană târzie, cunoaștem un număr mai mare de *villae* romane din ținutul de țară, studiate cu precădere în Bulgaria de către Cvetana Dremsizova și Dimităr Nikolov, cercetările din România pentru Sciția Mică au fost efectuate și publicate de către Victor Baumann. Datele arheologice privind satul roman târziu (sec. IV-VII e.n.) din provinciile sud-dunărene ce țin de malul drept (Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis) sunt încă destul de firave, explorările netrecând de stadiul de sondaje sau de cercetări de teren.

Alături de casa romană târzie (*Domus*) cu pondere social-economică deosebită în orașul roman târziu, ne-a reținut atenția în domeniul social-spiritual, ca o creație nouă, caracteristică secolelor IV-VI e.n. bazilica creștină, de obicei așezată în centrul așezării. Într-un capitol amplu al lucrării am urmărit, ca și în cazul casei romane târzii, trăsăturile specifice ale geniului creator roman. Nu este nevoie să subliniem, credem, importanța deosebită a acestor instituții romane, *casa* și *basilica*, demonstrată și etimologic (*casă* și *biserică*) ce s-au dovedit adevărate fortărețe ale rezistenței și continuității populației romanice răsăritene. Ele au asigurat coeziunea prin limba latină și credința creștină ortodoxă în fața atacatorilor de la frontieră, reprezentând factori primordiali în etnogeneza poporului român de la Dunărea de Jos, în constituirea caracterului său neolatin. De aceea le-am considerat inseparabile în tratare, ca expresie de prim ordin, îngemănată, a culturii romane târzii.

În elaborare am folosit un însemnat material bibliografic, menționat în măsura impusă de tratare, atât în aparatul critic cât și în lista bibliografică selectivă. Evident,

socotim lucrarea noastră doar ca o parte a efortului continuu depus de către cercetătorii români și străini în domeniu.

Ținem să menționăm că am considerat necesar să lărgim cadrul inițial al investigației noastre prin tratarea unor aspecte esențiale ale culturii romane târzii într-un ultim capitol intitulat "Așezările romane târzii" (VI) în care au fost incluse și centre importante ale acestei culturi și din alte provincii cu populație predominant latinofonă, ca *Moesia Prima*, *Dacia Mediterranea*, *Dardania*, *Pannonia Secunda*, pentru completarea tabloului evoluției istorice a susnumitei culturi și a cadrului de dezvoltare, până la căderea *limes*-ului dunărean, de la începutul secolului VII (Fig. 1).

I. HABITATUL ROMAN TÂRZIU LA TROPAEUM*

Stadiul cercetărilor arheologice din orașul antic roman *Tropaeum* era în 1975 cel arătat în monografia *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, ieșită de sub tipar în 1979. Fotografia aeriană color făcută la un zbor din 1973 a surprins pe peliculă zonele săpate, complet (prin care înțelegem stratul roman târziu) sau parțial, începând din 1891 până la zi, cercetări ce reprezintă de fapt dezvelirea zidului de incintă cu turnurile, a căii principale, a porților de est, de vest și de sud, a câtorva edificii monumentale, unele aflate de-a lungul căii principale, ca bazilica *forensis* (civilă) și patru bazilici paleocreștine – "simplă" (A), de "marmură" (B), "cisternă" (C) și cu transept (D)¹.

În afară de aceste obiective, în 1973 era complet cercetată și zona de locuințe din sectorul A cu edificiile dintre zidul de incintă și turnul 1, de nord al Porții de Est, cu aliniere la strada principală, până la bazilica "simplă". De fapt, construcțiile dezvelite aici aparțin la două *insulae* separate de o stradă nord-sud, notată AV1, cu debușeu din *via principalis*, în apropierea Porții de Est. Cele două *insulae* au fost dezvelite și delimitate pe laturile de sud, est și vest, rămânând a se stabili doar limitele lor de nord.

Clădirile din *insula* de lângă zidul de incintă se înșiruie în lungul lui, între zid și strada AV1 și calea principală la sud. Până acum au fost cercetate încăperile notate convențional A1 α , A1 β , A2 α și A2 β , cea din urmă parțial (longitudinal)². Mai întâi este de amintit edificiul A1 compus din două încăperi alăturate, A1 α la strada principală cu un acces și portic pe stâlpi (sau acoperiș scund), de mari dimensiuni (8,60 x 5,10 m) în care s-au găsit, între altele, un mare *mortarium* de calcar alb, de 0,65 m diametru, într-un colț și un chiup înfipt în podea. Din această încăpere se trecea printr-o ușă cu scară cu trepte de piatră la un nivel mai sus într-o încăpere, A1 β , la fel de lungă dar foarte îngustă, abia de 1,90 m.

S-a apreciat că edificiul A1 a avut un rost comercial.

În spatele edificiului A1 era un spațiu dalat cu dale mari de calcar, de la strada AV1 la zidul de incintă, liber pentru circulație, probabil acoperit. Imediat la nord de spațiul menționat, edificiul A2 cu o încăpere, A2 α (8 x 7,40 m interior) dezvelită complet, cu două accese, la strada AV1 și la spațiul liber menționat, și, încăperea alăturată A2 β , cu un acces la strada AV1, dar care nu comunică cu A2 α .

Încăperea A2 β a fost dezvelită parțial în lungime până la zidul de incintă. La toate aceste clădiri, zidurile lor ce rezemau pe cel de incintă au fost găsite distruse la adosare pe porțiuni mai mari sau mai mici. Edificiile în chestiune sunt din piatră cu legătură de pământ și țin de perioada ultimă de viață romană târzie a orașului, fiind ridicate la sfârșitul secolului IV sau începutul secolului V.

S-a apreciat că A2 a fost casă de locuit, adică încăperile α și β ar fi constituit o unitate de locuire.

* În studiu au fost incluse rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse de autor în sectorul D, din 11 campanii de săpături (1969-1988), suprafața investigată având cca. 2000 m² (inedite).

Cea de a doua *insula*, dintre strada principală, strada AV1 și bazilica "simplă" care este tot de plan dreptunghiular, însă aproape pătrată, deasemeni încă nu a fost delimitată în partea de nord.

Din această "insulă" au fost descoperite complet două edificii, A3 și A4 și, parțial, un al treilea edificiu, A5. A3 este edificiul de la strada principală, de plan dreptunghiular, orientat, ca și A1, cu fațada la calea principală unde avea patru intrări ce dădeau într-o sală lungă și largă, ce ocupa toată latura de sud a edificiului, cu dimensiunile de cca. 25 m est-vest și 15 m spre nord. Sala A3 α , considerată a fi fost un magazin, comunica cu încăperile din spate, A3 γ și A3 δ , socotite a fi fost camere-ateliere, printr-o singură ușă cu trepte de urcare în A3 γ . Încăperile A3 γ și A3 δ erau legate funcțional printr-un canal de scurgere amenajat în colțul de sud-est al celei dintâi, pe o platformă de pietre (întocmit din pietre, țigle, și cărămizi) ce trecea prin zid în A3 δ pe care o traversa până în strada AV1. În A3 δ , între canalul de scurgere a apei și zidul de la stradă al încăperii A3 δ s-a dezvelit o construcție "în potcoavă", cu diametrul de 1,80-1,85 m cca., al cărui zid se mai păstra pe 0,30 m înălțime. Construcția circulară făcută din pietre și bucăți de cărămizi legate cu pământ, avea o podea de lut bătut, cu pietre mărunte și fragmente ceramice, aflată la același nivel cu podeaua încăperii.

Judecând după plan, avea o deschidere spre colțul prin care trecea canalul. Nu s-a putut preciza dacă rostul canalului era legat de scurgerea apelor menajere sau de altceva și nici funcția construcției circulare.

Deoarece nu s-a găsit vreun zid pe latura de nord a încăperii A3 δ , ci doar o platformă dreptunghiulară de pietre în colțul de N-V, s-a presupus că A3 δ a putut fi o curte interioară. În încăperea A3 γ mai există o intrare în colțul de nord-est pe același ax cu cea de sud ce comunica cu A3 α , spațiu ce forma un mic vestibul. Pragul păstrat la strada AV1 între A3 δ și A4 indică existența unui acces, presupus acoperit, din stradă între zidurile edificiului A4 și A3 (γ și δ) ce ducea și la intrarea de nord a încăperii A3 γ (presupunând că A3 δ se închidea și pe latura de nord cu zid).

Ca descoperiri mărunte, dată fiind sărăcia materialelor, se menționează doar găsirea în A3 δ a două fragmente de opaițe și a unor monede de bronz, din care cea mai târzie este o emisiune de la Tiberiu II Constantin din anul 580-581, aflată în apropierea construcției rotunde menționate³⁾.

Se consideră că edificiul A3 a fost înălțat în secolul IV, cu excepția încăperii (sau casei) 3 β cu datare din secolele II-III e.n., distrusă la jumătatea secolului III prin incendiere și nerefăcută până la reconstrucția constantiniană, când s-au folosit doar zidurile de est și de sud ale vechii clădiri, cele de vest și de nord fiind abandonate (jumătate din cel de nord). La 0,25 m vest de vechiul zid s-a construit un altul în continuarea zidului de vest al sălii A3 α . La sfârșitul secolului V - începutul secolului VI, când s-a construit bazilica "simplă", încăperea 3 β a fost scoasă din uz fiind acoperită în parte "de groapa de mortar amestecat cu cărămidă pisată, utilizat la ridicarea zidurilor bazilicii". Partea dinspre est a zidului de nord al încăperii 3 β a fost distrusă în veacul al VI-lea de o groapă de gunoi existentă lângă platforma de mortar cu cărămidă pisată, groapă ce a tăiat parțial zidul unei construcții de piatră în formă de potcoavă (diametrul 2 m), *adosată* la zidul de est

al încăperii 3 β și al cărui rost este nelămurit (situație ce se datorează puținătății vestigiilor din nivelul ultim, îndeosebi, fapt constatat și în celelalte zone cercetate din cetate).

Zona de la est de absida bazilicii simple (150 m²) a fost nivelată odată cu isprăvirea construcției, la sfârșitul secolului V - începutul secolului VI, de la absida bisericii până la edificiile A4 și A5, fiind nivelată și încăperea A3 β . Accesul din strada principală în acest spațiu nivelat, o stradă îngustă de 1,90 m, a fost închis abia la sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII, prin două ziduri mici transversale paralele.

Edificiul A4, de la nord de A3, este format dintr-o singură încăpere mare⁴).

Zidul de nord al edificiului A4 apare dublat într-o anumită etapă, între el și zidul de sud al edificiului A5 rămânând un coridor de 1,5 m lărgime, închis la stradă într-o vreme mai târzie. În edificiul A4 s-au găsit resturi din trei chiupuri, ceea ce a dus la concluzia că a fost depozit de cereale (dim. exterioare 10 x 7,50 m cca.). De notat, că în ciuda deschiderii foarte mari, încăperea nu avea un stâlp central. Se consideră că edificiul A4 a fost construit în secolul IV, odată cu A3, în a cărui planimetrie de ansamblu se și încadrează. Din plan (fig. 67) pare că zidul de vest al edificiului A4 ar prezenta o îngroșare parțială la mijloc în interiorul încăperii, încă de la zidire, tot din considerente de rezistență, desigur.

Edificiul A5, dezvelit doar în lungul zidului său de sud⁵), orientat la strada AV1 ca și A4 și în paralel cu acesta, este închis pe toată latura de sud, accesul fiind undeva în partea nesăpată, poate la stradă. De observat că A4 nu are acces la stradă (AV1) ci în curtea edificiilor A3-A4, ceea ce întărește presupunerea că nu era o clădire independentă funcțional, ci legată de edificiul A3. Latura de sud a edificiului A5 α este de 15 m lungime, semn că era de proporții considerabile. Între colțul de sud-vest al edificiului A5 și colțul de nord-vest al edificiului A4 s-a adosat la zidul edificiului A5 o construcție de piatră, circulară, care nu bloca totuși trecerea prin coridorul dintre A4 și A5. În afară de zidul semicircular, adosat parțial la A5, în interiorul acestuia se află un alt cerc de piatră, însă închis, cu suprafață interioară pavată cu cărămidă. Construcția circulară are două faze de construcție și este asemănătoare ca dimensiuni cu cea din A3 δ . În zidul de piatră cu pământ al construcției circulare a fost reutilizat și un capitel corintic fragmentar din secolul VI. Nu s-a putut preciza la ce anume servea construcția circulară. Din comparația cu construcțiile de piatră circulare de la Histria din cetatea romană târzie din nivelul aparținând secolului VI - începutul secolului VII, considerate acolo drept cuptoare de pâine, deoarece prezintă urme de arsură și multă cenușă, ceea ce nu este cazul cu cele de la Tropaeum, a rămas neelucidată destinația lor, mai ales că starea de conservare precară în care au fost găsite nu îngăduie să se facă și alte observații temeinice⁶). Deși nu se indică expres, se pare că și edificiul A5 exista încă din secolul IV, ca și A3 și A4. Alte clădiri de locuit romane târzii au fost descoperite pe traseul căii principale, între bazilica *forensis* și strada CV3. În număr de patru⁷) (C1, C2, C3 și C4 (α și β), fiecare din ele reprezintă o încăpere, doar C4 având două. Sunt case cu ziduri de piatră cu legătură de pământ și cu podele de lut, aliniată și orientate la strada principală, având câte o intrare la calea principală, bine păstrată în C1, C3 și C4. În C2 peste podeaua de lut a încăperii s-a constatat un strat de pământ ars în urma unui mare incendiu din secolul VI, datat cu monedă de la

Iustin II găsită chiar în stratul de incendiu. Între C2 și C3 s-a înregistrat un spațiu neconstruit, în ultima etapă de locuire, larg de 3 m. Tot de ultima etapă se pare că ține și anexa 3a, ca un vestibul. Judecând după descoperirea unui jgheab de calcar la colțurile clădirilor C3-C4, s-a presupus că pavajul, lat de 0,75 m, era folosit mai degrabă pentru scurgerea apelor pluviale, decât drept coridor pentru circulație pietonală. La întâlnirea străzilor BV3 și CV3 cu strada principală, pe latura de nord a acesteia (în diagonală cu C4β) a fost dezvelită partea de la strada principală a clădirii de locuit B3, cu acces din stradă. Cu excepția unor sondaje executate lângă turnul 6 de la zidul de incintă în sectorul B, tot în suprafața unor case de locuit, în jumătatea de nord a orașului nu s-au mai făcut săpături. Rezultatul lor, ca și ale săpăturilor făcute în sectorul C în jumătatea de sud a orașului antic în zona de locuire dinspre zidul de incintă între Poarta de Vest și Poarta de Sud, mai exact, în spatele turnurilor 16-20, fie că încă nu au fost publicate, sau au fost publicate doar preliminar, sau ca scurte note-semnal. În sectorul C au fost interceptate prin săpăturile făcute după 1968, edificii de locuit din secolul VI, la sud de bazilica "cisternă" și la nord de bazilica *forensis*, la sud de bazilica *forensis* și în sectorul D, tot la sud de această bazilică, însă cercetările nefiind încheiate, nu se conturează în plan ansamblurile de locuit menționate, ca unități distincte⁸⁾. Tot în sectorul C s-au făcut săpături dezvelindu-se, tot parțial, ruine de clădiri din secolul VI, în apropierea zidului de incintă, în zona⁹⁾ dintre turnurile 18 și 19.

Între 1968-1971 s-au practicat unele sondaje-secțiuni și lângă suprafața cercetată de noi, la sud de strada principală, între strada DV2 și bazilica cu transept, care au dus la dezvelirea parțială a unor încăperi din ultima perioadă romană târzie de viețuire din cetate, rezultatele lor nefiind publicate¹⁰⁾ decât cu titlu informativ. Din notele-semnal tipărite reiese că în suprafața amintită, între zidurile clădirilor ruinate, s-au descoperit și bucăți de marmură și plăcuțe de mozaic (*tesserae*), fragmente sculptate din veacurile V-VI, ceramică, precum și un canal de scurgere cu traiectul spre *via principalis*¹¹⁾. Desigur că, ar fi fost important de știut ce edificiu a existat în acest loc în antichitatea târzie, sincron cu bazilica cu transept și cu edificiile D3, D2 și D1 și cu cele descoperite de noi, despre care ne ocupăm în această lucrare, sub raportul planimetriei orașului, al modificărilor intervenite față de perioada precedentă, al rostului său, cât și al datării.

Înainte de a trece la abordarea de fond a investigațiilor făcute de noi în sectorul D, la sud de Poarta de Est, considerăm necesar să facem unele aprecieri ce țin de cadrul în care s-a constituit locuirea romană târzie la începutul secolului VI e.n. la *Tropaeum*. Prima constatare ce se impune este aceea că incinta din secolul IV din vremea împăraților Constantin și Licinius, a constituit, în fond, aria de locuire și în veacurile următoare, până la părăsirea orașului de la începutul secolului VII, rămânând neschimbată. Deși, la prima vedere, faptul ar părea banal, insistăm în această direcție, deoarece toate schimbările survenite în secolul V și apoi în secolul VI, sub raportul activităților desfășurate în orașul fortificat sub toate aspectele (economic, social, cultural, militar, etc.), cât și al creșterii demografice, s-au adaptat sau mai bine zis, a trebuit să încapă în lăuntru suprafeței delimitate din trasarea și înălțarea zidului de incintă la începutul secolului IV. Or, cu două secole mai târziu, necesitățile, impuse sub aspectele indicate, ce cuprind toate laturile vieții,

erau amplificate și oricum, mult schimbate, mai ales dacă ne gândim și la edificiile publice, pentru care se cerea asigurarea unui spațiu construit mai mare, pentru basilicile creștine de pildă, cât și pentru casele de locuit. Căci, în afară de creșterea demografică prin spor natural, trebuie să avem în vedere și un aport de populație, din alte părți, venită pentru a exercita diferite îndeletniciri (meșteșuguri, comerț) sau din cauza evenimentelor militare, către sfârșitul secolului VI, căutând adăpost în oraș, refugiindu-se din zonă, cel puțin temporar. Cadrul de viață dat și-a pus pecetea pe noua configurație lăuntrică a orașului în mod obiectiv și se reflectă clar sub aspect edilitar-urbanistic în reorganizarea survenită la două secole după recludirea cetății, constatată arheologic în urma săpăturilor, îndeosebi în zona centrală și pe traseul căii principale și mai ales, la nord și la sud de Poarta de Est, unde mari cvartaluri au fost complet scoase la lumină și investigate, ceea ce permite și unele încheieri ce prefigurează situația de ansamblu, deși cea mai mare parte a vetrei intramurane a orașului încă nu a fost săpată. Cercetarea arheologică a unor unități edilitar-urbane, unele luate în totalitatea lor, a dat posibilitatea de a se reconstitui, pe măsura dezvelirii, cadrul urban în care cu mai bine de un mileniu și jumătate în urmă a clocotit viața și s-a dezvoltat civilizația romană târzie la *Tropaeum* în veacul al VI-lea.

Cercetările arheologice întreprinse din 1968 încoace, au stabilit pentru prima dată că spațiul de la zidul de incintă cu primul rând de clădiri, era liber, neconstruit, când s-a ridicat cetatea din temelii la 316 (ce ar corespunde, în linii mari, intervalului dintre zidul de incintă și strada DV1 la Poarta de Est), situație care a durat până la recludirea interioară a orașului din secolul VI. De fapt, acest spațiu ce, considerat de jur împrejur, apărea ca un inel de-alungul zidului de incintă (*intervallum*) era unicul aflat la dispoziție la începutul veacului VI în lăuntru zidurilor, pentru extinderea locuirii, zidul de apărare existent în secolul VI, construit la începutul secolului IV, fiind trainic și asigurând funcția defensivă în bune condiții (necesitând desigur unele reparații, mai ales la turnurile de poartă) și în această vreme. Acest fapt obliga la menținerea aceluiași traseu de incintă și în epoca romană târzie, zidul dovedindu-se suficient de solid din punct de vedere militar până în secolul VII, dar în același timp, constituia un obstacol în fața extinderii vieții civile.

Deoarece clădirile din insula 1 (ne referim doar la zona de la sud de Poarta de Est și de *via principalis*) - sunt construite în fâșia existentă de-alungul paramentului interior al zidului de incintă în secolul VI, este limpede că, în bună măsură, soluțiile de ordin constructiv arhitectural (deci și utilitar) au fost determinate de situația existentă în teren, aflată la dispoziție și care nu putea fi modificată, impunând soluții de adaptare. Deci, gândirea spațială apare în cazul dat încorsetată, ceea ce a dus la ridicarea în spatele zidului a unor clădiri simple de aspect monoton și șablonard și cu rosturi anume impuse de cerințele de adaptare la un spațiu, până atunci perimetral, o bandă de teren, a cărui dispunere periferică și ale cărui dimensiuni limitate la necesitățile de circulație și de concentrare la zid, nu erau acum corespunzătoare spre a determina în chip fericit forma și rostul acestor edificii. Mai mult, existența zidului de incintă înalt din spate și înșirarea clădirilor lipite una de alta, ce lăsa doar o latură liberă la stradă, ridica și probleme de utilizare a luminii naturale și de aerare. De altfel, planul orașului antic, luat în totalitate, la reconstrucția din secolul VI a urmat, în linii mari, *intra-muros*, coordonatele celui preexis-

tent, stabilite în secolul IV, ca axe de circulație principale și uneori chiar secundare, ceea ce a dus la stabilirea în bună măsură a planimetriei *insulelor* în funcție de situația moștenită (*insula*, în sensul topografic, cuprinzând edificiile construite între patru străzi) cu precizarea că în aprecierea *insulei*, nu luăm în considerație micile spații, fie construite, constatate între edificii, de acces lateral din stradă, acoperite până la zidul de incintă, pe care nu se rezema nici un perete în cazul acesta, fie neconstruite, de acces la zidul de apărare, în care caz erau, firește, neacoperite, având undeva trepte de urcare pe zid, linia paramentului interior fiind în acest caz liberă de orice construcție.

Deși *insula* A1-2 de lângă zidul de incintă nu a fost dezvelită până la strada ce o delimita la nord, am văzut, din situațiile de plan constatate, din dispunerea și orientarea clădirilor și acceselor, după elementele de arhitectură descoperite în încăperi, *in situ* sau dislocate și alte vestigii (chiupuri, obiecte mărunte, etc.), că edificiului A1 i s-a atribuit, cu siguranță, un rost comercial, ținându-se seamă și de alinierea lui cu fațada de sud la strada principală, chiar la Poarta cetății (având și o intrare la strada principală și o magazie-depozit lungă și îngustă în spate). Edificiul A2 α , o încăpere mare cu două accese, unul la strada AV1 și un altul lateral vis-à-vis de A1 β , pe latura de sud, a fost considerat ca locuință, în încăpere negăsindu-se nici un chiup, nici vestigii mărunte semnificative. (Fig. 2-3).

II. CARTIERUL DE SUD-EST. CASA ROMANĂ TÂRZIE (DOMUS) LA TROPAEUM

Insula 1.

Edificiile din *insula* D1-5, de la sud de strada principală, continuă aceeași aliniere stereotipă, deși sunt mai mici, ne referim la D1-D2, D4, aici strada secundară, DV1, fiind și ea mai îngustă decât AV1, atingând cam jumătate din lățimea acesteia. Dacă spațiul liber pentru intrarea în turn, lăsat între D1 și D2 este de la sine înțeles, nu același lucru se poate spune despre cel dintre D2 și D4, în care a apărut și un zid est-vest care nu se încheie, legătura lui cu zidul de incintă fiind distrusă din vechime, ca și la celelalte. Negăsindu-i-se un colț în partea opusă, spre D4 sau D2 (pe plan acest zid nu apare în continuare spre colțul edificiului D4) este posibil ca să fi existat aici o situație asemănătoare cu cea dintre A1 β , și A2 α , un acces din stradă, ca un vestibul, acoperit, în partea de sud, la intrare, singura de altfel, și care nu poate fi asemuit cu un "pridvor" cu coloane, adăugat într-o altă etapă¹²). Oricum, și așa, rămâne un spațiu liber, neconstruit, destul de mare, care nu poate fi interpretat altfel decât ca o suprafață de acces la zidul de apărare, între D2 (edificiu considerat la dimensiunile maxime, adică cu vestibul) și D4. La edificiile D1 și D2 (ca și la A1 și A2) tehnica de zidărie este asemănătoare, ziduri din bolovani de piatră spartă, de calcar, cu câte o față mai netedă, cu liant de pământ, grosimea lor fiind cam aceeași (0,65-0,70 m). În aceeași tehnică sunt construite și zidurile edificiilor D4 și D5, cu deosebire că la D4, colțul de sud-vest este alcătuit din blocuri mari de talie (cu

rost de mortar) în stânga și în dreapta intrării de la strada DV1, în rest tehnica fiind ca la edificiile descrise mai sus. Săpătura de verificare din 1988 a arătat că D4a nu avea nici un acces direct de la strada DV1 sau pe latura de nord, singura intrare fiind între D4a și D4b, de 1 m lățime în zidul est-vest ce le desparte, având un prag de 0,20 m față de podea. În schimb, D4b avea două accese, unul pe latura de vest la strada DV1 și un altul pe latura de sud. În D4B, la încheierea cercetării, nu s-a găsit nici un chiup, în schimb în D4a, patru, toate *in situ*. Se poate aprecia că edificiul D4 avea funcția de depozit și locuință.

Edificiul D5 se află la sud de D4, la cca. 12 m distanță, între ele fiind o suprafață liberă, spațiu neconstruit de acces la zidul de incintă, de cca. 80 m². Edificiul în chestiune, din punct de vedere constructiv, constituie o unitate compusă din 5 încăperi (D5a, D5b, D5c, D5d și D5e) adăosată la zidul de apărare pe latura de est, la nord fiind delimitată de suprafața neconstruită amintită, la sud de strada dv1, perpendiculară pe zidul de incintă, iar la vest de strada DV1. Funcțional însă, este greu de spus dacă tot acest ansamblu constituia o unitate. Mai întâi de toate pentru că cele două mari încăperi D5a și D5b nu comunică între ele și nici D5b nu avea vreun acces prin zidul despărțitor, la D5c sau D5d de la sud. Căci, golurile existente în zidurile acestor încăperi (la D5a, D5b, D5c, D5d și D5e) deci la toate, existente lângă zidul de incintă, au fost provocate prin spargerea lor într-o epocă târzie când mari cantități de piatră lucrată de la construcțiile din cetate au fost scoase, în epoca feudală timpurie (sec. X e.n.).

Dacă pentru încăperile D5c, D5d și D5e se poate afirma că formau un corp comun, în sensul că la aceste trei încăperi (D5c, încăpere mare, cu fațada la strada DV1, și D5d și D5e, mai mici, în spate, lipite de zidul de incintă) comunicarea era asigurată printr-un acces din D5c cu două treceri directe în D5d și D5e, pentru cele două mari încăperi de la nord nu se poate spune același lucru, D5a și D5b neavând decât câte un singur acces, separat, din strada DV1. În general, aceste din urmă clădiri sunt asemănătoare ca plan și de dimensiuni apropiate, D5a fiind mai mică. În încăperea D5a s-au descoperit 4 chiupuri, însă camera fiind mare, rămânea mult spațiu de utilizat. În D5b nu s-a găsit nici un chiup îngropat sau vreo altă întocmire gospodărească; în plus, încăperea D5b apare compartimentată printr-un zid median ce pleacă de lângă intrare cam de la mijlocul laturii de vest și ajunge până către jumătatea camerei. Compartimentarea s-ar putea explica mai degrabă din considerente de rezistență, dată fiind deschiderea mare a încăperii (8 x 6 m), nefiind asigurată prin stâlp central. În afară de fragmente ceramice, nu s-au găsit în aceste două încăperi vestigii, chiar și mărunte, care să fie semnificative și determinante pentru o folosire anume. Pentru D5a, pare sigură destinația de depozit, judecând după numărul chiupurilor, deși putea fi utilizată și ca locuință, dat fiind spațiul îndestulător avut la dispoziție. Despre D5b se poate spune că a servit doar ca locuință. Celelalte trei încăperi, D5c, D5d și D5e spre deosebire de celelalte două (D5a și D5b) diferă destul de mult ca plan și organizare a spațiului interior. Deși zidurile dintre D5c și D5b sunt țesute (la fel ca și acelea dintre D5b și D5a) ceea ce arată că ansamblul de clădiri D5 a fost construit pe baza unui proiect unic și, sincron, s-a folosit spațiul disponibil mai mare (deoarece aici traseul zidului de incintă face un cot, linia lui față de cea de la încheierea cu turnul 22 fiind destul de mult

avansată, prezentând o abatere spre est) spre a se construi un ansamblu deosebit, compus la fațadă, la strada DV1, dintr-o mare "încăpere" orientată tot la strada DV1 ca și D5a și D5b, dar cu axul lung nord-sud și nu est-vest, ca în cazul construcțiilor din urmă amintite (de 10 x 5,6 m cca.). La strada DV1, D5c avea o poartă mare de acces pentru care, și în continuare, la nord, o altă poartă mică, pentru pietoni. În interior, spațiul D5c prezintă o împărțire, atestată de descoperirea *in situ* a două baze de coloană aliniate est-vest și cu un pinten interior al zidului de vest al încăperii, din apropierea porții mici, pe același ax. De altfel, în colțul de nord-est al D5a s-a găsit un fus de coloană fragmentar. În încăperea D5d s-a descoperit o altă bază de coloană, pe care mai exista încă partea inferioară a fusului de coloană în picioare, și această bază de coloană aflându-se în linie cu cele din clădirea D5c, deși separate prin zidul despărțitor nord-sud. De notat, că în spațiile D5c și D5d, fiecare de dimensiuni apreciabile, D5c fiind mult mai mare, nu s-a descoperit vreun chiup sau vreo întocmire gospodărească care să indice o anumită funcționalitate. Doar în D5e, încăpere separată de D5d printr-un zid median ce rezema pe zidul de incintă, s-a descoperit un chiup *in situ*, spart pe jumătate vertical, chiar lângă acest zid despărțitor cu direcția est-vest, care, neîncheindu-se cu zidul dintre D5c și D5d-e, cu direcția nord-sud, lăsa liberă o dublă trecere prin intrarea din D5c, atât în D5d cât și în D5e. Și în încăperea D5e rămânea mult spațiu liber disponibil, D5d având 7 x 3,50 m în medie, D5e 4,5 x 4 m. În afară de elementele amintite, în D5c s-a constatat lângă zidul de nord în compartimentul delimitat de aliniamentul de coloane o amenajare la nivelul podelei, compusă din două pietre late așezate aproape una de alta în linie, bine înfipte în pământ; în spatele lor o îngrăditură de trei țigle așezate pe cant în unghiuri drepte (în formă de U), iar între această îngrăditură și cele două pietre amintite, o gaură rotundă și adâncă.

În colțul de sud-est al spațiului D5c, există un bloc mare de parament cu bosaj, asemănător celor din paramentul interior al zidului de incintă, îngropat în sol, cu partea cu bosaj la suprafață, la nivelul podelei camerei. Amenajarea din țigle și pietre putea servi pentru evacuarea apelor menajere provenite de la bucătărie, însă putea avea poate și o altă destinație, specială.

Îngroparea blocului de parament de la zidul de incintă, sau destinat unor reparații (completări sau înlocuiri) la zidul de incintă, constituie, în sine, un element insignifiant, însă ridică probleme, deoarece podeaua pentru care s-a încercat o pardosire parțială, în partea de sud, cu blocuri de parament îngropate cu baza mare în sus, la nivelul de călcare este din secolul VI. Desigur că operațiunea fiind greoaie și costisitoare s-a renunțat preferându-se tot pardosirea cu lespezi de calcar cioplite din gros (partea de nord a edificiului, delimitată de aliniamentul de coloane, pare a fi fost pardosită cu cărămizi). De notat că spre strada mică (dv1) de la sud, nici D5c și nici D5e nu aveau acces. În fața clădirii D5c, la strada DV1 era o banchetă mare de calcar la colț, pe care se putea sta la un moment de odihnă, iar în continuare, spre nord, în lungul zidului trecând prin fața porților edificiului, exista o aliniere de lespezi de piatră mari și late, aranjate în chip de trotuar. Zidul despărțitor dintre D5c și D5d este bine întocmit pe 2,20 m lungime, de la colțul de nord-vest al încăperii D5d spre sud, apoi este înădit până la stâlpul ușii

("altarul" de piatră), fiind compus din elemente de construcție felurite: un fus de coloană fragmentar așezat în picioare în zid, apoi un bloc mare de piatră albă paralelipipedică, apoi din pietre mici până la ușa ce desparte spațiul D5c de D5d. Cealaltă față a zidului (de vest), în porțiunea refăcută, din interiorul camerei D5c este construită din blochete patrulatere. Se poate presupune cu temei, că încropirea menționată reprezintă o refacere din etapa finală de viețuire din cetate. În privința funcționalității ansamblului de clădiri D5c, D5d și D5e, este dificil de făcut o atribuire numai după planul și distribuția încăperilor și existența porților (mare și mică), după împărțirea spațiului interior prin șir de coloane și după legătura lor nemijlocită, dat fiind faptul că încăperile comunică una cu alta în chipul arătat. Trebuie să ținem seamă în chip necesar și de descoperirile de obiecte mărunte sau de resturi din ele rămase în interiorul încăperilor, mai ales la adâncime. Suprafața D5c, de pildă, investigată pe o grosime de 30 cm până la podea numai prin șpăcluire, cuprindea în pământul cenușiu *deschis*, alburii, pulbere (căci până aici depunerile erau de pământ cenușiu *închis*), fragmente de olane, de cărămizi și țigle, bolovani de carieră, fragmente ceramice de amfore (decorate cu incizii ondulate sau neondulate, dese, sau cu incizii în "registre" sau "coaste") precum și alte fragmente de vase mai mici, precum și bucăți din vase de provizii mai mari (*dolia*). În dărâmăturile de jos, aproape de podea, s-au găsit multe fragmente de cărămizi pătrate, jumătăți și sferturi (între care și o cărămidă întreagă de mari dimensiuni) și multe oase de animale (de bovine). Fragmentele de chiupuri amintite sunt din guri și pereți, însă nu s-a găsit nici un chiup *in situ* în spațiul amintit, după cum am mai spus. Ca obiecte, menționăm o piuliță din piatră dură de calcar, gresii de ascuțit, o bucată dintr-o tigaie de fier (*frixorium*), o țesală de fier fragmentară (*strigula*), bucăți de tablă de bronz și cuie de fier cu floare rotundă, de secțiune pătrată. După cum vedem, descoperirile mărunte sunt puține, raportate la un spațiu atât de mare și, cu câteva excepții, nespecifice. Judecând după situarea, planul de ansamblu și împărțirea încăperilor D5c-d-e și după vestigiile găsite în interior, *in situ* sau risipite, se poate considera că aceste încăperi nu au avut un rost comercial sau meșteșugăresc, ci gospodăresc. Este greu de spus dacă se poate face vreo legătură cu încăperile D5a și b de care D5c-d-e sunt legate prin construcție, nu și funcțional, sau cu edificiul din față de la vest de peste strada DV1, adică D71, măcar sub aspect juridic, al proprietății, dacă au aparținut sau nu aceluiași proprietar. Se poate constata doar, că D5c, prin dimensiunile ei mari și poarta mare de acces pentru care (largă de 2,60 m), era propice, având în vedere asemănarea ei cu o curte interioară cu un portic, spre a servi ca spațiu de depozitare a unor mărfuri sau materiale și ca adăpost pentru unul sau două animale de tracțiune (cai) și pentru un car, iar compartimentul din partea nordică, despărțit prin coloane, și ca bucătărie, considerând ca modestă condiția locatarilor din casele înșirate în dosul zidului de incintă, a căror poziție periferică în oraș nici nu mai necesită explicație. Încăperea D5d putea servi pentru locuire ca dormitor, iar D5e ca depozit, mai ales că aici, lângă chiup și zidul median s-a găsit o cantitate destul de însemnată de fragmente ceramice de la recipiente de lut ars, parțial întregibile. În general, cu puține excepții clădirile din *insulele* de centură, prin poziția, și planul lor ca dispoziție și distribuție interioară, nu puteau oferi decât condiții simple, destul de modeste de locuit, chiar și pentru desfășurarea unor activități casnice

curente, ele dispunând mai puțin de aer și de lumină naturală. Latura lor din spate, cea estică în cazul de față, era întotdeauna ocupată, de fapt "astupată" de zidul de incintă, care le depășea cu mult în înălțime (fiind înalt de cca. 10 m) iar laturile de nord și de sud fiind comune, deci lipite una de alta prin același zid, nu îngăduiau rezervarea de spațiu pentru ferestre. În fond, erau un fel de încăperi gen magazie, indiferent de destinație, largi și lungi, care doar la fațadă, la stradă, puteau primi aer și lumină, prin ferestre situate în stânga sau în dreapta intrărilor. În anumite cazuri, spre a se evita întunecimea și umezeala și spre a înlesni ventilația, se rezerva un mic vestibul între două locuințe, în felul unui portic, dobândindu-se în acest fel o a doua intrare, laterală, care putea beneficia și de o fereastră sau două, în părți, după caz. Astfel de vestibule, ce separau încăperile pe laturile lor de nord și de sud s-au putut constata între clădirile A1β și A2α, chiar la nord de *via principalis*. O situație oarecum asemănătoare s-a înregistrat la edificiul D2, chiar din *insula* de la sud de calea principală de care ne ocupăm în chip special. Existența vestibulului la edificiile adosate la zidul de incintă poate fi un indiciu sigur de folosire a lor ca locuințe, deși nu este exclusă și utilizarea în același scop și a celor ce nu au decât o comunicare și o sursă de aer și lumină decât din partea lor de la stradă, la fațadă, cum ar fi cazul cu încăperea D5b, de pildă, la care ne-am referit deja. Clădirile din lungul zidului de apărare, judecând după descoperirile de până acum, au și alte caracteristici comune. Tehnica de zidărie obișnuită la astfel de edificii, era zidul de piatră din bolovani de carieră, de cele mai multe ori cu o față netedă aparentă (moloane) având ca liant pământ negru. Dacă luăm ca reper nivelul de călcare al străzii, de obicei în aceste încăperi se cobora pe una sau două trepte, deși în alte încăperi cu care comunicau, din același ansamblu, se putea urca pe o treaptă sau două, acestea fiind la un nivel mai sus. Zidurile lor s-au păstrat prea puțin în elevație (ca și în cazul celorlalte ziduri de edificii din cetate), unele având acum doar 0,50 m înălțime sau până la 1 m, cel mult 1,25-1,50 m, de aceea în privința suprastructurii, în special a acoperișurilor, se pot face doar presupuneri. Notăm în treacăt, că în săpăturile practicate de noi în această parte a sectorului D (la sud de Poarta de Est) nu am găsit deloc lemn, ca resturi de la construcții (din grinzi sau altceva). Acoperișurile erau desigur din șarpantă cu învelitori din țigle mari curbate și olane, alternante, în cazul clădirilor adosate la zidul de incintă, fiind cu o singură pantă dinspre zid spre stradă (est-vest). În cazul în care edificiile din spatele zidului de apărare (adosate) erau compuse din câte două încăperi, între zidul de incintă și strada cu direcția nord-sud, atunci, se poate admite că și acestea din urmă au avut un acoperiș tot cu o singură pantă, după cum am arătat, dar în "scară", cel al încăperii de la fațadă mai scund, ceea ce permitea, la nivelul zidurilor despărțitoare nord-sud, ale încăperilor din față și din spate, să se amenajeze unele ferăstruici, prin înălțimea acestor ziduri mediane, încăperile din spate fiind mai înalte decât cele de la stradă (sau având podeaua mai sus). Astfel se dobândeau suplimentar o sursă de lumină naturală și de aerisire, îndeosebi în orele din după amiaza zilei, fără a fi nevoie de o structură cu etaj, care apărea ca improprie și nejustificată în cele mai multe cazuri în astfel de condiții.

Deoarece edificiul D5c-d-e se deosebește esențial de cele învecinate (D5a și D5b) după cum am spus mai înainte, s-ar fi putut înscrie în această categorie, cu partea din

spate suprainălțată, încăperile D5d și D5e, față de cea din față (D5c putând fi mai scundă) care, astfel ar fi putut beneficia de câte o fereastră, sus, în stânga și respectiv în dreapta ușii ce asigura accesul din D5c.

Însă pentru reconstituirea edificiului D5c-d-e, mai există o posibilitate. După cum s-a spus, spațiul din D5c, dintre aliniamentul de coloane est-vest și zidurile de la stradă (și cel opus) și de pe latura de sud dă impresia unei curți interioare, mai ales dacă avem în vedere că accesul din stradă, era asigurat nu prin uși, ci prin porți, din care cea mare, largă de 2,60 m putea fi, credem, destinată în principal pentru intrarea carelor. În acest caz, spațiul din D5c dintre coloane și zidul de sud (de la stradela dv1) ar fi fost o curte interioară străjuită pe două laturi, cea de vest de la strada DV1 și cea de la sud de la stradela dv1, de ziduri înalte (de cca. 4 m). În această situație, dată fiind situația de plan obiectivă cu elementele de arhitectură rămase *in situ* sau dislocate în D5c-d-e (baze de coloane *in situ* cu fundație proprie solidă, fiecare, fusuri de coloană fragmentare), o clădire dotată numai cu parter nu se justifică, și urmează a ne gândi în consecință la o structură cu un etaj deasupra părții rămase din D5c (între aliniamentul de coloane est-vest și zidul de nord al D5c), precum și deasupra încăperilor D5d și D5e, deoarece zidul median nord-sud ce desparte aceste încăperi de D5c putea servi ca element de susținere a acestei structuri (de un cat) ca și coloanele dispuse pe direcția inversă. În această situație, am avea D5c compus din curtea interioară și o încăpere la parter în spatele coloanelor, separată de curte printr-un perete de scândură "traforat", cu un mic acces, și tot la parter, încăperile din spate prin care se ajungea din curte printr-o ușă (D5d și D5e). Deasupra, la etaj, ar fi fost patru încăperi corespunzătoare ca plan celor de la parter (cu excepția celei de deasupra camerei D5d) în care locuia stăpânul casei cu familia, două din ele putând fi folosite drept camere de dormit (*cubicula*) și una ca sufragerie și o alta drept cameră de zi (și de musafiri pentru dormit, la nevoie). Deoarece încăperea D5d este cea mai mare (de 7 x 4 (3,5) m) și are asigurate condițiile pentru structura de rezistență de susținere a planșeului printr-o coloană (*in situ* am găsit baza de coloană (și fusul coloanei – partea inferioară, așezat în picioare pe această bază) – cu fundație proprie, solid întocmită, este probabil ca spațiul corespunzător de la etaj să fi fost divizat în două încăperi separate printr-un perete median est-vest. În acest caz, deasupra bucătăriei de la parter, în D5c a existat o mică sufragerie la care se ajungea pe o scară de lemn din curte de lângă zidul nord-sud (ce despărțea de D5d), alături spre est o cameră de zi și alte două de dimensiuni asemănătoare cu *cubicula*, tot în aripa aceasta a clădirii, dar spre sud. În acest chip încăperile din aripa de nord, sufrageria și bucătăria din D5c ar fi fost orientate spre sud, iar încăperile din aripa de est, trei la număr, ar fi fost orientate spre vest, având ferestre pe fiecare din cele două laturi deschise spre curte ale catului. Jos, bucătăria ar fi avut aer și lumină naturală prin peretele de lemn "traforat", iar încăperile D5a și D5c prin câte o fereastră din dreapta, respectiv din stânga ușii de acces din curte. Se înțelege, că zidul împrejmuitor al curții, de la străzi (DV1 și dv1) ar fi fost acoperit sus pe grosime cu o dublă învelitoare de olane, cu pantă de scurgere în stradă. Încăperea D5d de la parter putea servi pentru slujitor și familia sa, iar D5e ca depozit și cămară, și în măsura în care rămânea loc, și pentru locuit. Dacă ne referim doar la partea din *insula* 1 cercetată de noi, atunci constatăm

intrări cu trepte de coborâre din spațiul liber DZ în edificiul D4b (și din strada DV1), la fel în D5a și D5c din strada DV1, la 0,50 m cca. adâncime față de nivelul străzii.

Insula 2.

Întrucât reconstituirea grafică a edificiului D3 din *insula 2* s-a făcut¹³⁾, nu ne vom mai opri asupra lui și trecem la edificiul D6 cercetat de noi, ce se află imediat la sud de D3, despărțit fiind de cel menționat printr-un coridor lung și îngust, est-vest, cu acces din strada DV2 și, la strada DV1, de zidul unei încăperi, distrus mult până la bază pe o porțiune ce separă încăperea δ de edificiul D6. Verificând situația arheologică în porțiunea distrusă din vechime a zidului despărțitor menționat, dintre edificiul D3 (încăperea δ) și încăperea D6a, am constatat că în acel loc nu a existat un acces între cele două clădiri, deci că ele reprezintă ansambluri distincte funcțional, separate unul de celălalt, din coridor deschizându-se o trecere numai în D3, spre nord, pe latura de sud zidul coridorului fiind continuu din construcție, până la întâlnirea cu zidul încăperii D6a, în porțiunea de lângă intrarea U4. Pe de altă parte, edificiul D6 nu comunică nici cu edificiul D7, de la sud și vest, deși zidurile sale de sud și de vest sunt țesute cu ale celui amintit, la colțurile de sud-vest și de nord-vest. Apare limpede, în virtutea situațiilor obiective constatate în teren, că, deși sincronice ca edificare, și D6 avea rosturi funcționale distincte în *insula 2*, față de D3 de la nord și D7 de la sud și vest.

Continuarea cercetării a adus o completare a planului edificiului la încăperea D6a prin dezvelirea unei intrări directe din coridor în această încăpere pe latura de sud, cadrul unei uși cu prag de 0,80 m largă, cu două trepte de coborâre realizate din lespezi mari și groase rectangulare, aflate *in situ*. O verificare făcută la zidul de est al încăperii D6a, în exterior, a dus la constatarea că între colțul de sud-est al acestei încăperi și profilul general al cetății (martor de 1 m lățime), situația se prezintă astfel: jos, pe nivelul de călcare al străzii DV1, un trotuar din plăci mari de calcar de aspect neregulat, oarecum ovale, lespezile înșirate în lungul zidului având aspect frumos, fiind aliniate drept și având față netedă, la exterior.

Apoi, pe acest trotuar de pietre late (care la colțul clădirii avea ca piatră de începătură un altar votiv cu inscripție în limba greacă) s-a zidit un zid de dublaj, din pietre mari paralelipipedice, de aspect pătrat sau dreptunghiular, unele fațetate pe o latură (moloane), *lipit* de zidul de est. Operațiunea de dublaj s-a făcut deoarece zidul de est se povârnișe la interiorul încăperii și a fost astfel sprijinit, lucrările făcându-se în aceeași tehnică, tot din pietre de carieră cu legătură de pământ.

În încăperea D6a cu scară de piatră (trepte) s-a făcut un sondaj în 1987 între profilul general al cetății și colțul zidului de nord, la despărțitura ("boxa") delimitată prin blocuri de piatră așezate vertical în pământ (înfipte). S-a constatat că zidul nord-sud găsit rupt în martorul de pământ (profilul general) nu continuă pe sub acest martor lat de 1 m, spre nord și nu apare în afara martorului până la colțul interior al încăperii D6a. Dimpotrivă, de la 0,67 m adâncime în jos, între martorul de profil general rezervat (lăsat nesăpat) și colțul interior amintit am constatat o nivelare masivă de dărâmături (ridicare de nivel) groasă de 0,25 m în care se aflau multe olane și cărămizi preum și țigle fragmentare

așezate îndesat una peste alta în pământ gălbui, relativ moale, fără amestec de pietre. Nivelarea reprezintă patul nivelului ultim de refacere din vremea lui Mauriciu Tiberiu.

La sud de martorul de profil general, în aceeași încăpere s-a constatat, după cum era și de așteptat o situație identică după scoaterea nivelului ultim și a nivelării de dedesubt până la adâncimea de 0,92 m când s-a înregistrat o lutuială de podea de pământ galben înșesată cu pietre albe. Nivelarea masivă de refacere este acoperită cu podea de pământ galben tare la 0,67 m adâncime în toată încăperea D6a, inclusiv "boxa" din latura de nord delimitată prin pietrele înfipte vertical.

La colțul (interior) ce-l fac zidurile, de nord al încăperii D6b și de vest al încăperii D6a, aflat în linie cu aliniamentul de pietre înfipte vertical s-a constatat un pinten. Situația de plan definitivă din edificiul D6, indică lipsa oricărei comunicări directe cu D7 de alături, atât la sud cât și la vest.

Cercetările continuând în D7e la sud, au vădit că zidul despărțitor est-vest dintre edificiile D6 și D7 este continuu până la strada DV1, în tot lungul coridorului din D6, neexistând nici un acces pe această latură. Aceeași este situația pe latura de vest, între D6a și D7a, zidul dintre aceste clădiri fiind deasemeni continuu. Singurul acces în D6b era din strada DV1 prin coridorul orientat est-vest, lung de cca. 7 m și larg de 1,50 m. Din coridorul amintit se intra într-o săliță (antreu), D6c, aproape de plan dreptunghiular, orientată est-vest, cu dimensiunile de 5,50 x 3 m, din care se trecea în încăperea D6b, de plan aproximativ pătratic, cu dimensiunile de 5 x 4 m, printr-o trecere de 2 m lărgime, menajată între zidul despărțitor nord-sud dintre D6a și D7a și capătul unui zid median est-vest, țesut cu zidul de est al încăperilor D6c și D6b ce le despărțea. Din D6b se cobora în încăperea D6a, tot printr-o trecere de 2 m lărgime, rezervată între zidul de vest al încăperii D6a și colțul cu ieșind al zidurilor încăperilor D6b și D6a de la nord-vest. Din tot acest ansamblu de clădiri, format din cele trei încăperi, D6a, D6b și D6c și coridor, cea mai importantă, atât ca dimensiuni cât și după circuite și accesele de circulație, era D6a, care, în afară de trecerea amintită, de pa latura ei de vest, mai avea un acces pe latura de sud, direct din coridor, foarte aproape de colțul clădirii D6 de la stradă. Este vorba de o ușă, sau, mai exact spus de cadrul unei uși păstrat la bază, larg de 0,90 m, de pe al cărui prag se cobora pe două trepte, două lespezi de calcar, mari și groase, aflat *in situ* în încăperea D6a de plan ușor trapezoidal, cu dimensiunile medii de 8 x 5 m cca., având axul lung, corespunzător cu al străzii DV1, nord-sud.

Menționăm că în edificiul D6 nu s-a descoperit în săpături nici un element de arhitectură, care să aducă vreo precizare sau completare a planului interior în nici unul din cele patru compartimente ale sale, coridorul, vestibulul și celelalte două încăperi. În D6a ne-am fi așteptat să găsim resturile (baza) unui stâlp central de susținere a planșeului, plasat în mijloc sau oarecum excentric. Nu a fost găsit. Este drept că nu s-a săpat în întregime suprafața încăperilor D6b și D6a, deoarece a fost rezervată o fâșie de 1 m lărgime transversal est-vest pentru înregistrarea profilului general al cetății, începând de la stratul vegetal, pe axul întregii cetăți, inclusiv în afara zidului de incintă în ambele părți, la vest și la est. Cum acest martor de pământ cu depuneri arheologice se află în acest loc cam pe mijlocul celor două încăperi, este posibil ca stâlpul central căutat să fie

ascuns sub aceste depuneri în încăperea D6a, a cărei deschidere de 8 metri nord-sud (și 5 m est-vest) cerea un astfel de element de rezistență. Deci planul edificiului D6 apare curat în interior, cu excepția unei abside de piatră constatate în planul încăperii D6c la nivelul de călcare ultim, la 0,45 m adâncime, cu deschidere la trecerea dintre D6c și D6b. Faptul că la săpare nu am găsit nimic din elevația acestei construcții mici absidale, fiind rasă până la nivelul amintit, ne împiedică să o legăm de funcționarea edificiului, cel puțin în etapa ultimă, târzie, de la sfârșitul secolului VI și să o socotim ca un post de control la accesul dintre D6c și D6b și de aici, mai departe, în D6a, inițial.

Un alt element, constatat în edificiul D6, de astă dată în camera D6a, este o îngrăditură din lespezi mari, groase, înfipte vertical (destul de adânc în pământ (în podea), aliniate pe direcția est-vest în compartimentul de nord al încăperii susamintite. În această despărțitură, astfel realizată, noi nu am găsit nimic semnificativ; de altfel, în acest loc, se făcuse o intervenție arheologică între 1971-1974. Descoperirile mărunte din acest ansamblu D6 nu sunt nici ele de prea mare folos în determinarea funcționalității, nefiind specifice.

Situația de plan consemnată în urma săpăturilor nu atestă vreun element ce ar putea să ne facă să ne gândim la o structură de zidărie cu etaj în edificiul D6, așa cum a fost cazul la D3 de alături.

Oricum, zidul dintre D6a -D6b și curtea interioară a edificiului D3 de la nord, respectiv cel al coridorului ce desparte D3 de D7, trebuie considerate în elevație ca ajungând, în primul caz, la nivelul acoperișului edificiilor D6a-D6b, respectiv, la nivelul acoperișului porticului și corpului cu etaj al edificiului D3, înglobând și coridorul lung dintre D3 și D7-D6 cu acces din strada DV2, coridor, cu acces rezervat, care și constructiv și funcțional aparține edificiului D3 și necesită includerea în reconstituirea grafică¹⁴). De altfel, este necesar să revenim la această chestiune și la prezentarea reconstituirii ideale, a edificiului D7.

Intrarea din coridorul edificiului D6 în încăperea D6c, apare simplă, fără pilaștri angajați (pinteni) în părți, deși pe axul transversal al acestei intrări, în D7e, de cealaltă parte a zidului există un astfel de pînten. Intrarea amintită este întrutotul asemănătoare cu accesul în coridor de la stradă (DV1).

Fiind complet închis pe trei laturi, nord, vest și sud, edificiul D6 comunică doar spre est prin coridorul amintit și tot prin coridor prin intrarea rezervată, direct în încăperea D6a. Aerul curat și lumina naturală le putea primi tot prin acest coridor, în cazul că era neacoperit, iar în caz contrar, ceea ce presupune și închiderea lui cu o ușă la stradă, numai prin ferestre, singurele posibile de altfel, practicate în peretele de est al încăperii D6a, de la stradă, ce ar fi asigurat și condiții suficiente pentru activitatea diurnă din D6a.

Ținând seama că nu s-a descoperit nici un chiup în cele trei încăperi ale edificiului D6 și nici ustensile gospodărești (pive, rășnițe, etc.) sau obiecte (unelte) sau materii de caracter meșteșugăresc sau comercial, rămâne de ales cu privire la rostul acestui edificiu, totuși, între o clădire de caracter privat (locuință) și una de caracter public. Din dispoziția planului de ansamblu cât și din specificul compartimentării, în care includem și caracteristicile acceselor și circuitele, (existența coridorului de acces, caracterul de trecere dintr-o

încăperea în alta (din coridor în D6c, din D6c în D6b și de aici în D6a, pe latura din spate), în cazul unei gospodării (locuințe) era mai indicat accesul direct de la strada DV1, ca în edificiile D4, D5 sau D7 și nu unul ocolit, ca în situația dată, în care totul pare subordonat activității desfășurate în încăperea D6a. De aceea, credem, cu rezervele cuvenite, date fiind indiciile materiale puține găsite înăuntrul edificiului D6, că a avut o utilitate publică, care pare să se fi menținut neschimbată în toate etapele de locuire până la părăsirea orașului, întrucât nu se constată modificări în planul încăperilor și al coridorului de la stradă.

Amplasarea edificiului D6 în apropierea porții principale a orașului antic, cea de Est, și a depozitelor-locuințe D1-D4, cât și în vecinătatea marii suprafețe libere (DZ) neconstruite, rezervată pentru acces la zidul de apărare, toate acestea ne fac să ne gândim la o clădire legată de asigurarea strajei, de zi și de noapte la poarta cetății, de aprovizionarea cu apă (pentru stingerea focului în situații critice ce puteau surveni, la Poarta masivă de lemn), de asigurarea cu merinde a păzitorilor din turnurile Porții, și de dirijarea și adunarea luptătorilor din cetate, militari și civili, cărora le revenea, în caz de atac, apărarea acestei porțiuni importante din frontul de est al orașului fortificat.

Această soluție de interpretare a funcționalității edificiului D6 pare a fi întărită și de observația că în partea de nord a Porții de Est, lângă turnul 1 și mai spre nord și spre vest (până la bazilica "simplă"), dintre edificiile descoperite, nici unul nu se pretează la o astfel de destinație, de altfel, absolut necesară. Cu atât mai mult cu cât rostul edificiilor dezvelite la nord de calea principală până la zidul de apărare a fost determinat, credem, cu destulă precizie, el fiind comercial sau de locuire și depozitare (de grâne) sau legat de anumite activități gospodărești sau meșteșugărești (ne referim la edificiile A1, A2, A3, A4-5 cercetate și publicate de Ion Barnea și Alexandru Barnea). În relație cu funcționalitatea edificiului D6, avansată mai sus, trebuie pusă și mica construcție circulară autonomă din suprafața DZ, care avea un acces la nord, amplasată lângă edificiul D5 (în colțul dintre zidul de incintă și zidul de nord al clădirii D5) în care cu siguranță era postat un militar cu rol de îndrumare la zidul de apărare și supraveghere, un fel de gheretă am zice, al cărui spațiu interior putea fi ocupat de o persoană.

Considerăm necesar să amintim, în legătură cu trecerea dintre D6b și D6a, că nu s-au păstrat treptele scării de piatră, nefiind găsite cu prilejul efectuării săpăturii, spre deosebire de situația de pe latura de sud unde cele două trepte de piatră ale scării au fost aflate *in situ*. Căci și pe latura de vest a încăperii D6a era neapărat necesară o scară de coborâre din D6b, ca și la coridor, nivelul de călcare în coridor și încăperile D6c și D6b fiind la aceeași adâncime, respectiv diferența de nivel dintre D6a și cele susmenționate. Și în cazul edificiului D6 zidurile s-au păstrat pe o înălțime mică, excepție făcând doar fața interioară a zidurilor din încăperea D6a, deoarece era "ingropată" având podeaua mai jos decât nivelul străzii și al încăperilor din spate (inclusiv coridorul). Această dispoziție de plan "în scară" cât și existența zidului despărțitor nord-sud dintre D6c-b și D6a, corelată cu un alt zid în spate, est-vest, perpendicular pe acesta, îngăduie avansarea unei ipoteze în sensul că edificiul D6 nu a avut acoperiș de plan înclinat, continuu, după cum am presupus, ci "în scară".

În acest caz, jumătatea de vest a edificiului D6, din spate, compusă din încăperile D6c și D6b ar fi fost mai înaltă cu cel puțin 1 m (de altfel existența nivelului de călcare aici mai sus cu cel puțin jumătate de metru ar fi împins la această soluție) ceea ce îngăduia ca deasupra acoperișului coridorului să fie amenajată o ferăstrucică, ca și la camera D6c precum și la D6b, la același nivel în peretele supraînălțat. În acest caz, trebuie să presupunem neapărat un acoperiș continuu în același plan înclinat spre stradă, mai jos, și la coridor și la D6a. Supoziție care pare mai plauzibilă, deoarece este întărită de absența pilaștrilor angajați (pintenilor) la trecerea din coridor în D6c, care ar fi cerut aici un acces cu închidere de boltă, ceea ce nu se confirmă prin datele de construcție obiective. Conform interpretării noastre de mai sus, însă, supraînălțarea zidului median nord-sud ar fi asigurat prin mici ferestre pătrate, aerisirea și luminarea naturală și a încăperilor din spate, D6c și D6b, nu în aceleași condiții ca la D6a desigur, care, altfel, ar fi rămas în semiîntuneric ziua, iar primenirea aerului s-ar fi făcut doar prin coridor, ceea ce ar fi fost cu totul insuficient.

Și la edificiul D6 tehnica de construcție este aceeași ca și la celelalte descoperite în suprafața din acest sector săpată în cele 11 campanii: bolovani de calcar de carieră cu legătură de pământ. Precizăm că nicăieri în aria cercetată de noi prin săpături, nu am descoperit bucăți de marmură de construcție sau plăcuțe de mozaic (*tesserae*), materialele de construcție, descoperite, cu excepția pietrei, fiind de lut ars (cărămizi, țigle, olane și chiar chirpic).

Edificiul D7 prezintă o mare complexitate de plan și desigur, funcțională. Este cuprins între D3-D6 la nord și D8 și cele două piațete (DX și DY) la sud, dincolo de care se află edificiile din *insula* 3 de la sud de piațete: D10, construcția rotundă (autonomă) D11 și edificiul D9. La est edificiul D7 este mărginit de strada DV1, iar la vest de strada DV2, din care la sud-vest (și din piațeta DX) se deschide o stradă pe care am notat-o convențional DV3.

Notăm că edificiul D8 ca și D6, nu comunică în nici un fel cu D7 pe latura de nord, singura accesibilă în acest scop, deși zidurile de vest și de est ale edificiului D8 sunt țesute cu ale edificiului D7. Mai mult, toate încăperile edificiului D7 sunt legate între ele prin diferite accese, ceea ce asigură funcționalitatea edificiului D7 ca un întreg, D8 având o funcție de sine stătătoare, deși, constructiv, și această clădire este legată organic de D7 ca și D6, de altfel, întregul ansamblu de construcții D6-D7-D8 fiind ridicat sincron. Privit în totalitate, edificiul D7 este monumental atât ca plan cât și ca întindere, desfășurându-se pe o suprafață de 31 m cca., la vest, 28 m cca. la est, cca. 31 m la sud și doar 8,5 m la nord, deoarece în această parte trebuie dedusă suprafața ocupată de D6 (un trapez cu baza mare de 13 m, cea mică de 10 m și laturile de câte 10 m, deci, 115 m² cca.).

D7 apare compus dintr-o rețea complicată de încăperi distribuite în jurul unei curți interioare cu două portice. Curtea interioară, cu portic dispus est-vest, pe latura de nord comunică direct cu o încăpere trapezoidală, D7d, printr-un acces precum și cu o sală mare, D7e, prin două accese, toate în partea de nord. Notăm că D7e are zidul de nord comun cu edificiul D6. La sud de curtea interioară, se află o sală imensă, cu aspect de hală, lungă de 20 m pe latura de nord și de 23 m pe cea de sud, largă de cca. 7 m în

medie, ce ocupă în cea mai mare parte axial, est-vest, spațiul dintre cele două străzi, DV1 de la est și DV2 de la vest, cu excepția unei încăperi mari din partea de vest. Atât curtea interioară cât și hala (D7f-g-j-i) au câte un acces la strada DV1, la colțurile de nord-est, însă la strada DV2 nu comunică direct, deoarece toată latura de vest a edificiului D7 este ocupată de un șir de încăperi mari, ce îi aparțin, fiecare din ele beneficiind de câte un acces la strada DV2. La vest, la strada DV2, singura posibilitate de comunicare din curtea interioară și din hală era de tranzit prin aceste încăperi, deoarece exista câte un acces din curte și din hală în încăperile de la vest, care, după cum am arătat, aveau câte o intrare din strada DV2.

Sub aspectul circulației, latura de sud a edificiului D7 apare, contrar așteptărilor, complet închisă, edificiul neavând în această parte, dintre străzile DV1 și DV2, nici un acces. Dacă edificiul D8, deși autonom ca plan, nu era închiriat cuiva care își desfășura acolo vreo activitate legată de interesele proprietarului edificiului D7, atunci înseamnă că indeletnicirile gospodărești și legate de schimb din acest edificiu care nu era în fond decât o mare gospodărie (edificiul D7 fiind de tip *domus*) nu erau direct legate de activitățile din cele două piațete de la sud. Cu excepția încăperilor D7a, D7b și D7c de pe latura de vest, în care s-au constatat unele compartimentări prin ziduri perpendiculare pe zidul de vest al edificiului D7, doar în hală (D7f-g-j-i) mai întâlnim construcții de zid făcute cu astfel de rosturi. Astfel, în hală, aproximativ pe mijlocul ei, pe axul lung est-vest, a fost scos la iveală un zid în dublu zig-zag ce împarte efectiv sala în două, însă fără închidere la capete, deoarece între capătul de vest al acestui zid și zidul de est al încăperii D7c exista o trecere liberă, de 3 m, iar la capătul opus al aceluiași zid, la est, un acces (o ușă) între cele două jumătăți ale sălii, nordică și sudică, intrare amenajată între zidul în zig-zag și un alt zid, mic, în linie cu cel antemenționat, care este țesut de zidăria unei construcții de plan cvasicircular (D7h), ce nu are nici deschidere în hală deși este amplasată aici, ci, dimpotrivă, într-o altă încăpere, D7l, aflată la sud, legată organic din construcția inițială de încăperea D7h. Accesul al doilea, pomenit mai înainte, ce leagă la rândul său părțile de nord și de sud ale halei are 1,30 m lărgime. De notat că încăperea D7l, dintre edificiul D8 și piațeta DY are la strada DV1 un pridvor, a cărui intrare este aproape pe același ax cu cea a încăperii însăși, singura de altfel, aflată tot pe latura de est. Înainte de a ne putea referi la funcționalitatea acestui edificiu imens (D7) este necesar să marcăm succint adăugirile de ziduri interioare, elementele de arhitectură descoperite în suprafața sa, aflate *in situ* sau dislocate, în dărâmături, întocmirile gospodărești (hambare = chiupuri semiingropate), ustensilele gospodărești descoperite în încăperi, sau în imediata apropiere (în străzi sau piațete) sau diferite obiecte, mărunte chiar, ce ar putea contribui la elucidarea funcționalității, fiecărei încăperi în parte.

Încăperea cu pridvor de la sud-est, D7l, care de altfel iese în afara planului edificiului D7 spre sud, ar părea, împreună cu construcția D7h cvasicirculară, că erau separate de edificiul D7, dat fiind faptul că D7h nu comunică deloc cu hala (din necesități de precizare arheologică am împărțit convențional hala prin notații compartimentale, D7f, D7g, D7j și D7i, cât și pentru ușurința expunerii) ci numai cu D7i, iar aceasta din urmă avea un

acces dublu asigurat de la stradă prin pridvor și apoi prin zidul de est al acestei încăperi, deci un dublu acces pentru amândouă, D7l și D7h, independent de D7.

Însă, situația arheologică constatată pe latura din dreapta, interioară, a pridvorului nu se potrivește, sau mai bine zis nu este identică cu cea din stânga.

În stânga, pridvorul se închide printr-un zid transversal între zidul frontal și colțul încăperii D7l, în vreme ce în partea opusă nu există nici un zid, ci o trecere din hală în pridvor, de 1,10 m lărgime (între colțurile zidului încăperii D7l și al halei (D7i) marcată la nivelul de călcare printr-un prag realizat din plăci de calcar patrulete așezate în linie pe un singur rând în pământ, și de pe care se cobora în pridvor, pardoseala fiind mai jos cu cca. 0,30 m. Acest fapt ne-a făcut să includem și cele două încăperi, cea de plan neobișnuit, D7h și cea de plan pătratic D7l cu pridvor rectangular nord-sud, în edificiul D7, ca părți componente ale acestuia, deși desigur, cu rosturi aparte, dar legate de activitățile ce se desfășurau aici și pe care vom încerca să le deslușim, pe cât va fi posibil, în funcție de descoperiri.

În ansamblul edificiului D7 ceea ce izbește este planul, rar întâlnit, al încăperii cvasicirculare D7h ce necesită o analiză mai aprofundată spre a se desluși funcționalitatea, mai ales că în săpăturile din sectorul propriu am descoperit încă două construcții de plan aproape circular, și de dimensiuni reduse, iar în sectorul A, Alexandru Barnea a descoperit două construcții rotunde, deasemenea de mică mărime (în "încăperea" A3δ și între edificiile A4 și A5) iar în edificiul D3, în curtea interioară, se pare că au fost înregistrate resturile unei mici construcții, deasemenea de plan circular. Construcțiilor cu astfel de caracteristici de plan și dimensiuni, dezvelite în A3 și în spațiul dintre A4 și A5 la nord de *via principalis*¹⁵⁾ și în D3 la sud de calea principală¹⁶⁾ nu li s-a putut desluși rostul dată fiind starea precară în care au fost găsite și în lipsa unor indicii palpabile care să poată concura la lămurirea funcționalității lor.

Construcțiile menționate, ca și cele descoperite de noi, se plasează cronologic în etapa romană târzie, în orice caz nu mai devreme de secolul VI e.n.

Dacă adăugăm la cele șase mici construcții de plan circular sau cvasicircular și construcția în formă de potcoavă, adosată în încăperea A3β la zidul de est¹⁷⁾, cu rotundul potcoavei spre interiorul camerei, atunci numărul lor se ridică la șapte la *Tropaeum* până acum. În încercarea de a desluși destinația lor, avem în vedere mai întâi faptul, dacă toate au putut avea același rost sau nu, motiv pentru care socotim necesar să ținem seama de amplasarea lor, de formă cu particularitățile de plan, de caracteristicile construcției (exterioare și interioare), de vestigiile ce ar putea fi un indiciu de utilizare, și de urmele de folosire, etc. Mai întâi, remarcăm că șase dintre aceste construcții circulare sunt amplasate în spații deschise, în curți în două cazuri (A4-A5 și D3β), două în "încăperi" care aveau câte o latură nezidată (sau jumătate din ea) deschisă spre curte (A3β și A3δ), două în spații deschise, una în suprafața neconstruită de lângă zidul de incintă din insula 1 (DZ) din sectorul D cercetat de noi și o alta în apropierea a două piațete și a două clădiri din *insula* 3, tot în sectorul D, cele din urmă fiind construcții autonome, și în fine, una singură, D7h, cea mai veche dintre ele, fiind înscrisă în planul edificiului D7 chiar din proiect la ridicarea ansamblului de edificii din *insula* 2 la începutul secolului VI, cea din urmă fiind

legată direct, ca plan și funcțional de o încăpere, D71. Fiecare din ele prezintă un grad diferit de conservare din vechime, ceea ce îngreunează determinarea utilizării, dar toate șapte au un punct comun, verificat temeinic prin investigațiile făcute: nici una nu prezintă urme de foc și cenușă pe pereți în măsura în care aceștia s-au păstrat, sau pe suprafața plană din interior, ceea ce a făcut ca să nu li se poată atribui destinația de cuptoare gospodărești (de pâine)¹⁸.

La Histria s-au descoperit mai multe construcții circulare¹⁹) de piatră cu legătură de pământ cu diametrul interior mic, însă acelea au fost în mod sigur cuptoare de copt pâine. Se deosebesc de construcțiile circulare de la Tropaeum prin modul de construcție, cât și prin urmele și resturile de combustie păstrate. Cele de la Histria sunt întotdeauna construite pe un soclu de piatră rectangular pătratic, ridicat față de nivelul de călcare până la 0,60 m cca., înălțime la care se afla vatra solid întocmită din cărămizi pătrate, iar mai sus de vatră de jur împrejur circular (exceptând bineînțeles gura) sunt înălțați pereții cuptorului și bolta (care nu s-a mai păstrat decât parțial) din același material și în aceeași tehnică, adică din piatră cu legătură de pământ. Astfel de construcții circulare la Histria în cetate sunt amplasate de obicei în curți, sau în încăperi anume destinate cu acces direct din stradă. Noi înșine am cercetat câteva construcții circulare (una, din săpăturile efectuate în 1963 în cetatea Histriei în sectorul D, altele dezvelite în săpăturile anterioare) și am constatat în toate cazurile urme puternice de arsură pe pereți și în special pe vetre care erau arse până la vitrifiere uneori sau crăpate de dogoarea focului. Pe vetre și la gura cuptoarelor am găsit întotdeauna o mare cantitate de cenușă și pământ înegrit de arsură. În câteva cazuri vatra nu se mai păstra, ci numai soclul rectangular de piatră brută în care fusese ridicat cuptorul. Construcțiile circulare de la Tropaeum diferă deci evident de cele de la Histria, deși și acestea sunt tot din secolul VI e.n., și prin aspectul construcției și prin lipsa oricăror urme de ardere și de cenușă. De fapt, cele de la Tropaeum nu au vetre, ci *podele* de lut (de piatră sau cărămidă (A5), *la nivel* cu cel al curților sau spațiilor deschise în care sunt amplasate, cu o singură excepție (D7h), cu podeaua situată la un nivel mai sus decât cel al încăperii cu care comunica.

Dacă instalațiile circulare de la Histria nu mai prezintă dubii ca funcționalitate prin caracteristicile lor de construcție și urmele păstrate, ele fiind neîndoielnic cuptoare de pâine, lipsa acestora la Tropaeum, în aceeași vreme, ne pune pe gânduri, căci s-a cercetat metodic o arie destul de mare și continuu în zona Porții de Est la nord și la sud de calea principală. Nici în edificiul D7, care a fost în fond o mare gospodărie, cercetat în întregime, nu s-a găsit vreun cuptor, nici uneia din cele trei construcții circulare descoperite de noi, Dh în D7, D' în DZ (suprafața neconstruită) și D11 în *insula* 3, nu i se poate atribui această destinație. Faptul pare paradoxal, deoarece în suprafața cercetată s-au descoperit pive, râșnițe și chiar o piatră de moară, ceea ce arată că măcinarea grâului și a altor grăunțe se făcea aici, făina rezultată era transformată în aluat tot aici desigur, din care se făcea pâinea pentru cuptor. De altfel, cele șapte construcții circulare sau în "potcoavă" descoperite la Tropaeum în sectoarele A și D, nu sunt identice ca plan, deși tehnica de construcție și materialele folosite sunt în general aceleași, deși aproape toate au o trăsătură comună, anume, că se sprijină întotdeauna pe o latură de un zid al altei construcții. Dintre

ele, cele din A3β și DZ se detașează prin simplitatea construcției și a planului deși aproape sigur au avut destinații diferite. Construcția descoperită în A3β, ca și cealaltă din suprafața DZ, este tot în formă de potcoavă cu zid de piatră și legătură de pământ, cu diametrul exterior de cca. 2 m (2,50), grosimea zidului ar fi, măsurată grafic, de 0,50 cca. deci diametrul interior de 1,50 m cca., fiind adosată la zidul interior al "încăperii" A3β, având suprafața interioară plană (podeaua de pământ) la același nivel cu cea din A3β. Intrarea nu se mai păstrează, fiind distrusă de o groapă de gunoi din secolul VI, însă se observă că era rezervată spre nord, însă nu direct lângă zidul A3β, ci separată printr-un pinten adosat la zid. Construcția în formă de "potcoavă" din DZ, adosată la zidul de incintă are dimensiunile maxime de 3 x 2,7 m (spațiul interior de 2,5 x 2 m), grosimea zidului fiind de 0,40 m, zidul, din pietre cu legătură de pământ păstrându-se până la 0,60 m înălțime, măsurată de la podeaua de pământ galben tare din interiorul construcției. Intrarea în această mică construcție rotundă se făcea prin partea de nord, deoarece acolo s-a constatat că podeaua micii încăperi continuă cu poditura suprafeței DZ.

Atât intrarea cât și o parte din zidul construcției D' de lângă zidul de incintă, au fost distruse din vechime, situația fiind similară cu a celorlalte construcții antice în porțiunea de adosare, după cum s-a arătat. Intrarea, probabil ca și la A3β la construcția de același tip, nu putea depăși, 0,90 m având în vedere dimensiunile mici ale acestora. Pe latura de sud nu putea fi intrarea, deoarece spațiul dintre zidul edificiului D5 și al construcției D' nu depășea 0,30 m, deci era nepotrivit pentru un acces. În construcția circulară D' nu s-a descoperit vreun element care să poată fi un indiciu pentru destinația micului edificiu situat în colțul ce-l face zidul de incintă cu zidul de nord al edificiului D5 (a). Judecând după dimensiunile construcției și grosimea zidurilor, mica clădire rotundă D' nu putea depăși înălțimea de 2,40 m și era desigur prevăzută cu un mic acoperiș conic dintr-o structură simplă de lemn cu învelitoare de olane. Dată fiind amplasarea într-un loc de circulație publică și lângă zidul de incintă, fără vreo legătură cu un alt edificiu, am considerat că D' era o gheretă. Deci, două construcții destul de asemănătoare, din A3β și din DZ, se vădesc a fi avut destinații diferite. Alte două construcții circulare ce se aseamănă, sunt cele din A3δ și D3β. "Potcoava" celei din A3δ s-a păstrat mai bine, din cea din D3β doar un mare segment în partea de sud, nici legătura de adosare la zidul de est al clădirii D3β nu mai există, dar, dimensiunile lor nu depășeau 3 m în diametru în A3δ și respectiv 2 m în D3β. Construcția din A3δ are diametrul interior de 1,80-1,85 m, din zidul de pietre mărunte cu legătură de pământ rămânând prea puțin, pe o înălțime de 0,30 m, podeaua de lut aflându-se la același nivel cu al încăperii²⁰). Intrarea în construcția circulară din A3δ era la sud, iar în cea din D3β la nord, probabil la nivelul curții. Construcțiile circulare descoperite în sectorul A și în D3β au fost raportate la o etapă mai târzie de locuire, către sfârșitul secolului VI e.n.²¹). La construcția circulară adosată la edificiul A5 s-au constatat două faze de construcție de zid cu legătură de pământ, într-una din ele folosindu-se și un fragment de capitel corintic cu datare din secolul VI, în peretele construcției. Se pare că inițial construcția amintită avea un diametru mai mare, judecând după zidul în semicerc rămas în partea de nord, sprijinit pe zidul de sud al clădirii D5 (țesut?) după care a fost refăcut planul circular cu un diametru mai mic. Foarte aproape

de construcția circulară din prima fază, colțul de sud-vest al zidului edificiului A5 prezintă un pinten, care nu pare a avea vreo legătură cu clădirea menționată. Diametrul maxim inițial exterior, pare să fi fost de cca. 4 m iar cel interior de cca. 3 m, ceea ce înseamnă, dedusă fiind grosimea zidurilor, de cca. 0,50 m în ambele faze, deci diametrul interior ar reveni la 3 m, respectiv 2 m, nivelul podelei în a doua etapă fiind la fel cu cel al curții, iar accesul în ambele faze de folosință, la sud. Construcția circulară de lângă A5, în comparație cu celelalte șase descoperite până acum în sectoarele A și D se singularizează oarecum, având în vedere elementele existente constatate obiectiv, întrunite, deși fragmentare, dacă avem în vedere starea precară în care a fost găsită construcția. O piedică în considerarea ei drept cuptor gospodăresc o constituie, lipsa urmelor de ardere și a cenușei.

Construcțiile circulare din sectorul D cercetate de noi (cu excepția construcției D' din suprafața DZ de la zidul de incintă, despre care am arătat că a fost distrusă lângă zid atât la nord cât și la sud din vechime) D7h din marele edificiu D7 și D11, de lângă piațeta DX și edificiul D9, s-au păstrat mai bine decât toate celelalte, ceea ce ne-a permis, nu numai să procedăm la reconstituirea lor ci și să precizăm cu oarecare aproximație, și rostul lor. Ne vom referi mai întâi la D7h. Judecând după caracteristicile interioare ale construcției D7h, spațiul lăuntric de cca. 2 m diametru, intrarea de numai 0,60 m lărgime, care s-a păstrat relativ bine, din încăperea D71 și podeaua și zidurile fără urme de arsură sau de cenușă, ne îngăduie să credem că destinația sa a fost cea de depozit (cămară), mai ales că înăuntru nu s-au descoperit vestigii care să ne conducă la o altă utilizare. Dacă planul încăperii D7h prezintă un contur cu totul neregulat deoarece a fost subordonat cerințelor de încadrare a construcției în ansamblul halei D7g-i, despre cel al construcției circulare D11, de același aspect, din *insula* 3, nu se mai poate afirma același lucru, deoarece D11 este o construcție autonomă, fără legătură cu edificiile vecine D9, D8 și D10. În imediata apropiere a construcției circulare D11 se află, la 1 m spre nord, un pilon de zidărie de 1,2 x 0,65 m, înalt de 0,60 m acum, al cărui rost aici, la trecerea dintre edificiile D9 și D8 nu poate fi deocamdată explicat, dar care nu are legătură cu micul edificiu D11, al cărui plan a fost clar delimitat atât la exterior cât și la interior, înregistrându-se deasemeni cu precizie atât pardoseala cât și intrarea. Imediat la est de D11 nu s-a săpat decât atât cât a fost necesar pentru dezvelirea laturii de est a construcției. Construcția "circulară" D11 apare mai degrabă semirotondă în interior, iar în exterior colțurată, cu laturile de vest și de est din segmente de cerc și linii drepte ca și latura de sud cu intrare, cu prag din lespezi de piatră. Construcția avea latura de nord cu colțurile rotunjite și cu două ieșituri și retrageri, nefiind deci nici rotundă, nici dreaptă.

Pardoseala de piatră (mici bolovani îndesați în pământ negru cu suprafața de sus oarecum netedă) a construcției D11 se află la 0,55 m adâncime de la nivelul vegetal actual, ce corespunde cu nivelul ultim de călcare antic din piațetele DX și DY din apropiere. Zidurile construcției D11, din pietre de calcar (bolovani de carieră) cu legătură de pământ s-au păstrat pe cca. 0,50 m înălțime, suprafața interioară fiind de 2 x 1,50 m. Se aseamănă în bună măsură cu D7h inclusiv intrarea îngustă, deosebindu-se prin faptul că se află amplasată într-un loc de circulație publică, spre deosebire de D7h, în interiorul unei clădiri.

Ținând seamă de dimensiunile maxime ale construcției D11, de 3,20 x 2,65 m și de grosimea inegală a zidurilor sale, între 0,50-0,70 m, înălțimea nu depășea 3,50 m. Acoperișul conic trebuie să fi fost deasemeni realizat dintr-o structură de lemn învelită cu olane. Întrucât la sud și la est de D11 nu s-a săpat, este greu să ne închipuim pe deplin poziția acestei mici construcții în ansamblul de edificii din jur, mai ales că nu avem indicii concludente din săpături privind destinația sa. Posibil ca funcționalitatea sa să fie în legătură cu activitatea ce se desfășura în piețe, poate și aceea de mic depozit de mărfuri.

Întorcându-ne la marele edificiu D7, urmează să parcurgem fiecare spațiu din cadrul acestui ansamblu construit, urmând ca, după precizarea aspectului său final ca plan, să vedem ce funcționalitate avea fiecare încăpere și să încercăm, în cele din urmă și o reconstituire, în funcție de elementele existente, *in situ* sau dispersate, a întregului edificiu, de la podea la acoperiș.

Deoarece întregul ansamblu de locuire construit gravita în jurul curții interioare, sau, oricum, era distribuit prin componentele sale în funcție de aceasta, credem că este mai nimerit să ne concentrăm mai întâi atenția asupra acesteia, relevând nu numai orientarea și planul ci și elementele de construcție și de arhitectură ce-i asigurau caracteristicile.

Curtea interioară, orientată est-vest longitudinal, avea cca. 20 x 6 m, deci cam 120 m² și era prevăzută cu șase accese. Trei dintre ele erau sub porticul cu coloane ce păstra orientarea curții, cu direcția est-vest de pe latura de nord unde aliniamentul de 6 plinte de calcar, dispuse echidistant, aflate *in situ*, la cca. 1,50-2 m distanță de zidul casei dinspre curte, asigură în mod obiectiv existența unui portic cu coloane. Sub acest portic era o intrare în colțul de nord-est al curții interioare, se pare, de caracter rezervat, pentru stăpânii casei și alte două accese, în sala mare D7e. Celelalte trei accese ale curții interioare erau sub porticul al doilea, în partea din spate: unul la încăperea D7d de pe latura de nord, un altul la încăperea D7b de pe latura de vest și în fine, o trecere liberă, cu prag, în colțul de sud-vest al curții, de acces în hala D7f-i. Această trecere putea fi folosită și pentru a accede în încăperea D7c, aflată foarte aproape de latura de fund a curții interioare. Al doilea portic este documentat prin aliniamentul de baze de coloane nord-sud descoperite *in situ*. Din acest șir de coloane, au rămas pe locul lor patru baze de coloană, de la ultima, a cincea, de la sud, nu s-a mai păstrat *in situ* decât plinta. Coloanele din aliniamentul nord-sud făceau parte dintr-un portic vechi și au fost înglobate în edificiul²²⁾ construit la începutul secolului VI. În afară de elementele de arhitectură amintite descoperite *in situ*, în curtea interioară au fost găsite printre dărâmături și două fusuri de coloană fragmentare.

Pe latura de sud curtea interioară avea zid continuu, de la strada DV1 până către capăt, la colțul de sud-est al încăperii D7b unde exista trecerea amintită, cu prag. Considerentele de simetrie ar fi cerut poate încă un portic și în partea de sud a curții în paralel cu cel de la nord amintit, constatat prin elementele rămase *in situ*. Însă, săpăturile făcute de noi în partea de sud a curții interioare nu au confirmat această presupunere. În secțiunea est-vest practică pe toată lungimea curții interioare în jumătatea de sud nu am găsit nici o urmă de aliniament de coloane. Aceeași situație s-a constatat și pe latura de est a curții. Fapt care, coroborat cu inexistența vreunei deschideri în zidul de

sud al curții interioare, ne-a dus la concluzia că avem în cazul de față, la hotarul veacurilor VI și VII un edificiu (D7) de fapt o mare casă romană târzie, *domus*, având curte interioară cu două portice. Cele două accese, de pe latura de nord a curții interioare, în sala D7e, au dimensiuni diferite: cel de la est, mai mic, de 0,94 m lărgime, iar cel de la vest, mai mare, de 1,65 m larg. Cel mic poate fi pus în relație în primul rând cu intrarea rezervată de la strada DV1 din apropiere, iar intrarea mai largă, mai degrabă cu încăperea D7d de la vest, de lângă sala D7e, încăperea în care exista deasemeni un acces direct din curte, însă care nu comunica direct cu sala D7e. Este vorba de o intrare de 1 m lărgime, aflată în colțul de nord-vest al curții interioare, practică în zidul de sud al încăperii D7d, care a putut fi o cameră de serviciu sau bucătărie (*culina*). Al cincilea acces din curtea interioară a edificiului D7 este la încăperea D7b, în fundul curții, pe latura de vest, prezentându-se ca o intrare largă de 1,50 m.

Cel de al șaselea acces, trecerea liberă, în și din curtea interioară, de cca. 2 m lărgime, avea un prag de 0,40 m înălțime și tot de 0,40 m grosime, realizat din pietre de calcar cu legătură de pământ. Numai prin această trecere se putea ajunge din curtea interioară în hala D7f-i și în încăperea D7c de la vest de hală. După cum vedem, amplasarea acceselor (din și în curtea interioară) privea în primul rând încăperile de la nord și de la vest ale casei D7 (D7e, D7d, D7a și D7b) singura comunicare cu cele de la sud și sud-vest fiind trecerea cu prag înalt, ultima dintre cele menționate. Suprafața liberă, neconstruită a curții interioare, ar reprezenta cam două treimi, apreciată în mare, cealaltă treime fiind ocupată de portice.

Menționăm că între cea de a șasea plintă, găsită *in situ* la vest și zidul încăperii D7b mai rămâne loc exact pentru o plintă, dacă avem în vedere interaxul constatat la celelalte și care, în consecință, trebuie să fi fost plasată, tot echidistant față de cea de a șasea descoperită *in situ*, în unghi cu aliniamentul de coloane nord-sud, marcat prin bazele de coloane descoperite *in situ*. Observațiile făcute la cele 6 plinte patrulare de calcar așezate pe direcția est-vest, în curtea interioară au dezvăluit două aspecte ce se cuvin a fi relevate. Mai întâi, ar fi de consemnat faptul că plintele nu au fundație proprie ci sunt așezate direct pe pământ de nivelare cu dărâmături, ca în restul curții, la adâncimea de 0,67 (0,72) m cu baza. Apoi, nivelul de călcare de la baza plintelor, nu corespunde cronologic cu cel inițial, al construirii edificiului de la începutul secolului VI e.n., ci cu cel penultim, de refacere după o distrugere care este cu 0,25 m mai sus, cel anterior, inițial, aflându-se la 0,92 m adâncime. De altfel, plintele de calcar pe care erau așezate bazele de coloană (deci, coloanele) sunt de formă oarecum neregulată, deși, în mare, rectangulare, și sunt cioplite neglijent și nici nu sunt de aceleași dimensiuni.

Toate aceste elemente, luate la un loc, arată că aliniamentul est-vest nu corespunde situației inițiale de la începutul secolului VI e.n. când a fost înălțat edificiul D7, și că urmează să admitem că înainte de distrugerea prin atac a existat un portic care a fost înlocuit, la sfârșitul secolului VI, păstrându-se direcția est-vest. Pe de altă parte, faptul că sub plinte nu s-a constatat nici-o fundație pentru coloane arată că deasupra șirului de coloane ale porticului era un acoperiș în pantă spre curte și că avem, în cazul dat, un portic cu un rând de coloane în elevație. Porticele ocupau laturile de vest și de nord ale

curții interioare, fiind deschise și spre est, respectiv spre sud. Sala D7e nu comunică decât la curtea interioară prin cele două accese amintite. Verificările făcute la zidurile sale de nord și de est au demonstrat că pe aceste laturi nu a existat vreun acces din coridorul edificiului D6 sau de la strada DV1. Pe latura de vest a sălii situația fusese clarificată mai înainte în același sens. De remarcat, la fața interioară a zidurilor sălii D7e existența unor pilaștri angajați (pinteni), dispuși axial est-vest, unul pe latura de vest, celălalt în partea opusă, la zidul de est. La zidul de nord al sălii D7e sunt deasemeni doi pilaștri angajați, în jumătatea vestică a zidului, dispuși echidistant, față de colțul de nord-vest al sălii și între ei. În afară de aceasta, în jumătatea estică a zidului de nord a sălii D7e întâlnim o îngroșare masivă a zidului pe cca. 2 m lungime, cu un ieșind de cca. 0,50 m, întărire ce ținea loc de pilastru angajat în această parte. Pe latura interioară de sud, zidul sălii D7e nu prezintă nici un pilastru angajat (pinten). În ciuda minuțioaselor investigații ce s-au făcut în mijlocul sălii D7e nu s-a găsit baza vreunui stâlp central de susținere a planșeului, stâlp ce ar fi fost necesar, dată fiind deschiderea de 6 m lărgime a sălii, mai ales că există un pinten chiar pe linia de mijloc a încăperii la zidul de nord și câte unul la mijlocul laturilor de vest și de est, deci o dispunere "în cruce" ce necesita și un stâlp central la mijlocul sălii. Un astfel de stâlp trebuie presupus cel puțin în faza de construcție inițială a edificiului, de la începutul secolului VI.

În sala D7e nu s-a descoperit nici-o amenajare gospodărească. Doar jumătatea inferioară a unui chiup (diam. 0,80 m) ce a fost îngropată într-o nivelare târzie masivă din etapa de sfârșit de locuire, făcută cu pământ negru în partea de vest a sălii și galben în cea de est. Nu s-au găsit fragmente din umărul și gura chiupului, ci numai de la bază. Tot sub această nivelare masivă, deci sub nivelul de călcare, s-a descoperit în partea de sud-est a sălii D7e o groapă astupată, aproximativ trapezoidală, cu bolovani de calcar de carieră bine îndesați pentru umplere. Între pietrele din pământul cu care s-a umplut groapa s-a găsit și o bucată dintr-o teică de piatră și fragmente de vase din ceramică. Adâncimea, după golirea gropii, este de 0,50 m.

Din pardoseala sălii D7e, de la adâncimea de 0,92-0,95 m se mai păstrează *in situ* doar două lespezi de piatră de calcar, groase de 0,12 m, așezate peste poditura de pământ galben, una lângă zidul de sud în dreptul pragului intrării mici (prag înalt de 0,25 m) și o alta cam la mijlocul sălii.

În cuprinsul sălii D7e s-au descoperit, o piatră de râșniță, un fragment de *mortarium*, câteva fragmente de opaițe și unele obiecte mici de fier (cheie-șperaclu, verigă, vârf de săgeată). Sala D7e, precum se vede, de mari dimensiuni (12 x 6 m cca.) era folosită ca salon de primire cât și ca sală de mese pentru familia marelui proprietar al casei și pentru oaspeți, îndeplinând rolul de *tablinum* și de *triclinium*.

Încăperea D7d, alăturată sălii D7e la vest, de forma unui trapez, cu laturile de 3,50 x 4,50 x 5,70 m, considerată de noi a fi fost o cameră de serviciu sau bucătărie, a mai avut o intrare într-o etapă anterioară pe latura de vest prin care se comunica cu încăperea D7b, pe care am găsit-o zidită. În lăuntru încăperii D7d nu s-a găsit nici o amenajare gospodărească (hambare-chiup sau altceva) iar descoperirile mărunte din încăpere sunt toate de caracter casnic gospodăresc: o bucată dintr-o teică de piatră, două

gresii de ascuțit, un blid fragmentar, cioburi de cupe de sticlă și de vase ceramice, un fragment de opaiț.

La vest, edificiul D7 era completat de trei mari încăperi. Una, în colțul de nord-vest al casei, de plan patrulater, ușor trapezoidal, cu dimensiunile interioare de 9 x 8 m în medie (D7a), o a doua la sud, alăturată, de cca. 12 x 5,50 m, în interior și în fine, o a treia încă mai la sud, alăturată de precedenta, în spatele curții interioare, de 8 x 5,50 m cca. dimensiuni interioare, ce se termina în unghi ascuțit la colțul de sud-vest, la întâlnirea străzilor DV2 (nord-sud) cu DV3 (est-vest) lângă piațeta DX. Între încăperile D7a și D7b existau comunicări directe, de fapt treceri din una în alta, ele fiind despărțite prin ziduri mediane est-vest. Caracteristicile de construcție interioară ale încăperilor D7a și D7b arată că aici s-au făcut modificări succesive în urma unor reparații masive. De etapa inițială de construcție, de la începutul secolului VI, ține desigur împărțirea încăperilor D7a și D7b prin mijlocirea pilaștilor angajați de pe latura de sud (D7a) respectiv de est (D7b), pinteni ce sunt țesuți cu zidul nord-sud de la est, comun pentru D7a și D7b. este vorba de separarea camerelor D7a și D7b, pe de o parte și de compartimentarea încăperii D7b pe de altă parte. Delimitarea celor două încăperi amintite era făcută, în continuare, pornind de la pilastrul angajat până la zidul nord-sud de la vest, de la strada DV2 prin două coloane, cu trecerea liberă între ele, situație dovedită prin descoperirea a două plinte cu fundație proprie între D7a și D7b, aliniate est-vest, în dreptul pintenului sus amintit. Posibil ca să fi existat în această primă etapă și un pilastru angajat în zidul de vest care să încheie aliniamentul de pilaștri angajați - coloane, dispus simetric cu cel de la zidul de est, însă în acest loc s-a constatat un zid median est-vest adosat la cel de vest de la strada DV2, de 2 m lungime și care, practic, închidea trecerea dintre zidul de vest și cea de a doua coloană, rămânând deschis pentru circulație doar spațiul dintre coloane.

Și în încăperea D7b s-a adosat un zid median, de 3 m lungime, la cel de vest, în dreptul pintenului mare, de 1,50 m lungime, țesut la zidul de est, lăsându-se doar o mică trecere liberă, de 1 m, între compartimentul de nord și cel de sud. În compartimentul de nord al încăperii D7b, după închiderea accesului din zidul de est la D7d, s-a construit prin adosare și un mic zid de 0,60 m lungime și 0,45 m lățime la mică distanță de colțul de sud-est al compartimentului, chiar în apropierea intrării astupate. Și această modificare o atribuim celei de a doua etape de locuire, făcută cu scopul de a se plasa aici vreun chiup sau de a se depozita amfore. Adosările făcute, susmenționate ca și închiderea accesului dintre D7b și D7d țin de o reparație efectuată către sfârșitul secolului VI. Modificările aduse construcției interioare din această etapă țin seama cu strictețe de ordonanța de plan a încăperilor. Urmele unei alte activități de refacere se constată după această dată, probabil la mic interval de timp, reparație care este și ultima de altfel, înregistrată de noi numai în încăperea D7b. În această ultimă etapă, a treia, se înalță un crâmpei de zid între cele două coloane ce delimitau încăperile D7a și D7b, blocând trecerea dintr-o cameră în alta. Acest zid mic nu se înscrie ca orientare în interaxul coloanelor și este puțin deviat spre sud-vest. Atribuirea aliniamentului interior cu coloane etapei inițiale de construcție de la începutul secolului VI este susținută nu numai de caracterul de monumentalitate ce-l asigura ci și de faptul că probează o construcție trainică, conform preceptelor, dovadă

că sub cele două plinte rămase *in situ* între încăperile D7a și D7b s-a constatat câte un postament de pietre mari așezate, bine clădit. În comparație cu zidurile din prima etapă, modul de construcție al zidurilor mediane din cea de-a doua etapă de locuire, arată că probabil erau simple despărțituri, probabil că nu ajungeau la plafonul încăperilor. Iar ridicarea zidului din etapa a treia, ultimă, încropit prin adosare la pilastrul angajat în zidul de sud al încăperii D7a, lung de 2 m și lat de 0,60 m, arată că în această vreme nu s-a mai ținut seama de orientarea celor două coloane aliniate. În încăperea D7b, în cele două compartimente ale sale, nu s-a descoperit nici o întocmire de ordin gospodăresc.

Un acces de la strada DV2 în compartimentul de nord al încăperii D7b, asigura, prin trecerea în cel de sud și de aici printr-un acces în zidul de est al D7b, intrarea în curtea interioară. Cel de al doilea compartiment al încăperii D7b, de la sud, nu avea acces la strada DV2. Încăperea D7a avea deasemeni un acces de la strada DV2, deci tot pe latura de vest, fiind închisă la nord, spre edificiul D3 și la est, spre D6, cât și la sud, spre D7d. Faptul că avea o intrare aparte la vest, ca și D7b și D7c, asigură încăperii mari D7a o funcționalitate anume, distinctă de a D7b de alături, deși exista o comunicare interioară între ele, după cum s-a arătat. Intrările de pe latura de vest sunt destul de mari, în D7a de 2 m, în D7b de 1,80 m, în D7c de 2,20 m. Lărgimea lor arată că nu erau intrări rezervate doar persoanelor. Menționăm că în ciuda suprafeței interioare mari, de care am amintit, a încăperii D7a, nu am găsit baza unui stâlp central de susținere a planșeului, care era absolut necesar. Este posibil ca să se afle sub martorul de pământ (depuneri de 1 m în lățime) lăsat nesăpat transversal și pe traseul acestei încăperi, pentru înregistrarea profilului general al cetății.

Spre deosebire de încăperile D7b și D7c, în încăperea mare D7a au fost descoperite mai multe chiupuri *in situ*. Două chiupuri, mai bine păstrate, alăturate, sunt aproape de zidul de sud al încăperii, însă nu în colț și, firește, departe de intrarea din strada DV2. Aparțin ultimei etape de locuire din oraș. Un al treilea chiup a fost dezvelit aproape de colțul de nord-est al încăperii D7a. Spre deosebire de cele două chiupuri de lângă zidul de sud, care erau întregi la părăsire, deoarece bucăți din gurile și umerii lor au fost găsite căzute alături, chiupul din colțul de nord-est nu se mai vedea, deoarece a fost retezat de partea de sus și astupat sub dărâmăturile din nivelare, fiind îngropat complet cu partea inferioară rămasă sub nivelul ultim de călcare, ceea ce înseamnă că aparținea etapei anterioare ultimului nivel.

În afară de chiupurile menționate, în încăperea D7a s-au găsit sub dărâmături, pe nivelul ultim de călcare, două cărămizi pătrate alăturate lângă zidul de nord, *in situ*, ce marcau pardoseala încăperii, o lespede mare de prag deplasată de la locul ei și o piuă de calcar, la același nivel, iar în partea nordică a încăperii, către mijloc, o lespede de calcar alb pe care s-a găsit multă cenușă, aflată la același nivel cu cărămizile pătrate amintite.

Înspre zidul de est al încăperii D7a, nu departe de cele două chiupuri alăturate s-a descoperit, la un nivel de călcare mai jos, marcat de o podea de pământ gălbui-verzui, o întocmire în formă de potcoavă, mai înaltă decât podeaua cu 0,10-0,15 m, făcută din lipitură de humă verzuie și care prezintă în interior o adâncitură semirotundă ce se lasă în treaptă într-o gaură foarte adâncă, rotundă, ce nu a putut fi golită complet, cu diametrul

de 0,30 m. Gropile din potcoava de humă au fost găsite pline cu pământ cenușiu prăfos. Posibil să fi fost o latrină.

Plinta nr. 1 din D7a-D7b, cea de la est, are dimensiunile la bază de 0,60 x 0,55 x 0,55 x 0,48 m, cu grosimea de 0,15 m. Pe plintă s-a găsit o piatră ecarisată, tot de calcar alb cu dimensiunile de 0,42 x 0,35 x 0,15 m. Plinta nr. 2, de la vest, are dimensiunile de 0,47 x 0,40 (0,30 m) și grosimea de 0,20 m. Partea superioară a plintei nr. 1 este la același nivel cu a plintei nr. 2, interaxul fiind de 2,28 m. În afară de aceste elemente aflate *in situ*, în D7a erau risipite în depuneri: o bază mică de coloană (jumătate), o colonetă fragmentară cu bază pătrată, și o cornișă fragmentară, toate din calcar alb dur. Ca ustensile gospodărești: o piuă mare de calcar, un teasc (?) de calcar spart în două, o piuliță de lut ars, iar ca obiecte mărunte: o fusaiolă de lut ars, un fragment de opaiț de lut ars, un clopoțel de bronz, o mărgea albastră bitronconică și cuie de fier. În încăperea D7b de la sud, alăturată, menționăm doar descoperirea unei pietre de râșniță din calcar (jumătate). Comparând situația descoperirilor *in situ* din încăperile D7a și D7b, se observă că în cea dintâi s-au găsit hambare (*chiupuri* semiîngropate) în vreme ce în D7b, în ciuda dimensiunilor sale interioare mari, acestea lipsesc, atât în compartimentul nordic cât și în cel sudic. Faptul că în D7a avem *chiupuri* și în etapa ultimă și în cea penultimă de locuire, ne face să credem că de la început, din prima etapă a fost utilizată ca depozit, nu numai pentru grâne ci și pentru alte produse, voluminoase (și mărfuri). În acest sens pledează și intrările largi de pe această latură din spate a casei, din strada DV2, constatate nu numai la încăperile D7a și D7b ci și la D7c. Privind planul încăperilor cu descoperiri *in situ* din sectoarele A și D, observăm o anumită alternanță: de obicei, lângă o încăpere cu *chiupuri* există o alta fără *chiupuri*. Ceea ce, poate, ar pleda pentru utilizarea exclusivă ca depozit în primul caz și respectiv, ca locuință în cel de al doilea caz. Ținând însă seama de marea densitate a populației în secolul VI în oraș, este de presupus că această destinație exclusivă, în fapt nu era și nu putea fi respectată. Probabil că spațiul larg din încăperile cu *chiupuri* era folosit și ca locuință, nu numai ca depozit și invers, în încăperile mari fără întocmiri gospodărești de felul acesta (ca D7b) se puteau desfășura în timpul zilei o serie de munci legate de activitatea mării proprietăți agricole a casei aristocratice, din afara cetății. Privind astfel lucrurile, încăperea D7a a putut servi ca spațiu de depozitare în primul rând, însă și ca locuință, iar D7b cu precădere ca dormitor pentru slujitori. Cele două mari încăperi, D7a și D7b, beneficiind doar de un traseu de acces unic, la curtea interioară, par legate îndeosebi de serviciile cerute de sala mare D7e, mica încăpere D7d și de curtea interioară, deși, prin trecerea cu prag înalt dintre D7b și D7f se putea ajunge și în hala D7f-i, dispusă pe același ax, est-vest ca și curtea interioară, și unde, de bună seamă se desfășurau muncile gospodărești cele mai importante legate de bunul mers și interesele imediate, în primul rând de subzistență, ale casei. Încăperea D7c, ultima de pe latura de vest a casei este simplă nu numai ca plan dar și ca distribuție interioară, fiind practic necompartimentată și fără *chiupuri*, deși este destul de mare. În ea nu s-au găsit ziduri despărțitoare mediane și nici măcar un stâlp central, care, presupunem că a existat, dată fiind deschiderea mare nord-sud a camerei. Singura departajare din interiorul încăperii D7c constă dintr-un șir de pietre aliniate est-vest în chip analog unui zid median, pornind de la zidul de vest al

încăperii. Încăperea D7c, în afară de accesul de la strada DV2, situat lângă colțul de sud-vest al clădirii, larg de 2,20 m, mai avea unul la est, lângă colțul de sud-est al încăperii D7b, de 1,80 m larg ce asigura comunicarea directă cu hala D7f-i și deasemeni accesul la curtea interioară prin trecerea cu prag amintită, dintre D7b și D7f.

Caracterul de încăpere de tranzit apare mai pregnant în acest caz când circulația se făcea în diagonală spre a permite spațiu de manevră pentru produsele aduse și depozitate provizoriu (măcar în timpul zilei) necesare desfășurării muncilor de prelucrare ce se desfășurau în hală (D7f-i).

Unele vestigii, cum ar fi o bucată din peretele unui chiup sau un mic fragment dintr-un fus de coloană, aflate în săpături în camera D7c, în fața intrării de la est, aproape de accesul în hală, nu constituiau elemente *in situ* ci materiale folosite în nivelarea masivă de la 0,70-0,92 m adâncime. Ținem să subliniem starea precară în care au fost găsite la dezvelire zidurile de nord și de sud ale încăperii D7c și să menționăm și spărtura din zidul de est al aceleiași încăperi, aproape de colțul de sud-est, care a putut lăsa în cursul cercetărilor impresia unei intrări.

Observând planul central al edificiului D7 așa cum a rezultat după încheierea săpăturilor, constatăm că se constituie (exceptând încăperea D7l cu pridvor de la sud-est) geometric, dintr-un mare trapez cu baza mică de 17 m la nord și baza mare de 24 m la sud (înălțimea fiind de 21 m), în care sunt distribuite est-vest trei părți distincte: la mijloc, curtea interioară, pe latura ei de nord, încăperile D7d și D7e (o încăpere mică și o sală mare), iar la sud de curte, pe toată lungimea ei, hala D7f-i (în planul căreia se cuprinde și încăperea "rotundă" Dh, însă orientată funcțional spre încăperea de plan pătrat cu pridvor de la sud (D7l). Suprafața halei, ca și a celorlalte două componente ale părții centrale a edificiului (D7d și D7e de la nord și curtea interioară din mijloc) este tot trapezoidală, deși cu bazele mică și mare mai lungi, ar fi de cca. 150 m² (20 m baza mică, 23 m baza mare, 7 m înălțime) din care disponibilă pentru activitățile din hală cca. 134 m² (scăzându-se suprafața încăperii D7h), în fond, hala având lungimea medie de cca. 21,5 m și lărgimea de 7 m cca. Hala avea și un acces din strada DV1 la fațada edificiului, la zidul de est, în colțul de nord-est, larg de 2 m, ca și al curții interioare de la fațadă, însă dalat cu două lespezi mari de calcar alb. Desigur că acest acces avea rostul de a se asigura intrarea în hală direct din stradă și spre a se menține caracterul de intrare rezervată accesului din aceeași stradă, la curtea interioară, dispus simetric de altfel. Din cele 4 compartimente ale halei, D7f, D7g, D7j și D7i, cel din urmă, de plan patrulater cu axul lung nord-sud, ar fi putut fi socotit, practic, ca o încăpere mare la stradă, dacă nu ar fi avut o trecere în colțul de sud-est, de cca. 1,60 m lărgime, de pe care se cobora în pridvorul încăperii D7l, trecere ce lega hala și de activitățile din D7l și indirect, D7h. De aceea îl socotim ca un mare compartiment vestibul al halei în care se putea și lucra ca și în celelalte subîmpărțiri din spate ale halei, D7g și D7f relativ înguste, ca și în compartimentul mare și tot relativ îngust în comparație cu D7i, de la sud. Față de întinderea halei D7f-i, descoperirile de ustensile gospodărești și de obiecte mărunte sunt puține. Ne rețin atenția două piese de calcar, un teasc (presoar) pentru stoarcerea strugurilor zdrobiți, păstrat în cea mai mare parte, descoperit în intrarea dintre D7j și D7g, răsturnat pe cant, și o piatră

de moară de 1 m diametru, cu orificiu la mijloc de cca. 0,30 m, de 0,16 m grosime, descoperită spartă în două în compartimentul D7g. Teascul, spart în partea din față de la fâgașul de scurgere din vechime (fragmentul lipsă nefiind găsit), trebuie să fi avut cca. 0,90 m lungime, la partea opusă fâgașului lățimea sa fiind de 0,72 m, iar înălțimea de 0,24 m. Astfel de teascuri de piatră din vechime se cunosc din descoperiri de la Tomis în Dobrogea și din Dacia, din apropiere de Turda (*Potaissa*). Piatra de moară descoperită, după dimensiuni, era de la o moară manuală de măcinat grâu manevrată de cel puțin doi, dacă nu de patru inși prin împingerea brațelor ei laterale (*mola trusatilis*) sau poate chiar de la o moară pusă în acțiune prin folosirea unui animal de tracțiune, cal sau catâr (*mola asinaria*). Fiecare din piesele amintite constituie un indiciu despre unele din activitățile de producție ce aveau loc în hală, către sfârșitul secolului VI - începutul secolului VII. Ambele piese au fost găsite pe nivelul ultim de călcare, piatra de moară zăcând chiar pe trei lespezi de calcar grosiere rămase *in situ*, din pardoseala de piatră a halei din ultima perioadă de viețuire din cetate. Cultura viței de vie în teritoriul din jurul orașului este atestată la *Tropaeum* prin descoperirea unor cosoare de fier pentru tăierea lăstarilor viței de vie, chiar în cetate, în săpăturile recente²³).

Desigur că și alte activități se desfășurau în hală, despre care nu ne-au rămas vestigii probante, descoperirile de mici obiecte, și acestea fragmentare, precum opaițe, fragmente de vase (în D7f și D7i) sau greutăți de plasă, fusaiole, fragmente de opaiț (în D7j) nu sunt concludente pentru ocupații în situația dată. În hală, s-au descoperit resturi din pardoseala de pietre de calcar, *in situ* lespezi de formă în general patrulateră cioplite din gros, în compartimentul D7i mai ales, însă și în D7j, mai ales în fața pragului intrării dintre D7g și D7j și în continuare în lungul zidului în zig-zag, spre vest. O privire de ansamblu asupra încăperilor D7h și D7l (cu pridvor) ținând seama și de datele construcției, relevate prin săpătura făcută, în urma căreia s-au consemnat situațiile de plan până în detaliu, după verificări prealabile prin mici sondaje, arată că, din punct de vedere constructiv, planul încăperilor D7l și D7h nu ridică probleme. Un detaliu de ordinul construcției, însă care nu mai surprinde, deoarece a fost constatat și în altă parte, (în sala D7e de pildă) ar fi dublarea zidului de vest al încăperii D7l în interior, desigur din aceleași considerente ca și în cazul similar constatat la zidul de nord al sălii D7e, spre a împiedica alunecarea zidului provocată de împingerile laterale, deci din considerente de rezistență. De altfel, dată fiind adâncimea nivelului de călcare inițial din încăperea față de cel din piațeta DY de alături, din exteriorul clădirii D7l, această operațiune apare de înțeles.

Remarcăm că fața interioară a zidului de sud al încăperii D7l a fost găsită ruptă din vechime. În ceea ce privește pridvorul clădirii D7i, situația de găsim și aspectul zidurilor sale, de mică grosime în comparație cu cele ale încăperilor D7l și D7i precum și faptul că nici la nord-est și nici la sud-vest nu sunt țesute cu cele ale încăperilor D7i, respectiv D7l, demonstrează că această componentă constructiv-arhitecturală a fost adăugată ulterior construcției inițiale a întregului ansamblu ce-l constituie edificiul D7. Construirea pridvorului a fost posibilă deoarece strada DV1 în fața casei D7l era mai largă, prezentând o retragere spre vest de la linia zidului încăperii D7i din edificiul D7. Deoarece zidul frontal dintre intrarea în pridvor și intrarea în piațeta DY este țesut cu zidul de sud al

pridvorului, înseamnă că toată linia nord-sud a zidului de la fațadă, începând de la colțul zidului încăperii D7i până la trecerea din piațeta DY în strada DV1, a fost adăugată într-o vreme din secolul VI ulterioară construcției de la începutul veacului. Așa stând lucrurile, rămâne totuși un punct neclar și anume, care era situația construcției înainte de închiderea cu pridvor în colțul de sud-est al încăperii D7i, deoarece, dacă aici ar fi existat o închidere a încăperii prin continuarea în unghi drept a zidului de est al D7i, spre vest până la unirea cu colțul de nord-est al zidului încăperii D7l, lucrurile ar fi fost suficient de clare. Însă, în sondajul practicat lângă aliniamentul de mici lespezi dintre pridvor și încăperea D7i, nu s-a descoperit vreun zid retezat sau temelia unui zid anterior, de închidere a colțului de sud-est al D7i și care, în etapa mai nouă, de adăugare a pridvorului să fi fost spart în acest loc și demantelat până la nivelul de călcare spre a face posibilă comunicarea directă prin pridvorul nou construit cu încăperea D7l și cu strada DV1. Mai ales, dacă ținem seama de detaliul destul de important, că zidul de est al încăperii D7i nu depășește la sud linia exterioară a zidului de nord al încăperii D7l, ceea ce ar fi fost normal și conform regulilor de construcție, în care caz, în spațiul neconstruit dintre D7i și D7l din acest colț ar fi putut exista o trecere cu boltă. Despre încăperea Dh ce comunica cu D7l printr-o trecere-coridor cu prag, îngustă, de 0,60 m, am arătat că nu putea fi decât o cămară. În privința destinației încăperii D7l (și a pridvorului ei) dacă ne referim la întocmirile gospodărești și ustensilele descoperite înăuntru, constatăm în colțul de sud-est al încăperii D7l un chiup semiîngropat, *in situ*, precum și descoperirea unei râșnițe de piatră de calcar, întregi (a ambelor pietre componente, *meta* și *catillus*).

În pridvorul încăperii D7l s-au găsit deasemenea două pietre de râșniță, iar în fața pridvorului o piua de calcar spartă, de fapt jumătatea unei pive spartă longitudinal în patru bucăți. Judecând numai după aceste descoperiri, am fi tentați să credem că D7l era o încăpere de activități casnice și de depozitare, însă, dacă avem în vedere modul cum este amplasată, cât și accesele, din coridor și de la stradă (și cel lateral din hală în coridor) putem spune că aici funcționa și o mică prăvălie, al cărei pridvor era folosit pentru desfacerea unor produse ale casei rezultate din prelucrarea în hală. Singura clădire de pe latura de sud a edificiului D7 care, deși legată prin construcție de acest mare edificiu nu aparținea direct proprietarului, putând fi închiriată, dar putând avea și un alt proprietar, este clădirea cu o singură încăpere notată D8, ale cărei ziduri de vest și de est sunt țesute cu ale edificiului D7. Clădirea în chestiune este autonomă funcțional, nu numai față de D7, cu care nu are nici o comunicare, zidul despărțitor est-vest dintre ele fiind continuu, dar nu are nici o legătură de acces nici cu clădirea D7l de alături de la est, zidul de est al clădirii D8 fiind separat de cel de vest al clădirii D7l printr-un coridor închis circulației, larg doar de 0,60 m. Fiind orientată spre cele două piațete DX de la vest și DY de la sud și est, clădirea D8 are o structură de plan deosebită adaptată de la bun început unei funcționalități anume, altfel nu se poate explica o retragere spre vest a unei părți din jumătatea ei de sud, deși era loc destul până la linia nord-sud a coridorului despărțitor de D7l pentru a se construi clădirea D8 integral ca un edificiu de plan pătrat. Însă, astfel cum a fost realizată din proiect, apare cu jumătatea de nord de plan dreptunghic, iar cu cea de sud, redusă la est, de plan trapezoidal. Dacă privim elementele interioare de con-

strucție și de arhitectură, observăm, mai întâi, la zidul de nord al clădirii D8 (compusă dintr-o singură încăpere) doi pilaștri angajați (pinteni), iar către mijlocul părții de plan trapezoidal a încăperii, două plinte pentru coloane păstrate *in situ*, pe una din ele păstrându-se și baza de coloană. Ele nu sunt în aliniere cu pilaștrii menționați, coloanele așezate aici aveau rol de susținere a planșeului, dată fiind lărgimea încăperii, fiind dispuse în linie, est-vest. Credem că aliniamentul interior de coloane a servit în același timp și la împărțirea în două a încăperii, rezultând un compartiment mai mare, ce poate fi considerat, în linii mari, de plan rectangular, cel din fund și un altul, mai mic, în fața coloanelor, de plan trapezoidal, în care avea loc un flux de circulație pentru persoane, prin cele două intrări opuse, simetric, una de pe latura de vest, cealaltă de pe cea de est, ale clădirii, ambele accese fiind direct din piațetele amintite, DX și respectiv DY. Este posibil ca, judecând după modul cum s-a realizat construcția intrărilor, cea de la est să fi fost făcută mai târziu sau să fi fost sincronică cu cea de la vest (ele sunt cam pe același ax est-vest) și reparată către sfârșitul secolului VI în urma unei distrugerii, deoarece în structura ei s-au folosit între altele, ca materiale de construcție, un fus de coloană de calcar fragmentar, o teică de piatră, etc., adică elemente de ordin arhitectural și respectiv gospodăresc ce nu se utilizau în ziduri într-o perioadă liniștită, de construcție. Se poate deduce că edificiul D8 era, dată fiind amplasarea lui în mijlocul piețelor (căci în afară de piațetele DX de la vest și DY de la est se conturează încă o piațetă la sud, în *insula* 3, între construcția "rotundă" D11 și edificiul D10 aflat la est de mica clădire semicirculară amintită, sau mai probabil, o continuare a celor două piațete) și planul său de ansamblu cu distribuția interioară în compartimente orientate spre spațiile de circulație din piațete, o prăvălie în care se vindeau, după unele indicii ce pot fi deduse după obiectele mărunte descoperite în interiorul încăperii, produse meșteșugărești.

Compartimentul din spate al clădirii D8 putea fi folosit ca depozit și locuință de serviciu, de pază (partea de est, de plan pătrat a compartimentului din spate) iar compartimentul din față pentru vânzare, ele fiind separate între coloane printr-o draperie și teighea cu porțiță de acces. În D8, deși suprafața interioară este mare, nu s-au găsit decât puține obiecte și acestea fragmentare. Faptul că în interiorul încăperii D8, deși de dimensiuni apreciabile ca suprafață, nu s-au găsit hambare (chiupuri) sau alte amenajări gospodărești întărește, credem, încheierea noastră privind destinația preponderent comercială a edificiului D8, admițând și o redusă activitate meșteșugărească auxiliară care presupune nu un atelier propriu zis, ci mai degrabă lucrul la masă cu ustensile mici. Înainte de a menționa obiectele mărunte, precizăm că, în afară de baza de coloană descoperită *in situ*, pe plinta nr. 2 de la vest, în încăperea D8 s-a mai găsit o bază de coloană, tot de calcar, în dărâmături, nu departe de plinta nr. 1 de la est, la adâncimea de 0,50 m cu baza, care probabil că fusese inițial așezată tocmai pe această plintă de pe care baza de coloană lipsește. În D8, ca descoperiri mărunte, amintim: două fragmente dintr-un *mortarum*, o gresie de ascuțit din rocă cenușie, un pandantiv-rozetă din bronz, un mic creuzet de lut ars în formă de pălăriuță cu urme de negreală în interior, o fusaiolă bitronconică, un lanț de bronz fragmentar cu 7 zale păstrate (de 6,5 cm lungime) ce ar fi putut fi de la un lanț cu cârlig pentru atârnat opaițe²⁴ sau de la o mică balanță, precum și un pandantiv

de argint prismatic hexagonal cu tortiță găsit lângă zidul edificiului D8 în dreptul intrării de la vest (DX). În legătură cu descoperirile de ustensile și recipiente gospodărești din *insula 2*, ținem să precizăm că au fost scoase la iveală din depunerile nivelului ultim și penultim de locuire mai multe teici de piatră, întregibile sau fragmentare, care nu puteau fi folosite decât pentru adăparea păsărilor sau a animalelor domestice mici a căror creștere în oraș nu era posibilă decât într-o gospodărie ce dispunea de o curte, care în cazul dat, nu putea fi cea a edificiului D7, ci una de felul celei a edificiului D5c. Astfel de teici de piatră calcară s-au găsit lângă zidul de est al edificiului D7 în strada DV1, în pragul ușii de est a edificiului D8 (reutilizată ca piatră de construcție), în edificiul D9, în nivelarea ultimă, constând din două jumătăți ce se întregesc, în încăperea D7d de lângă curtea interioară a edificiului D7, în sala mare D7e, un fragment de teică folosit ca material de astupare a gropii trapezoidale din interiorul încăperii, la un loc cu bolovani de carieră. Deci în total cinci piese întregibile parțial sau fragmentare de troace mici de piatră.

Desigur că rostul piațetelor nu mai necesită a fi explicat. Descoperirea unor piese de întrebuințare gospodărească în piețe sau străzi (pive, teici de piatră, etc.) se poate explica prin scoaterea lor din uz și refolosirea ca pietre în nivelări. Deși depunerile de pe traseul străzii DV2 nu au fost săpate, se poate aprecia că de la colțurile edificiilor D9 și D7c spre vest se deschide o altă stradă, după cum se observă clar în profilul de pământ dintre D9 și D7c, pe care o notăm convențional DV3. Traseul străzii DV1 depășește spre sud piațeta DY și stradela dv1, perpendiculară pe zidul de incintă, delimitând la vest *insula 4*, cuprinsă între zidul de incintă la est, stradela dv1 la nord, strada DV1 la vest și probabil o altă stradă la sud în zona nesăpată, "insulă" din care s-a dezvelit de către D. Ciurea sub conducerea lui Paul Nicorescu doar zidul de nord al unei clădiri ce face colț cu strada DV1 și stradela amintită ce ajungea la zidul de apărare. Credem că în ultima perioadă de locuire nu numai piațeta DX ci și DY cu care comunica (și poate și spațiul de la sud din porțiunea nesăpată dintre D11 și D10), au fost pavate cu lespezi grosiere de formă neregulată cu denivelări și asperități pe suprafață, ca în DX, care, în DY și în rest nu s-au mai păstrat la locul lor.

Despre D11 ne-am referit deja, iar despre D10 din *insula 3* nu se poate spune mare lucru deocamdată, deoarece a fost dezvelită doar fațada nordică a clădirii în care s-a înregistrat un acces din piațeta DY, planul său urmând a se contura după viitoarele cercetări. Dezvelirea edificiului D9 nu a fost în intenția noastră, dar operațiunea s-a făcut totuși deoarece se impunea clarificarea limitei piațetei DX în partea ei de la sud. Tehnica de construcție a edificiului D9 nu se deosebește de a celorlalte edificii cercetate de noi din insulele 1 și 2.

Însă, ca dispoziție de plan se singularizează, D9 apare ca o clădire dispusă longitudinal est-vest cu fațada la nord, la piațeta DX. Ca distribuție interioară, nu este altceva, în fond, decât o sală lungă și relativ îngustă în raport cu lungimea, separată în două compartimente transversal prin mijlocirea a doi pilaștri angajați în zidurile de nord și de sud, dispuși simetric, însă care lasă între ei un spațiu destul de larg, cu o deschidere de 3 m cca. Clădirea D9, măsoară în interior 12 m lungime și 5 m lățime medie, grosimea zidurilor fiind inegală. În colțul de sud-vest al edificiului D9 s-a constatat existența unui

pilastru angajat. Accesele în edificiul D9 sunt doar pe latura ce dădea în piața DX, unul mai mare, de 2,20 m și un altul mai mic, de 1 m, la colțul de nord-vest al clădirii, colț marcat și printr-un ieșind (pilastru angajat) ce nu se află pe linia zidului de nord al clădirii, ci mai în afară.

Trebuie spus că între zidul de sud al edificiului D9 și cel de nord, s-au constatat deosebiri destul de mari, ca tehnică și dimensiuni, care arată că edificiul a fost transformat în urma dărâării zidului de nord pe toată lungimea, fapt care a adus nu numai modificări de plan ci și o restrângere față de întinderea inițială, în urma extinderii piațetei, ce a căpătat forma unui trapez, suprafața piațetei DY fiind un paralelogram.

Prezentarea și analiza planului ruinelor edificiilor scoase la lumină prin săpăturile făcute de noi în sectorul D, inclusiv a vestigiilor - piese de arhitectură și a ustensilelor și obiectelor mărunte în măsura în care acestea concură la elucidarea funcționalității lor, nu epuizează problematica și caracterul locuirii. Un edificiu așa de mare ca întindere și complexitate de spații construite și neconstruite, interdependente și cu trăsăturile evidente ale unei mari gospodării, presupune și existența unui etaj și pentru că, în afară de alte argumente, încăperile de la parter, după plan, circuite și accese și funcționalitate, nu asigură spațiul și condițiile de confort necesare familiei proprietarului. Din acest motiv, ele trebuie căutate sau mai bine zis situate, undeva la etaj. Situația obiectivă consemnată în detaliu nu ne este favorabilă de astă dată. Înălțimea mică păstrată a zidurilor, nu permite observații privind suprastructura, prin locașuri de stâlpi de lemn, de pildă, care să fi fost incastrați în zid tocmai pentru susținerea catului, iar elemente *in situ*, trepte mai bine zis, dintr-o scară care să ducă la etaj, nu s-au găsit, spre deosebire de edificiul de alături, D3, unde au rămas, *in situ* trei elemente de treaptă de piatră ale unei scări și o parte din masivul de susținere, tot de piatră, de sub trepte.

Aceeași situație s-a constatat la Histria în cetate, la edificiul D1 în care s-a descoperit baza din trepte de piatră, *in situ*, a unei scări de lemn ce ducea la etaj. În cazul edificiului D7, descoperit de noi, este posibil ca toate elementele de piatră ale scării să fi fost scoase în secolul X când s-a exploatat piatra lucrată din cetatea părăsită, sau, ca scara să fi fost în întregime din lemn, ceea ce ni se pare mai plauzibil pentru ultima etapă de locuire. Casa scării ce ducea la etaj trebuie să fi fost amplasată sub unul din cele două portice, cel de vest sau cel de nord din curtea interioară și desigur ceva mai departe de intrarea rezervată de la strada DV1 a curții. Așa cum arată situația de plan ultimă, de la încetarea locuirii în edificiul D7, porticul de la vest care trebuie să fi avut și galerie superioară, deoarece toate bazele de coloane descoperite au fundații proprii, solide, pentru susținerea unui etaj, ceea ce și grosimea zidului, de 0,65-0,70 m o îngăduie, apare scurtat prin înglobarea coloanelor nr. 4 și nr. 5, de la sud, în interiorul halei, prin prelungirea capătului de zid despărțitor dintre curte și hală, spre vest, între coloanele nr. 3 și nr. 4 și prin împingerea capătului de vest al zidului în zig-zag din mijlocul halei până la plinta coloanei nr. 5, recte, până la coloana nr. 5. În această situație și ținând seama și de faptul că porticul nr. 1, est-vest, nu are fundații sub aliniamentul de plinte aflate *in situ*, credem că, amplasarea casei scării ce ducea la etaj a putut fi sub porticul nr. 1 pe latura de vest a curții interioare, cu stâlpi de lemn pentru susținerea podestei înfiți în spațiul de 0,80 m lățime, minim

pentru lărgimea scării, din cotul ce-l face zidul de est al încăperii D7b cu pilastrul angajat în zidul de sud al încăperii D7d. În situația de plan dată, ce corespunde ultimei etape de locuire din orașul *Tropaeum*, partea cu etaj a edificiului D7 trebuie să fi fost ca aripă de nord suprafața corespunzătoare mării săli D7e și încăperii mici D7d (de deasupra acesteia) iar ca aripă de vest, suprafața corespunzătoare încăperii D7b, la același nivel, se înțelege. Cât privește distribuția și dimensiunile încăperilor catului este dificil a se estima, și numai cu titlu de ipoteză, în lipsa elementelor obiective. Nu credem că în condițiile vitrege de la sfârșitul secolului VI - începutul secolului VII să se fi putut menține condițiile de confort de la începutul veacului VI, ca să putem admite că deasupra sălii D7e ar fi fost o sală de aceleași dimensiuni, care să fi servit drept *triclinium* (sufragerie) în vreme ce sala mare de la parter ar fi fost doar *tablinum* (*exedra*), adică sală de recepție. Mai ales că din punct de vedere constructiv-arhitectural am observat arheologic că se fac modificări în etapele târzii de locuire nu în sensul extinderii, ci dimpotrivă în cel al restrîngerii, și, în cel mai bun caz, al compartimentării spațiului locuit. De aceea, credem că deasupra sălii D7e, au fost două încăperi, delimitarea lor făcându-se printr-un perete nord- sud plecând de la pilastrul angajat la mijlocul sălii D7e în zidul de nord, ceea ce ne întărește convingerea că în centrul sălii D7e a existat un stâlp central de susținere a planșeului.

Prin împărțirea în două a spațiului de la etaj corespunzător sălii D7e, se dobândeau în total, dacă adăugăm o altă cameră deasupra încăperii D7d, trei încăperi destul de mari, în aripa de nord cu etaj a edificiului D7. În aripa de vest, deasupra încăperii D7b puteau fi două încăperi separate printr-un perete situat pe verticala pilastrului angajat și a zidului median ce desparte încăperea D7b în două compartimente mari.

Cel puțin două din cele cinci încăperi de la etaj serveau în mod cert drept camere de dormit (*cubicula*) pentru familia proprietarului casei, o a treia putea fi o cameră de zi, iar cea de a patra o cameră de oaspeți, funcționalitatea celei de a cincea este greu de precizat. Notăm că zidul de nord al părții cu etaj a edificiului D7 era bine asigurat îndeplinind cerințele cerute de principiul construcției sub aspectul rezistenței. Întreaga linie interioară a zidului de nord al edificiului D7 era prevăzută cu trei pilaștri angajați (în sala D7e), apoi mai la vest o încrucișare de ziduri (ale D7e, D6, D7a și D7d), iar în continuare, mai către vest, închiderea părții cu etaj a edificiului D7, se făcea la parter, printr-o linie compusă dintr-un pilastru angajat (între D7a și D7b), apoi în continuare pe același ax, două coloane (*in situ*, există plintele cu fundație proprie) și tot în continuare, un zid median perpendicular pe cel de vest al încăperii D7b, adosat, e drept, dar care presupune, înainte de adosare, un pilastru angajat în acest loc. În legătură cu aerarea și lumina naturală în edificiul D7 și cu felul acoperișului și modul de dispunere a lui se pot face anumite considerații ținând seama de orientarea părților componente ale edificiului, de distribuția clădirilor și spațiilor deschise, de crugul soarelui, de miază-noapte sau miază-zi, de răsăritul și apusul de soare, de vecinătăți (străzi, piețe, etc.). Încăperea D7a, din colțul de nord-vest al casei nu avea etaj, și trebuie să fi fost în elevație și ca formă și dispunere a acoperișului destul de simplă. Pentru D7a singura posibilitate de a primi aer și lumină naturală era pe latura de vest de la strada DV2 unde exista și singurul acces. Aici trebuie să admitem că avea două ferestre, în stânga intrării. Pe latura de nord, dinspre coridor, credem că era închisă,

zidul coridorului probabil că arăta ca un calcan. Neavând un zid median interior est-vest ca element de sprijin, încăperea D7a nu putea avea un acoperiș "în scară" ca D6, de alături de la est, ci o singură pantă continuă spre vest, cu scurgerea apelor de ploaie în strada DV2. Învelitoarea acoperișului era făcută pe șarpantă, din țigle mari curbate în alternanță la alăturare, cu olane, ca la întregul edificiu, de altfel. Încăperea D7b, la parter, putea avea câte o fereastră mare numai pe latura de vest la strada DV2, deasemeni, una în stânga intrării în primul compartiment, și o alta la compartimentul al doilea, fără intrare. La etaj, fiecare din cele două încăperi putea avea câte o fereastră mare, simetric dispusă față de cele de la parter, tot pe latura de vest de la strada DV2. În plus, încăperea ce se afla deasupra compartimentului al doilea al D7b, putea beneficia și de o fereastră spre curtea interioară, necesară nu numai pentru luminare suplimentară ci și spre a se putea supraveghea mișcarea din curte și a se vedea intrarea de la strada DV1. Acoperișul deasupra D7b, avea desigur creasta nord-sud deasupra zidului ce desparte D7d de D7b și D7b (al doilea compartiment) de portic, cel al porticului lăsându-se desigur în pantă spre curtea interioară, iar întregul acoperiș al D7b fiind cu o singură pantă spre strada DV2. La D7c în situația presupusă inițială cu portic, când și coloanele 4 și 5 făceau parte din portic și deci D7c ar fi avut etaj, aspectul fațadei și al laturii interioare din curte, trebuie să fi fost ca la D7b, adică la parter cu fereastră mare la vest la strada DV2, în stânga intrării, la etaj, la fel, dar cu o fereastră în plus în peretele de sud, la piațeta DX, linia acoperișului urmând-o pe cea de la D7b, deci cu o singură pantă spre strada DV2, iar de la creastă spre curte, acoperișul porticului, mai scund, la un nivel mai jos, se înțelege. În etapa ultimă de locuire, când porticul a fost scurtat, încăperea D7c nu mai avea etaj și porticul din fața dinspre curte dispărea, aerisirea și lumina naturală se făceau prin aceleași elemente, ușă și ferestre ca mai înainte, atâta doar că, acoperișul, acum doar pentru parter, avea o singură pantă, spre strada DV2. Se înțelege că între D6 și D7e și D7a și D7d-D7b, trebuie să fi existat câte un jgheab de scurgere a apei de pe acoperiș în lungul zidurilor despărțitoare ale părții cu etaj de partea fără etaj a edificiului D7. Aceeași situație trebuie admisă în etapa ultimă și pentru D7c, jgheaburi ce colectau apele pluviale pentru scurgere în străzi (DV1 (sau și coridor) și DV2). Hala a fost probabil în toate etapele de locuire din edificiul D7 fără etaj. Pe latura de sud fiind închisă aproape complet de clădirile D7l și D8, cu excepția unei porțiuni la piațeta DX, hala nu putea primi aer și lumină naturală efectiv decât prin ferestre mici pătrate, câte una pentru fiecare compartiment, prevăzute în zidul curții interioare, care de altminteri, dacă facem abstracție de acest lucru, arată ca un calcan, neavând nici un acces din curte până la portic. Acoperișul halei în ultima etapă de locuire ca și mai înainte, era în două ape, cu creasta est-vest pe linia de maximă susținere a acoperișului, prin zidul median în zig-zag cu direcția est-vest din mijlocul halei presupunându-se existența unui jgheab pentru apele de ploaie, în spatele zidului edificiului D8, cu dublu sens, ca scurgere, spre piațeta DX și respectiv spre coridorul ce desparte D7l și D8, care, altfel, nu ar fi de nici o utilitate, fiind înfundat și prea îngust pentru circulație. Posibil ca acoperișul halei să fi înglobat și încăperea D7h până la strada DV1, adică aceasta să nu fi avut un acoperiș propriu cvasicircular care ar fi creat probleme suplimentare de construcție și de scurgere a apei de ploaie, mai ales că și D7h ca și

D7g-j-i, nu avea etaj. Încăperea D7l din colțul de sud-est al edificiului D7, nu avea etaj. Pentru aerisire și luminare naturală era necesar să aibă o fereastră la pridvor în stânga intrării și o alta în peretele de sud, la piațeta DY. Acoperișul încăperii D7l era de bună seamă în două ape, al pridvorului cu panta, se înțelege, la strada DV1, iar al încăperii cu panta spre coridorul îngust ce o desparte de D8. Pe latura dinspre hală, în dreptul încăperii D7h, trebuie presupus la acoperiș un fâgaș de scurgere a apei în coridor. Pridvorul clădirii D7l ar fi putut fi străjuit de două colonete la intrare, eventual, de la o anumită înălțime, cu spațiu liber între ele, deși nu este exclus să fi fost închis complet. (Fig. 4).

III. GOSPODĂRIA (CASA) ROMANĂ TÂRZIE ÎN ALTE CENTRE DIN PROVINCIIILE RIVERANE DUNĂRII DE JOS

O privire generală asupra casei romane târzii (*domus*) din Scythia Minor se impune, deși puține au fost dezvelite complet, unele fiind doar interceptate și parțial cercetate, de aceea asupra celor din urmă nu se poate face o judecată de ansamblu cu caracter concluziv, ci doar asupra unor părți de arhitectură sau de construcție. În unele cetăți din Scythia Mică, deși s-au făcut săpături ample, ca Ulmetum sau Capidava, mai apropiate de Tropaeum, nu au fost scoase la lumină edificii care să poată fi încadrate și considerate ca *domus*. În afară de *Tropaeum*, până acum, având în vedere materialele arheologice publicate, doar Dinogetia și Histria se înfățișează cu case romane târzii cercetate arheologic integral. Casa romană târzie de la Dinogetia²⁵⁾, de caracter privat, a fost construită în secolul IV e.n. Planul ei este un dreptunghi, aceeași formă de plan geometrică având-o și o curte interioară și încăperile. Arheologic, este asigurată existența a două portice nord-sud în spațiul curții, cel de la vest documentat prin baze de coloane aliniat, aflate *in situ*, cu fundație proprie. Curtea ocupând mijlocul, la est erau camerele stăpânilor casei, iar la vest ale slujitorilor, deci două corpuri de clădiri dispuse în jurul curții. Edificiul avea o singură intrare din afară cu *prothyrum* la exterior, ce dădea direct în curtea pavată cu cărămizi pătrate. Acelese în încăperile rezervate familiei proprietarului casei erau direct din curte în sala de onoare sau *triclinium* (B), iar în cele două camere din fund (D și F), intrarea se făcea prin cele două camere din față, de la curte, toate patru încăperile flancând camera mare B. Corpul de vest al clădirii era format dintr-o sală mare. Clădirea era liberă de jur-împrejur și a fost construită din piatră și cărămidă, folosindu-se ca liant mortarul simplu. Planul casei cu peristil cu două portice acoperite dispuse nord-sud, a fost modificat pe la sfârșitul secolului V - începutul secolului VI (se consideră că la începutul secolului V, clădirea a fost părăsită) când porticul de est este înlăturat, zidul-postament al coloanelor fiind demolat până sub nivelul pavajului curții, casa rămânând cu un singur portic, cel de vest. Cu același prilej a fost subîmpărțită sala lungă de la vest în trei încăperi prin ziduri despărțitoare de piatră legate cu pământ galben. Partea centrală din corpul de est

al casei, de deasupra încăperii B, se apreciază că era suprainălțată față de acoperișurile de deasupra încăperilor laterale și prevăzută cu ferestre (ca un fel de "pod" luminat) și cu acoperiș în două ape. Se consideră că corpul de est nu a mai fost locuit în cea de a doua etapă, de la sfârșitul secolului V - secolul VI e.n. Nu s-au descoperit elemente care să ducă la precizarea sistemului de încălzire și a existenței unei băi.

În orașul antic Histria, în sectorul Templu, au fost descoperite ruinele unui edificiu de mari proporții, notat convențional casa "cu coloane"²⁶⁾. Casa era de forma unui trapez, cu o suprafață de 380 m², liberă pe trei laturi, probabil și pe cea de a patra (încă nesăpată la data publicării planului) de la sud. Edificiul suprapune și chiar depășește ruinele templului grec A, spre nord și spre vest. Din clădire au fost dezvelite patru încăperi mari alăturate, una la nord trapezoidală, o alta în colțul de nord-vest al edificiului, tot trapezoidală dar de dimensiuni mai mici, pe aceeași latură la sud, alăturate una de alta, alte două încăperi mari de plan aproape dreptunghiular. Unitatea funcțională, nu numai de construcție, a edificiului este asigurată prin faptul că încăperile comunicau între ele prin câte un acces de 1,60 m larg și totodată și cu exteriorul, încăperea din nord-vest printr-o intrare pe latura de nord, cea de la vest, din mijloc, printr-o intrare pe latura de sud, (toate trei încăperile menționate de pe latura de vest a casei "cu coloane", fiind aliniate nord-sud), iar printr-o ușă comunica cu un spațiu cu coloane, având poziție centrală în care s-au găsit *in situ* patru baze de coloană, pe două din ele păstrându-se, partea inferioară a fusurilor de coloană, spațiu considerat încăpere, iar coloanele cu fusurile respective, resturile unui peristil. Se remarcă dispunerea coloanelor în unghi drept în situația păstrată, trei baze fiind aliniate nord- sud, a patra făcând unghi cu acestea, fiind plasată spre est. Din păcate, planul casei "cu coloane" nu a putut fi înregistrat complet deoarece nu s-au găsit zidurile ei de piatră cu mortar de pe laturile de est și parțial, de sud²⁷⁾. Aceasta cu atât mai regretabil cu cât situația cu totul precară amintită contrastează cu soliditatea construcției subliniată explicit de către autor, care arată că tehnica unui zid mai târziu "construit din piatră și pământ ... contrastează cu tehnica excelentă a restului clădirii, ale cărei ziduri – din piatră legată cu mortar de var – sunt de o regularitate și soliditate cu adevărat excepționale"²⁸⁾. Coloanele au fundație proprie constând din câte o masă de zidărie de pietre legate cu mortar, de cca. 0,60 m grosime, peste care fuseseră așezate plintele de calcar "din blocuri nefasonate de dimensiuni mai mari, iar peste acestea bazele coloanelor"²⁹⁾. Deoarece s-a constatat că edificiul "cu coloane" a fost construit din materiale refolosite³⁰⁾, s-a emis ipoteza existenței unei clădiri anterioare acestuia, ce a fost refăcută la un moment dat, în faza mai veche clădirea ar fi avut un peristil mai mare spre sud, în cea mai nouă nu se știe exact cât și în ce chip anume, elementele peristilului au fost înglobate clădirii refăcute de care leagă și pardoseala de lespezi de piatră³¹⁾ descoperită în spațiul cu coloane, sub care s-au găsit "*în pământul de sub lespezi*" monede de la Diocletian și Constantin. Pe baza descoperirilor monetare amintite casa "cu coloane" a fost datată, ca fiind construită "*în prima jumătate a secolului al IV-lea*", cel mai devreme³²⁾. Descoperirea unor ziduri construite în altă tehnică, din piatră cu legătură de pământ, în interiorul unor încăperi (în cea de nord, un astfel de zid împărțea în două încăperea în sensul est-vest, deasemeni un zid de aceeași factură în încăperea cu coloane, alte trei ziduri suprapuse, tot din piatră

cu pământ în partea de sud a edificiului; un zid de piatră cu legătură de pământ este și zidul încăperii din mijloc de pe latura de vest, care în partea ei de sud, nu se țese cu zidurile ei de vest și de est) coroborată cu descoperirea unor chiupuri în încăperea din mijloc de pe latura de vest situate la un nivel de 0,50 m mai sus precum și ceramica și monedele descoperite "imediat sub stratul de humus vegetal" a dus la concluzia că "transformarea în depozit a sălilor construite în vederea unui scop mai puțin utilitar n-a putut avea loc înainte de secolul al VI-lea³³). În profilele casei "cu coloane" înregistrate de la solul vegetal situația stratigrafică apare identică la încăperea de vest (cea din mijloc de pe latura de vest) atât la zidul ei de vest, cât și la cel de sud, în interior³⁴). Zidul de vest al edificiului se află acum la 0,50 m adâncime sub humusul vegetal, construit din pietre cu legătură de mortar alternând cu șiruri de cărămizi cu mortar, în vreme ce zidul de sud al aceleiași încăperi, identificat la cca. 0,30-0,40 m adâncime sub stratul de humus vegetal, nu este țesut cu zidul de vest menționat (și nici cu cel de est) ci intercalat (adosat), fiind construit din pietre cu legătură de pământ. Cum pardoseala din lespezi de piatră este considerată anterioară fazelor de construcție de ziduri cu pământ și este raportată la cele cu mortar, după cum arată și pragul ușii din zid din partea de sud, înălțat la nivelul chiupurilor, diferența de nivel fiind dată de un strat de pământ gros de 0,50 m pe care sunt așezate chiupurile, rezultă, dată fiind situația arheologică oglindită de cele două profile înregistrate, la care ne-am referit, că edificiul "cu coloane" a dăinuit, cu transformările succesive suferite în decursul vremii, din secolul IV e.n. până la începutul secolului VII e.n. (inclusiv primele două decenii).

Cum și în sectorul T ca și în sectorul D unde noi înșine am făcut numeroase sondaje în edificiile D1 și D2 și în străzile alăturate precum și în zona necropolei extramurane de la vest există o nivelare masivă din epoca constantiniană făcută odată cu restrângerea ariei cetății pentru construirea noii incinte, și cum temeliele zidurilor edificiului "cu coloane" stau în același pământ de umplutură, deci pe această nivelare masivă, credem, date fiind dimensiunile apreciabile ale casei "cu coloane" că edificiul în ansamblu nu a putut rămâne până în secolul VI e.n., mai ales că în sectorul D clădirile din secolul IV au fost găsite rase, peste ele fiind ridicate marile clădiri D1, D2, D3, D4, D5 și D6, toate acestea la un loc ne îndeamnă a socoti că și casa "cu coloane" din sectorul T a fost construită tot în secolul VI, în prima jumătate a veacului și că zidurile cu legătură de pământ pot fi raportate la cel puțin două etape ulterioare de viațuire de la sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII e.n. De altfel, în cuprinsul edificiului "cu coloane" săpăturile au scos la iveală, sub stratul vegetal la 0,30 m adâncime zidurile unor încăperi cu ceramică romană târzie și un tezaur de monede de bronz cu 28 piese de la Justinus, Tiberius, Constantinus și Mauricius Tiberius³⁵). În sectorul T au fost descoperite ulterior pe nivel și monede de la Focas și de la Heraclius³⁶) și catarama databile până la 614 e.n., ceea ce permite a lega ultima refacere de domnia lui Mauriciu Tiberiu (cu ziduri cu legătură de pământ). Cu toate dificultățile de datare, oricum, casa "cu coloane" este în mod sigur din epoca romană târzie (secolul VI e.n.) Desigur că țesătura de plan de la sfârșitul ultimei și penultimei etape de locuire din orașul antic Histria a casei (*domus*) nu mai poate fi reconstituită grafic. Însă o încercare de a contura planul inițial al edificiului se

poate face totuși, după construcțiile și elementele de arhitectură rămase *in situ*, în ciuda lipsei zidurilor de est și de sud ale clădirii (parțial).

După planul ruinei edificiului, cu patru încăperi distribuite alăturat în formă de L având în unghiul ce-l formează un spațiu cu baze de coloane dispuse tot în formă de L întors, adică trei în șir și o a patra lateral formând un unghi drept cu cele înșirate, rezultă că și în partea de est a edificiului, unde zidurile nu se mai păstrează, conform principiilor de simetrie, trebuie să fi fost, în continuare o structură de construcție și de arhitectură identică. În această situație, spațiul cu baze de coloane, nu mai poate apărea ca o încăpere după cum a fost interpretat, ci ca o curte interioară cu peristil central în jurul căruia era organizată casa, cu trei încăperi pe latura de vest (păstrate), alte două (câte una la nord și la sud de curte), din care a rămas și cea de la nord, și alte trei pe latura de est, din care nu se mai păstrează nici una.

Planul pătrat al curții interioare astfel reconstituit și dispunerea în unghi a bazelor de coloane rămase *in situ* implică existența unei peristil cu cel puțin trei portice acoperite, dacă nu cu patru, ceea ce este mai puțin probabil, pe latura de sud, a intrării în curtea interioară nefiind coloane, ci numai pe laturile de vest, nord și est. În ansamblu, casa "cu coloane" ar fi fost constituită din 8 încăperi mari organizate în jurul curții interioare cu peristil. Dacă planul clădirii inițiale se înfățișa așa, atunci încăperea de la sud de curte, ar fi fost un mare vestibul. Dacă a avut sau nu în mijlocul curții interioare și un *impluvium*, ceea ce presupune și un *compluvium*, atunci am fi avut tipul de casă romană (*domus*) cu *atrium* și peristil, dar este puțin probabil și socotim că în cazul dat casa era cu peristil central *triporticus*. Despre funcționalitatea încăperilor existente este greu de spus ceva în situația dată, planul clădirii fiind incomplet și necunoscând inventarul lor. Desigur că în situația dată, alte supoziții, privind o eventuală suprastructură apar cu totul hazardate. În linii mari, casa "cu coloane" din sectorul T prezintă asemănări de plan, astfel cum rezultă din reconstituirea grafică făcută de noi, cu o altă clădire monumentală, din sectorul D, tot din orașul antic Histria, și anume cu casa (*domus*) D1. Edificiul D1, cercetat în întregime³⁷⁾ și al cărui plan a putut fi înregistrat integral la nivelul parterului (clădirea a avut și etaj) deoarece rețeaua de ziduri constitutive s-a păstrat, prezintă deasemeni un ansamblu de încăperi organizat în jurul unei curți interioare centrale, însă cu două portice dispuse în paralel la care se accede printr-un vestibul cu acces din stradă, aceasta fiind intrarea principală a casei. Pe latura de est, edificiul D1 mai avea un acces, însă secundar, dintr-o stradelă notată γ . Edificiul D1 este distribuit între patru străzi, ocupând o suprafață de cca. 650 m², aproape pătrată, exceptând colțul de nord-est care apare "retezat" (26,7 x 25 m). Edificiul D1 este compus din opt încăperi unele de plan dreptunghiular, altele pătratic, comportând unele asimetrii ce rezultă din inegalitatea laturilor, ceea ce duce la un joc de unghiuri, mai mari sau mai mici de 90°, camerele menționate fiind la vest, în lungul străzii α , la stânga axului intrării principale din vestibul de la fațada de sud, principală, a clădirii. În dreapta intrării principale, în partea de sud-est, edificiul se compune din două încăperi aproape dreptunghiulare în plan, una din ele mai mică, imediat în dreapta vestibulului, care acum are forma unei săli lungi. După cum este construit și amplasat zidul de est al vestibulului, și mai ales cel de sud al încăperii mici, din dreapta vestibulului

(cu o mică intrare la strada β) care este *adosat* la zidul de vest al încăperii mari de plan dreptunghiular din colțul de sud-est al casei, rezultă că inițial clădirea a avut un mare vestibul, de plan aproape pătrat, cu o deschidere largă la stradă. Spațiul construit din partea de nord-est a casei nu a putut fi caracterizat în mod sigur ca încăpere sau curte secundară. Planul acestei părți a edificiului de la nord de încăperea dreptunghiulară din colțul de sud-est al casei, apare insolit, cu bunăvoință, s-ar fi apropiat de un pătrat dacă nu ar fi fost retezat la colțul de nord-est și cu o retragere a limitei de vest datorită unui intrând al curții interioare. Această "încăpere" de dimensiuni apreciabile, avea un acces la stradela de la est și un altul, nu pe același ax cu acesta, dar în partea opusă, la curtea interioară. Nu s-au găsit elemente intermediare de sprijin pentru planșeu în această suprafață (baze de coloane sau pilaștri sau un zid median). De altfel, această "încăpere" s-a nimerit pe traseul secțiunii mari de profil ce traversa cetatea, motiv pentru care apare pe plan un punctaj de zid (?) ce ar separa în două părți spațiul amintit. Dacă într-adevăr a existat un zid median despărțitor până la mijlocul "încăperii" est-vest, sau măcar un pilastru autonom în mijloc, atunci spațiul amintit ar fi putut constitui o încăpere (de cca. 12 x 7 m), locuită de personalul casei, cu intrarea aparte de la est, deosebită de cea rezervată de la fațada principală, încăpere în care se puteau desfășura ziua și activitățile de mai mare anvergură cerute de bunul mers al casei. Pare puțin probabil ca edificiul să fi avut două curți alăturate, cu zidul de est al camerei de onoare și al curții interioare cu funcție de "calcan", cu atât mai mult cu cât etajul pe această latură ar fi fost neîncadrat corespunzător și lipsit de elementele de sprijin ale acoperișului de la parter. De altfel, pe latura de nord a edificiului D1 observăm o anexă de forma unei camere, rezultată prin adosarea unui zid est-vest, unghiular la extremitatea estică, ce lasă liberă o trecere largă direct din stradela γ , care putea foarte bine fi folosită pentru treburi gospodărești în timpul zilei și pentru adăpostirea unui atelaj (car și cal) noaptea. Notăm că această încăpere de pe latura de nord nu comunica direct cu edificiul, ceea ce este de înțeles, dacă avem în vedere laturile ei de vest și de sud. Posibil ca această încăpere anexă de la nord, amplasată în linie cu încăperea mare din colțul de nord-vest al edificiului D1, să fi fost construită odată cu subîmpărțirea vestibulului de la fațada principală prin zidul nord-sud și realizarea în acest fel, a încăperii mici cu intrare mică, separată, din strada β . Peristilul incomplet, după cum s-a remarcat, constituit doar din două portice fiecare numai cu două coloane se poate explica prin prezența pilaștrilor angajați, de la sud, având același ax cu coloanele porticelor. Porticul de la est spre deosebire de cel de la vest, beneficiază de încă un pilastru angajat, în partea opusă, la nord, dispus simetric și deasemeni coaxial cu aliniamentul de coloane al porticului. Lângă încăperea de pe latura de vest cu construcția în formă de U în interior, probabil că a existat bucătăria (*culina*) deoarece de sub pardoseala acestei încăperi pornește un canal de scurgere a apelor menajere, ieșind în strada α după ce face un cot spre sud către mijlocul străzii, în dreptul arcului ce se vede în zidul clădirii în acest punct (pe plan, în sondajele L din interiorul încăperii și din strada α). În îngrăditura în formă de U, trebuie să fi fost latrina, după datele obținute aici în urma practicării sondajului L'.

La nord de curtea interioară era camera de primire (C) despărțită de bucătărie (C') printr-un acces (și de C'' care se afla în C'). Încăperea D din colțul de sud-vest al

edificiului, care nu avea decât un singur accs și acesta din vestibul, a fost considerată de descoperitorul casei D1 drept "birou" de primire pentru afaceri. Descoperirea în încăperea D a unor elemente de arhitectură întregi sau fragmentare, între care și a trei fusuri de coloane (fragmente) și a trei capiteluri de pilaștri, de marmură, a dus la concluzia că împodobeau cadrul unor ferestre (tot aici, în încăperea D s-au găsit și două fragmente de arhitravă). Încăperea din colțul de nord-vest a fost considerată, având un singur acces din camera de onoare (și sala de mâncare) CC' drept cămară și bucătărie. În încăpere, în stânga intrării a fost găsit *in situ* un chiup, în afară de alte două chiupuri aflate în această cameră în săpăturile anterioare (1950). Descoperirea în colțul de sud-vest al încăperii a unui masiv de zidărie dreptunghiular (1,20 x 1 m, înalt de 0,65 m) din cărămizi deasupra și pietre către bază, construcție ce nu este țesută cu zidurile camerei, a dus la concluzia că trebuie să fi fost o vatră pentru pregătirea mâncării și ca urmare, s-a apreciat că încăperea a servit nu numai ca depozit de alimente ci și ca bucătărie. Încăperii E, tot din aripa de vest a casei D1, cu o singură intrare, și aceasta din curtea interioară pe sub portic, socotită a fi avut o fereastră la stradă, i s-a atribuit destinația de cameră de dormit. Încăperea din partea de sud a aripii de est a casei D1, de la fațada principală, notată G, din dreapta vestibulului, cu care de altfel nu comunica (în care s-a găsit un chiup *in situ* în colțul de sud-vest, chiar lângă intrare) a fost socotită ca locuință pentru slujitori sau ca prăvălie, într-o altă etapă, când încăperea H de alături, de la est, tot de la fațada principală ar fi devenit cameră destinată personalului de întreținere a casei, de condiție servilă. Mai probabilă apare funcționalitatea sus amintită pentru încăperea de la nord, cu colțul de nord-est teșit, cele de la fațada principală (G și H) ar fi avut o altă destinație. Descoperirea a trei trepte de piatră *in situ* (și a masivului de zidărie de susținere a scării sub trepte) a dus la interpretarea sigură a unei structuri cu etaj cu galerie a casei D1. Scara, în continuare, de lemn, era amplasată sub porticul de vest, lipită de zidul de est al încăperii E din partea de nord. Nu s-au făcut aprecieri privind eventuala distribuție a camerelor de la etaj, exceptând doar faptul că s-a admis că încăperea mare cu colțul "retezat" la nord-est nu a avut etaj. Se poate aprecia, judecând după planul casei D1, că etajul ocupa toată aripa de vest și toată aripa de sud a casei, exceptând cele două încăperi de la est, cu accese direct din stradela γ . În aripa de vest, cu etaj, trebuie să fi fost o distribuție de plan analoagă celei de la parter, a încăperilor, dacă ne gândim că acestea, prin rostul lor, nu puteau fi mai mari. Probabil că, în afară de o cameră de zi, situată deasupra sălii de onoare (sufragerie), în care se puteau aduna în cursul zilei stăpânii casei, cameră cu vedere de deasupra curții interioare și a accesului al doilea din vestibul, pe toată latura de vest se înșirau patru camere, din care cel puțin trei erau camere de dormit (*cubicula*), una rezervată pentru oaspeți. Funcționalitatea încăperilor de la sud-vest și sud-est de la etaj (deasupra camerelor D și H) este mai greu de precizat. Și problema dispunerii și ordonării acoperișului edificiului D1, nu pare simplă. În orice caz, era cu pante de scurgere pe fiecare din aripile de vest, de sud și de nord, spre străzi, iar pe mijloc, în jurul curții interioare, cu pantele către aceasta. La încăperile de la est, cu acces numai de la strada secundară γ , care nu aveau etaj, desigur acoperișul era, cu o singură pantă, spre stradă. Edificiul D1, construit din pietre de șist verde cu mortar (în ziduri s-au utilizat și blocuri de calcar galben fasonate),

zidurile fiind tencuite (s-au găsit multe fragmente de tencuială albă sau colorată (*minium*), încăperile rezervate familiei casei și oaspeților având pardoseli de lespezi mari de calcar, se pare că, judecând după lipsa totală a elementelor de arhitectură, friză, cornișă, în săpături, a avut un antablament de lemn, consideră autorul descoperirii, care, ar fi atestat prin aflarea în dărâmături a numeroase "bârne de lemn carbonizat, uneori aproape întregi, împreună cu cuiele de fixare"³⁸. Se înțelege că și structura acoperișului era de șarpantă, cu învelitoarea obișnuită a clădirilor epocii, din țigle mari încovoiate alăturate în șiruri și acoperite la linia de alăturare cu olane obișnuite. Pentru aerisire și lumina naturală, este de presupus că fiecare încăpere, de la parter sau etaj, avea cel puțin o fereastră, cele de la colțurile clădirii două, la fiecare stradă, iar încăperile pentru servitori de la est pe fiecare latură câte una.

În privința galeriilor superioare, corespunzătoare celor două portice, s-a apreciat că "trebuie să fi fost formate din stâlpi rectangulari sau chiar rotunzi, construiți poate din cărămizile ce s-au găsit din abundență în curte, dintre care câteva - din cele pătrate (48 x 48 cm) - întregi. În acest caz, capitellurile vor fi fost fasonate din stuc, iar antablamentul va fi fost, ca și la parter, de lemn"³⁹). Deși s-a pus problema legăturii galeriilor de la etaj între ele pe laturile de nord și de sud⁴⁰), credem că existența pilaștrilor de colț ai porticelor pe aliniamentul coloanelor, atât la cel de vest (unde un pilastru autonom este chiar lângă treptele scării, la nord, iar altul la sud în partea opusă lângă zidul încăperii D) cât și la cel de est cu pilaștri angajați de fiecare parte a porticului, la nord cât și la sud, complică situația și nu comportă un răspuns imediat, deoarece nu are implicații directe asupra tipului de casă romană târzie incriminat. În această epocă, nu se mai ținea seamă de unitatea ordinelor de arhitectură și se foloseau elemente arhitectonice diferite aflate la dispoziție, dovadă că la peristylul casei D1, din toate cele patru capitelluri găsite, două sunt dorice și două ionice⁴¹).

Al doilea edificiu (*domus*) dezvelit în întregime (cu excepția părții de sud de la mal care s-a surpat) este cel numit "edificiul cu bazilică"⁴²), aflat vis-a-vis de D1, peste strada β. Mai mare decât D1, "edificiul cu bazilică" (de fapt cu capelă) măsoară 35 m cca pe laturile nord-sud și 29 m cca pe cele est-vest, fiind adosat zidului de incintă la sud, unde peretele de sud al clădirii este zidul de apărare. Deși plănuit ca un dreptunghi, "edificiul cu bazilică" apare mai scurt pe latura de est, deoarece, traseul zidului de incintă se abate semnificativ spre nord, oblic. Fiind sincronice, edificiile D1 și cel cu "bazilică" prezintă asemănări de plan, firești dacă avem în vedere că le desparte doar o stradă și pentru că, probabil sunt proiectate de același arhitect. Și "edificiul cu bazilică" este organizat în jurul unei curți interioare cu vestibul la aceeași stradă β, tot dreptunghiular, dar ceva mai mare decât D1, deasemeni curtea interioară este tot de plan pătrat, și corespunzător mai mare. Peristylul este tot cu două portice ca și la D1, și tot cu aliniere nord-sud în paralel, dar cu lungimi mai mari, de unde și numărul de coloane folosit, 4 la cel de vest plus una lateral în unghi drept în vestibul (coloanele perechi de la nord depășind limita curții) și trei coloane la porticul de est, dispuse nesimetric față de cele de la porticul de vest.

La edificiul "cu bazilică" porticele au o dispunere în plan asemănătoare cu cele din D1, deosebirea fiind că la cel dintâi nu s-au folosit pilaștri angajați la capăt lateral decât la cel de est, prelungirea zidului de nord al încăperii J pe aliniamentul porticului de vest, în aceeași direcție nu a avut un rol arhitectural, ci doar de construcție, el nefăcând parte de fapt din portic, fiind doar un zid-cadru pentru spațiul pătrat rezervat din construcție pentru clădirea cuptorului gospodăresc descoperit de altfel prin săpături în acest colț de sud-vest al curții interioare și căruia nu i s-a putut da o explicație la vremea convenită, fiind denumit convențional "rotondă"⁴³⁾. Acest mic zid, lung de cca 1,80 m este țesut cu cel al mării încăperii J, deci cuptorul a făcut parte din planul inițial al clădirii, realizat în prima jumătate a secolului VI e.n., deci de aici se poate trage concluzia netă că așa zisele "rotonde", de fapt cuptoare, nu sunt o apariție a ultimelor etape de locuire, ci preexistente. Elementele ce deosebesc curțile din D1 și din "edificiul cu bazilică" ar fi existența unui mic *impluvium*⁴⁴⁾ în curtea interioară din edificiul "cu bazilică", element ce lipsește în D1, deși ulterior (1961) în sondajele V și A făcute în strada β lângă zidul încăperii D ce face colț cu vestibulul, s-a descoperit un canal de scurgere⁴⁵⁾ a apei, ce iese din D1 și traversează strada β spre intersecție la întâlnire cu cel al căruia traiect, se desenează din clădirea băii. În schimb, în edificiul D1 s-au găsit treptele de piatră ale unei scări (*in situ*) ce duceau la etaj, demonstrând astfel fără putință de tăgadă existența, cel puțin a unei părți, cu etaj în casa D1. În curtea interioară a edificiului "cu bazilică" nu s-a descoperit un astfel de element. Însă, dimensiunile comparativ mai mari ale acestui edificiu, existența peristilului cât și faptul că la parter, încăperile descoperite, prin distribuție, dimensiuni și plan și elementele descoperite în interior nu asigură locuirea rezervată stăpânului casei, ne face să credem că și acest edificiu a avut, măcar pe latura vestică un cat, iar scara de urcare trebuie să fi fost amplasată ca și în D1, sub porticul de vest tot la capăt, în locul unde pe plan apare un mic zid de dublaj lipit de cel de la intrarea în cea de a treia încăpere, care în dreapta, între coloanele 3 și 4 are un pandant, baza unui pilastru, lângă baza de coloană nr. 3. Deoarece edificiul cu "bazilică" a fost reconstituit de noi și în partea surpată de la zidul de incintă, deoarece am reușit să descoperim linia zidului⁴⁶⁾, putem face o apreciere de ansamblu asupra numărului și funcționalității încăperilor, a distribuției lor și circuitelor, în funcție de accesele constatate. Edificiul "cu bazilică" avea 12 încăperi (exceptând desigur capela cu anexa de la sud), iar edificiul D1, doar 8.

Mai întâi, este de făcut precizarea că axul intrării (vestibulului) nu coincide cu cel al curții la niciunul din cele două edificii comparate și nici cu axul nord-sud al fiecăreia dintre case, însă amândouă se înscriu în tipul arhitectural de casă având curte centrală cu peristil cu două portice. Din punct de vedere constructiv, rețin atenția la edificiul cu "bazilică" unele dublaje, ziduri lipite în lungime de ziduri ale clădirii construite inițial, adaosuri ce s-au făcut desigur spre a întări rezistența zidurilor în anumite porțiuni periclitare, poate din cauza cutremurelor sau a terenului, mai slab pe alocuri. Astfel de dublaje, care nu apar la D1, se constată în vestibul în exteriorul zidului de vest al anexei capelei, în exteriorul zidului încăperii mici nr. 3 de pe latura de vest și în interiorul încăperii J, în lungul coridorului nord-sud, element ce nu apare la D1 și care separă încăperile de lângă

zidul de incintă în două părți distincte: una la vest cu 4 camere și o alta la est cu două camere⁴⁷). La rândul lor, toate aceste 6 încăperi, inclusiv coridorul ce le desparte, constituie o subunitate a clădirii marcată constructiv de zidurile axiale est-vest de pe latura de sud a curții cu prelungire spre strada α' , respectiv δ . Partea centrală a edificiului ar constitui-o curtea cu peristil, încadrată la vest și la est de câte două încăperi, din care doar una fără acces din curte, ci, dimpotrivă, numai din strada secundară δ , de la est. De reținut faptul că partea de sud a edificiului comunica doar printr-un acces cu cea de nord și anume doar prin coridor din curtea interioară. Situație suplinită parțial de existența unei intrări din strada α' în încăperea nr. 6 (penultima din aripa de vest). Încăperea 3 din aripa de vest este îngustă, iar încăperea 4 alăturată la sud este mare, pătrată, cu două accese, unul din curte și altul de la strada α' , în vreme ce încăperea 3 are un singur acces, din curte. Cele două încăperi din partea centrală a edificiului din aripa de est, ca mărime se prezintă invers repartizate decât cele de la vest: cea mare, trapezoidală, la nord, cu o intrare doar, sub portic, din curte, cea mică, tot trapezoidală, la sud, însă numai cu comunicare la strada δ . Partea de nord a edificiului "cu bazilică", a treia, de la strada β , are în centru vestibulul, iar la vest două încăperi ce nu comunică între ele cu intrare fiecare din vestibul, iar în aripa de est tot cu intrare din vestibul o capelă și alături la sud o încăpere anexă, cu două treceri din capelă, anexă ce nu comunică în vestibul. La est, din absida pentagonală a capelei pleacă un zid subțire ce închide, lăsând o mică trecere, o încăpere minusculă cu acel unic și îngust acces din strada δ . Având în vedere că în încăperile 3, 4 și J s-au găsit chiupuri *in situ*, (unul și în curtea interioară) iar celelalte fiind situate la colțuri și având dimensiuni mici, sau fiind întunecoase (cele din stânga și dreapta coridorului, lipite de zidul de incintă (în J de altfel s-au descoperit și multe chiupuri) este de crezut că întregul parter (cu excepția capelei și anexei acesteia) era destinat unor depozite, sau ca încăperi în care se desfășurau activități gospodărești servind în același timp ca locuințe pentru slujitori, în primul sens fiind grăitoare prezența hambarelor de grâne (chiupuri) cât și existența într-un colț al curții a cuptorului masiv de piatră, gospodăresc. Observăm că la parter lipsește sala de onoare (de primire) care în același timp va fi fost și sufragerie, căci încăperea mare de la sud de anexa capelei, nu îndeplinea aceste condiții (după cum ne-au arătat cercetările făcute și de noi) credem că era mai degrabă o bucătărie (*culina*) unde lua masa și personalul de serviciu. De aceea, dată fiind suprafața mare disponibilă pentru construirea etajului, pe laturile de vest, de sud și de est, exceptând capela cu anexa, este de crezut că sala de onoare să fi fost la etaj (folosită poate și ca sufragerie deși puteau fi distincte) deasemeni 2-3 camere de dormit (*cubicula*) (și pentru oaspeți) și desigur și o cameră de zi, de lucru. Distribuția încăperilor etajului este desigur greu de precizat, dată fiind suprafața considerabilă ce o putea ocupa, de aceea orice încercare de detaliere în această privință ni se pare hazardată. Dacă încăperea mare de la sud de anexă ar fi fost totuși o cameră de primire, atunci bucătăria putea fi în încăperea 4 din colțul curții, de lângă cuptorul gospodăresc. Indiferent dacă proprietarul era laic sau cleric (un episcop în cel din urmă caz) după cum s-a presupus, deoarece ambele variante de interpretare făcute deja până acum, înaintea noastră, par plauzibile, acest edificiu cu activitatea desfășurată aici cotidian apare ca o casă romană târzie (*domus*) cu gospodărie amplă.

Existența capelei în edificiu nu poate schimba acest caracter, clar dovedit de mărturiile arheologice. Caracterul de cult, creștin, al încăperii cu absidă pentagonală este totuși indiscutabil, fiind demonstrat nu numai de orientarea cu absida spre est ci și prin fragmentele din *mensa martyrum* de marmură, descoperite, ceea ce înseamnă că în absidă era altarul.

Deoarece în celelalte clădiri din jur nu există vre-o capelă (nici în D1) rezultă că în edificiul "cu bazilică" nu rezida un proprietar laic, ci un episcop, capela servindu-i pentru ruga zilnică. Dealtfel și rostul economic al ansamblului nu ne poate scăpa știut fiind faptul că Biserica, mai ales în secolul VI de când datează clădirea, era între marii proprietari de pământ și de alte bunuri, având un rol însemnat în ansamblul relațiilor social-economice în imperiul roman de răsărit mai ales în perioada menționată. Închiderea unui drum public (strada α') de la vest din lungul edificiului, printr-o poartă masivă (ale cărei praguri s-au păstrat), stradă ce se închidea e drept, de la sine, mai spre nord, la zidul de incintă, arată, după cum s-a relevat deja⁴⁸⁾, o anumită atotputernicie, prin transformarea lui în cale de acces rezervat, chiar dacă acest lucru s-a făcut cu acordul comunității și lasă deschisă posibilitatea, deși zona de peste strada α' de la vest este încă nesăpată, ca pe latura de vest a străzii să fi fost edificii care, neavând alt acces la strada β decât tot prin această stradă cu poartă, să fi depins, sau să se fi aflat tot sub autoritatea sau chiar proprietatea episcopală. De reținut, că atât în edificiul D1 cât și în edificiul "cu bazilică" s-au descoperit bârne mari de lemn, carbonizate, spre deosebire de *Tropaeum*, unde lipsesc cu desăvârșire în cetate.

În colțul de sud-est al cetății vis-a-vis de edificiul "cu bazilică" la strada δ , (vest) mărginit la nord de strada β și la sud și est delimitat de zidul de incintă, a fost dezvelit un ansamblu de clădiri⁴⁹⁾ în "întregime" în sensul că atât cât s-a păstrat, deoarece la sud și est parte din el s-a prăbușit prin surparea malului, desigur după ce zidul de apărare a fost demantelat până la temelie și apele lacului au "mâncat" malul, nu se știe când, poate chiar mai aproape de epoca modernă. De aceea, s-a impus și aici, ca și în cazul edificiului "cu bazilică" o reconstituire pe latura de sud, unde traseul zidului de apărare poate fi asigurat datorită rezultatelor obținute din sondajele practicate aici.

Din punct de vedere topografic, ansamblul de clădiri din colțul de cetate cuprins între străzile δ și β și zidul de apărare (la sud și est) constituie o *insula*, ca și D1 și edificiul "cu bazilică". Din strada β se deschide cam la mijlocul ansamblului de clădiri o stradă ϵ care dă într-o piațetă dalată de plan paralelogramic, ceea ce a făcut să se noteze partea de la vest de stradela amintită D3, iar cea de la est D4, fiind deci considerate edificii diferite pe baza acestui criteriu. De remarcat că încăperile din D3 și D4 nu au acces la strada β poate pentru că aceasta era latura de nord, expusă Crivățului, ci spre vest, atât cele de la strada δ cât și cele de la strada ϵ . În fapt, observând planul, reiese clar că întregul ansamblu de clădiri D3-D4 se organizează în jurul acestui spațiu central, care este o piațetă cu acces unic prin stradela ϵ din strada β . Este drept că în partea de sud încăperile de lângă zidul de apărare au dispărut, după cum am amintit, dar planul poate fi completat având la dispoziție zidurile păstrate, cu direcțiile asigurate nord-sud, ceea ce ne dă temei să considerăm că și latura de sud a piațetei se închidea cu un șir de încăperi, al căror unic acces era din piațetă. Dacă aceasta era într-adevăr situația, atunci

se poate spune că, în fond, era un singur corp de clădire mare cu patru aripi cu o singură deschidere de stradă, la nord. Dacă, dimpotrivă, piațeta ajungea până la zidul de incintă, atunci erau două corpuri de clădiri, de fapt două edificii, deci separate și constructiv nu numai funcțional și atunci notarea lor convențională cu D3, respectiv D4 se justifică.

Ceea ce noi considerăm a fi fost o piațetă a fost interpretat ca o curte interioară⁵⁰⁾

(A) a edificiului D3. În acest caz D3 și D4 ar fi fost un singur edificiu cu vestibul din strada β . Însă în spațiul liber neconstruit, nu s-au găsit elemente care ar fi putut aparține unor portice, și este greu de crezut că pe toate patru laturile curtea ar fi fost străjuită de ziduri înalte - calcan. Despre D4 s-a apreciat că a avut un etaj și deci scară de acces la etaj în coridorul C. În încăperea mare de la stradela ϵ a clădirii D4 s-a descoperit o bază de coloană *in situ*. După toate aparențele, încăperea de la est din D4 de lângă strada β era închisă în această parte, având o singură comunicare, cu încăperea cu bază de coloană *in situ*, prin coridorul C. Cea din urmă beneficia de două mici accese la stradela ϵ , în schimb. Cele două încăperi din mijloc ale D4 (cea dinspre zidul estic de apărare cu un mic zid în mijloc cu rol de pilastru) nu comunicau cu cele două încăperi din D4 de la strada β . În spate, la sud, acestea se învecinau coresponzător cu două încăperi, ultimele din D4, chiar din colțul cetății, situate în partea acum surpată, și care, în situația de plan dată, nu puteau avea decât câte un acces fiecare, la încăperile din mijloc, deci pe latura de nord. Încăperea din mijloc cu pilastru central nu comunica decât cu cea alăturată de la piațetă, care de asemeni avea doar un acces, la piațetă, ca și încăperea adosată la zidul de incintă ce trebuie să fie existat pe latura de sud a piațetei. Distribuția încăperilor din D3 este ceva mai bine asigurată prin ceea ce s-a păstrat, cinci întregi și două parțial, spre lac. În funcție de cele din urmă prin întregire, rămâne loc pentru două încăperi lipite alăturat de zidul de incintă, cea de la est neavând probabil decât accese interioare, unul la nord, altul la vest în încăperile vecine, iar cea de la vest, de la strada δ , un acces din această stradă ca și celelalte din același aliniament. În total, în *insula* din colțul cetății, în jurul piațetei ar fi existat o rețea de clădiri compusă din 17 încăperi, mai mari sau mai mici (D3 și D4 la un loc), cele interioare cu accese numai din piațetă, cele exterioare de pe aripa de vest, la strada δ , la sud și est fiind zidul de incintă, iar la nord strada β fără nici un acces în încăperi, pe toată lungimea de cca. 35 m.

Observăm că în tot ansamblul discutat nu s-a găsit decât o bază de coloană *in situ* și aceasta într-o încăpere. Ca descoperiri se menționează 3 chiupuri în încăperea F din colțul ce-l face strada δ cu strada β (unul din chiupuri fiind în colțul de nord-vest al camerei). În rest, în toată suprafața săpată a acestei *insula*, nu se menționează chiupuri. Pentru campania 1957 ca descoperiri se arată fusaiole de lut ars, o amforetă (întregită) din secolul VI, opaițe de lut ars și fragmente din *mensa martyrum*, cu indicația generală *Punctul D*⁵¹⁾. Pentru campania din 1958, se arată ca fiind descoperite din D3-D4 o amforă și un *mortarium* de marmură, întreg⁵²⁾. Evident inventarul este destul de sărac și nu trimite la o funcționalitate anume a complexului de clădiri analizat, exceptând doar încăperea F, aflată vis-a-vis de capelă, bineînțeles după datele publicate până acum. Edificiul a putut aparține unui mare proprietar cu încăperi închiriate mai multor locatari, care exercitau fiecare în cadrul familiei sale, sau mai bine zis pe familii, anumite îndeletniciri, între

care, evident și meșteșugurile și negoțul. În acest colț de oraș-port, aflat în imediata apropiere a debarcaderului, trebuie să ne gândim la astfel de locatari, ca oameni legați de activitățile portuare, mici întreprinzători, și negustori, încăperile putând fi folosite ca locuințe și prăvălioare, sau magazii, piațeta putând fi nu numai spațiu liber pentru circulație, ci cu funcțiune comercială adevărată, ca piață de mărfuri însă și pentru manipularea mărfurilor din port și spre port din spațiile de depozitare. Posibil ca proprietarul să fi fost un negustor bogat angrosist. Situaarea edificiului "cu bazilică" și a edificiului D3-D4 în colțul cetății a ridicat probleme chiar din proiect privind accesele și circuitele, deoarece laturile de sud și est erau blocate de zidul de incintă, peretele lui de nord și respectiv de vest delimitând locuirea.

Desigur că aceeași situație a determinat și utilizarea aerului și luminii naturale, la care adăugăm latura de nord de la strada β a edificiilor amintite unde nu sunt accese, exceptând vestibulul din edificiul cu "bazilică", din motive climatice. Desigur că piațeta dintre D3-D4 și curtea interioară din edificiul cu "bazilică" asigurau aerisirea și lumina naturală, care însă era completată desigur printr-un număr de ferestre la edificiul "cu bazilică" pe latura de vest, unde nu sunt decât două accese.

În această parte, fiecare din cele 7 încăperi trebuie să fi avut câte o fereastră, latura fiind însoțită după prânz până la apusul soarelui. Încăperile din stânga și dreapta coridorului trebuie să fi fost întunecoase, neputând avea surse de lumină și de ventilație decât din curtea interioară printr-o fereastră pentru încăperea J, iar încăperea mare trapezoidală de la est din stânga coridorului, numai printr-o fereastră de la strada δ , ca și încăperea mare trapezoidală de la sud de anexa capelei. Capela nu putea primi aer și lumină în afară de accesul din vestibulul edificiului, decât printr-o ferăstruică sau două la strada β și o ocnită la altar în absidă, la est. Desigur că în edificiul cu "bazilică" încăperile de la etaj erau aerisite și luminate natural în chip asemănător pe latura de vest, având în plus, și ferestre la curtea interioară pe trei laturi, în cazul că etajul ocupa o suprafață atât de mare. Acoperișul trebuie să fi fost la edificiul "cu bazilică" cu pantă spre străzile α' respectiv δ și înclinat spre interiorul curții deasupra galeriilor de la etaj. Ridică probleme partea edificiului de lângă zidul de incintă de deasupra încăperilor din stânga și dreapta coridorului, care trebuie să fi fost mai înaltă decât părțile de vest și de est ale clădirii de la străzi, spre a permite ridicarea unui acoperiș în dublă pantă est-vest, iar în pereții astfel suprînălțați se puteau rezerva ferestre mici de aerisire și luminare la est și vest. Structura de rezistență de la parter, mai ales zidurile lungi și masive ale coridorului și dublajul interior al zidului de vest al acestuia permiteau această elevație accentuată. Existența micului *impluvium* din curtea interioară a edificiului "cu bazilică" (și în D1 trebuie să fi fost unul în etapa inițială, înainte de astuparea canalelor de scurgere a apelor de ploaie și menajere) nu modifică cu nimic tipul de casă romană târzie (*domus*) în care se înscriu ambele edificii, deoarece *impluvium*-ul amintit nu este altceva în această vreme aici decât o reminiscență palidă ce amintește doar că tipul acesta arhitectural își are originea în cel al casei nobilare (*domus*) romane cu *atrium* și *peristyl*. În legătură cu latura de est a edificiului D3-D4, unde nu ne-a rămas nici o fărâcă din zidul de incintă, nici măcar talpa zidului, credem că ruptura și surparea malului s-a produs pe o linie care, în

reconstituirea noastră, cu totul ipotetică este drept, lipsind datele obiective, este marcată de un zid continuu nord-sud care forma limita lui D4 la est și totodată reprezenta latura de vest a unui acces liber, a unui culoar ce asigura intrarea în-turnul de colț de sud-est al cetății.

La nord de strada β , vis-a-vis de D3-D4 au fost descoperite parțial edificiile D2, D2' și D3' (la mal), separate de străzile η , respectiv ϑ . Dacă spațiul de circulație dintre D2 și D2' este într-adevăr o stradă, atunci la nord, în continuare ar urma să fie o piațetă, o situație simetrică deci cu D3-D4 de la sud (dacă nu o curte interioară). Din D2, considerat drept o casă privată⁵³) ca și D1, s-au dezvelit trei încăperi, una, mare, la intrarea de est, din strada η , compartimentată cu ziduri mediane, o alta în colțul de sud-vest ce nu comunica decât cu o a treia de la nord, tot de la strada ϑ . D2' se compune dintr-o cameră și un vestibul cu acces din strada β , având un alt acces în spate la nord în piațetă (presupusă, sau curte interioară, în care caz, D2 și D2' ar forma un singur edificiu și funcțional). În acest spațiu liber ce se întinde imediat la nord de D2' s-a descoperit cadrul și baza unui cuptor patrulater gospodăresc, asemănător întru totul cu celelalte descoperite în sector și în restul cetății. Spre mal, la D3' situația este neclară, deoarece în afară de faptul că zona de la nord este și aici nesăpată, intervine și rupțura malului care a atras alunecarea și prăbușirea clădirilor.

Oricum, între D2' și cuptor și D3' este o stradelă. Situația nu este limpede nici la sud, unde este o ruptură într-un zid transversal pe strada β , pe care o închide. Totuși, zidul acestei încăperi de sud din D3' este țesut cu D4, ceea ce nu înseamnă că funcțional erau o unitate de locuire. La nord de încăperea amintită s-a mai dezvelit încă o parte dintr-o altă cameră din D3'. La vest de D1, vis-a-vis, tot la strada α , au fost cercetate prin săpături, edificiile⁵⁴) D5 și D6. Dintre ele, D5 a fost dezvelit în întregime, iar D6 doar în parte. Edificiul D5 este amplasat între patru străzi: α la est, la vest - zonă nesăpată, β la sud, și la nord, piațeta A și intrarea B din strada α , spre D6. După tehnica de construcție, în D5 avem o clădire, a băii, în colțul de sud-est realizată din pietre de șist cu mortar, în rest, clădirile componente ale edificiului D5, sunt din pietre de șist cu legătură de pământ, cele de lângă baie având zidurile adosate la cele ale edificiului termal realizate cu mortar ca liant. Baia a avut pereții la interior placați, cu marmură și pardoseala din lespezi mari ecarisate, de marmură sau de piatră. Baia a funcționat până către sfârșitul secolului VI, când intrările sunt blocate de ziduri de piatră cu legătură de pământ. De altfel, noi, în sondajele făcute în clădirea băii și în strada β lângă zidul băii am găsit canalul de scurgere astupat, ceea ce confirmă interpretarea de mai sus. În rest, *insula* (în sens topografic) cuprindea o rețea de încăperi și o curte (piațetă?) care incluzând și clădirea băii, forma un mare dreptunghi. Planul, în stadiul final de viață, al edificiului D5 apare destul de întortochiat și complicat. Se pare că nu a avut etaj în nici una din etapele de locuire. Cu excepția încăperilor din colțul de sud-vest al *insulei* (18, 19 și 20), toate celelalte sunt organizate prin distribuirea și accesele lor, în jurul acestei curți, cu intrare de la strada α . În curte s-a descoperit un cuptor mare gospodăresc⁵⁵) de piatră cu soclu patrulater și vatră circulară pardosită cu cărămizi pătrate, lipit de zidul de est al curții. Pe latura de vest a curții, ocupată de o încăpere mare de plan dreptunghiular (12) a fost

identificat în fața ei, deci cu intrarea din curte, un vestibul dreptunghiular format dintr-un "zid subțire și trei baze de piatră, pe care se vor fi ridicat aici stâlpi din piatră sau lemn (de lemn, dacă ținem seama de mulțimea de cuie în patru muchii găsite aici)"⁵⁶). Zidul vestibulului era adosat. Intrarea în vestibul este marcată de două baze de piatră pătrate, spre sud, zidul lipsește fiind întrerupt, o rămășiță (un cap de zid) rămânând doar, adosat la zidul unei încăperi de la sud. Latura de sud a curții este delimitată de ziduri târzii de piatră cu pământ, ce închid din spate anumite încăperi, permițând accesul doar prin încăperea 8. Încăperile băii ca și vestibulul dalat frumos (în care s-au găsit resturi de ziduri cu legătură de pământ) au fost transformate în ultima etapă de locuire în locuințe. Tot atunci au fost amenajate în spațiul dintre încăperea 12 și încăperile 20 și 18, câteva încăperi înguste și lungi, în unghi drept, folosite probabil ca depozite (21 și încăperea mică de la nord (nenumerotată) și încăperea în unghi drept de la sud (nenumerotată), dintre camera 18 și fostul vestibul al băii). În colțul de sud-vest, cele trei încăperi de aici (18, 19 și 20) au acces numai din strada β . Încăperea 19 era folosită ca brutărie, având într-un colț un cuptor de copt pâine, realizat ca și celelalte din zonele cercetate, 20 fiind locuință iar 18 de alături prin care se comunica de la stradă era folosită ca vestibul și depozit în compartimentul de nord. Pe latura de nord a curții sunt două încăperi mici și lunguiețe, dreptunghiulare, dispuse est-vest, cu accese din curte fiecare. Cea de la vest (13) are și zidul de sud cu intrarea, în vreme ce în încăperea vecină de la est (nenumerotată) zidul de sud lipsește cu totul.

De notat că ambele încăperi suprapun cu zidurile lor o suprafață dalată cu lespezi mari dreptunghiulare. Pe latura de nord sunt 3 încăperi ce închid *insula*, mai mari decât cele descrise mai sus (14, 15 și 16), camerele 15 și 16 comunică cu 13, respectiv cea de la est de aceasta, iar 14 din colțul de nord-vest, cu 15. Cele 3 încăperi susmenționate au fost considerate camere de locuit, în 16 găsindu-se și un depozit de amfore întregi așezate la perete în despărțituri speciale făcute cu lespezi de calcar puse pe cant⁵⁷). Din edificiul D6, situat la nord de D5 și separat de acesta printr-o intrare (stradelă?) de la strada α și o curte dalată (A) au fost dezvelite doar câteva încăperi din partea de sud. Pe latura de nord a curții erau două încăperi mici F și E (toate zidurile din D6 sunt din pietre de șist cu legătură de pământ) ce au în față un vestibul lung dreptunghiular cu care comunică fiecare (F și E) printr-un acces, ceea ce presupune și câte unul la vestibul, prin care se intra din curte. Zidul de la fațadă al vestibulului este mai subțire și se apreciază că aici "trebuie să fi fost un portic cu coloane, dacă judecăm după zidul scund rămas pe care se vor fi așezat bazele de coloană, și după multele fragmente de capitel și coloană aflate în această parte"⁵⁸). Suprafața dalată cu lespezi (A), este considerată mai veche decât clădirile din D6, care o suprapun. La est, edificiul D6 avea două încăperi mari (C și D) cu acces numai din curte în camera C și de aici în D, la nord de aceasta. Ele erau separate de încăperea E printr-un coridor care putea fi folosit ca spațiu de depozitare. În camerele C și D, îndeosebi în cea din urmă s-au descoperit "obiecte de uz casnic și foarte multă ceramică, amfore, vase mici, opaițe etc."⁵⁹) (peste 25 de vase). Situația arheologică rămasă nu îngăduie, după părerea noastră, a se aprecia tipul de clădire de care aparținea edificiul D5. Credem că trebuie ținut seamă de etapele de locuire. În prima etapă, exista clădirea

băii (cu un mare vestibul), din piatră și mortar. După situația de plan publicată, se pare că spre nord și vest ansamblul de clădiri contemporan cu baia era realizat din ziduri de piatră cu pământ, ceea ce ar explica adosarea lor la zidul băii.

Nu se poate spune deocamdată, până ce nu se extinde cercetarea spre vest, dacă spațiul datat, anterior edificiului D5 era o piață și datarea lui. Sau, dacă nu cumva, piață fiind, era contemporan cu baia și clădirile cu ziduri cu rost de pământ au fost construite ulterior, tot în secolul VI, însă înainte de sfârșitul secolului, când baia nu mai avea această funcțiune și fusese transformată în locuință prin ridicarea a noi ziduri, complementare, cu rost de pământ. Oricum, credem că baia a fost un edificiu public. Cum situația de plan înregistrată în D5 reflectă construcțiile și distribuția încăperilor cu accesele și circuitele corespunzătoare ultimului nivel (ultimei etape de locuire din cetate) în funcție de aceasta se poate admite că în D5, în afară de locuințe, după cum s-a arătat de către autorul cercetării, existau depozite și cuptoare gospodărești (de copt pâinea), toate formând patru grupe de locuire, trei în jurul curții și una cu ieșire la stradă. În partea de sud erau (unde a fost baia și până la încăperea 12) camere de locuit și încăperi înguste-depozit. Rostul încăperii mari 12 este mai greu de precizat (de cca 13 m lg. interioară și 5 m lățime). Posibil să fi fost un magazin, iar încăperile 14-16, locuințe, după cum s-a arătat, cuptorul gospodăresc din curte va fi fost de folosință comună, sau al uneia din cele două locuințe cu acces la curte. În colțul de sud-vest al Histriei s-a conturat, între zidul de incintă la sud și vest (Poarta Mică), bastionul K și strada D, o mare *insula* compusă din mai multe grupuri de clădiri (mici "*insulae*" separate prin stradelele nord-sud, d1, d2 și d3, toate date de la începutul secolului VI până la deceniul al doilea al veacului următor.

Chiar în colțul cetății era primul grup de clădiri, compus din două încăperi (C1 și C2) și o sală lungă (S1), cu patru chiupuri mari în C1 și alte două în S1, în C2 aflându-se un cuptor de piatră (3,50 m înălțime, 2,40 m diametru) construit într-un masiv pătrat de piatră. Dimensiunile încăperilor: C1, de 7 x 6,45 m, C2 de 6,65 x 6,40 m, sala (S1) de 14,50 x 3,50 m). Între stradelele d1 și d2, al doilea corp de clădiri, cu două accese prin d1, compus dintr-o sală (S, de 7,50 x 4 m) cu coridor, (larg de 1,5 m) o încăpere, C1, (5,50 x 5,50 m) cu trecere din sală, în care s-au găsit trei chiupuri, și o încăpere, C2 (10 x 5,10 m) alăturată, în care, într-un compartiment unghiular din două ziduri mici cu trecere s-au descoperit fragmente mari de *dolia in situ*. Corpul III de clădiri, dintre d2 și d3, format dintr-o sală (2,50 x 1,75 m) cu intrare din d3, având două accese, în încăperile C1 (5,70 x 6 m) cu șapte chiupuri și două amfore și C2 (5,60 x 6 m) cu stâlp rotund de piatră în mijloc, având în pereții de zidărie șanțuri verticale pentru încastrarea stâlpilor de lemn, al căror rost era, evident, credem, cel de susținere a unei structuri cu etaj. În sfârșit, corpul IV de clădiri dintre stradela d3 și un șir de trei încăperi cu zid comun, continuu la vest ce-l delimitau, și care nu comunica cu acestea, ce făceau parte desigur dintr-un alt corp de clădiri alăturat, din care nu au fost dezvelite decât aceste trei mici încăperi pătrate, după care urma zona nesăpată. Din corpul IV făceau parte o sală lungă (9,90 x 5 m) cu intrarea la strada principală și contraforți pe latura de sud. Sala era despărțită de un zid în zig-zag la sud, de una sau două încăperi până la zidul de incintă, și de o alta, mare, alăturată, la vest. În corpul IV de clădiri, "lângă zidul de la stradă",

se afla o vatră din lespezi dispuse pe cant, paralel, cu sprijin pe zid. În sală s-au găsit, în colțul de nord-vest, urmele unui cuptor, de brutărie, după cum se presupune. La stabilirea activităților desfășurate în *insula* din colțul de sud-vest al cetății, compusă din cele patru corpuri de clădire dezvelite (spre est explorarea ei nefiind încheiată) s-a folosit inventarul rezultat în urma descoperirilor făcute prin săpături și alte vestigii din masa depunerilor, din aceeași vreme. Rostul cuptorului tronconic din colț nu a putut fi precizat, deoarece nu s-a păstrat documentarea din săpăturile dinainte de 1949 practicate în acest sector. În sala din corpul I de clădiri, în afară de vasele mari de provizii semiîngropate (chiupuri), în depuneri era mult cărbune de lemn, pietre arse și zgură. În încăperile din corpul II de clădiri, în afară de ceea ce s-a menționat deja, s-a găsit ceramică (fragmente de amfore, crampoane de fier, o cheie de fier, bucăți de cupe de sticlă, și de geamuri) cenușă și cărbune. În C2 din corpul III de clădiri au fost scoase la iveală din depuneri și fragmente de plăci dintr-o *lorica squamata*, o sabie de fier oxidată (fragmentată), ceramică, crampoane de fier și bucăți de sticlă și de tencuială. În spațiul corpului IV de clădiri a fost înregistrată descoperirea a numeroase vase ceramice indeosebi amfore mari întregi sau întregibile decorate cu incizii sau cu caneluri și a unui depozit de olane mari curbate. De altfel și în strada principală ce delimitează corpurile de clădiri I-IV la nord (D) și în stradela d1 s-au găsit în masa de dărâmături, pietre arse, minereu, bucăți informe de fier, zgură, cărbuni, cenușă, deșeuri. Între cele două porți mici și colțul clădirii 24, din străzile D și d1 (deci și în această masă de dărâmături complet nivelate) au fost recoltate și 30 de monede ce se înșirau de la Iustinian I la Mauriciu Tiberiu, inclusiv. Tot în strada principală, în dreptul corpului de clădiri III, deci în nivelarea de după 586/587, printre numeroșii bulgări de fier oxidați, s-a aflat și o statueta feminină și o *phalera* de bronz cu cap de gorgonă, de la o *lorica* ofițerească.

Notăm că monedele cele mai târzii, descoperite în depunerile de sus, sunt de la Focas. S-a conchis, pe bună dreptate, că funcționarea acestui "cartier" era de caracter economic, dată fiind masa vestigiilor scoase la lumină în încăperi și străzi, ce indică activități meșteșugărești și comerciale. Cele din urmă ar fi demonstrate de marele număr de chiupuri descoperite în încăperi, considerate a fi fost depozite de mărfuri pentru vânzare, ca și identificarea unui depozit de olane. Ateliere metalurgice (fierărie) nu s-au identificat, dar bulgării de fier, zgura, cenușa, indică existența, aici, în secolul VI a lor, și chiar a unei olării și brutării, după cum s-a presupus, judecând după urmele găsite. Probabil că aceste activități trebuie legate cu precădere de perioada de până la distrugerea din 586/587 provocată de avari, și mai puțin, de cea următoare, când se constată în multe din încăperile din corpurile I-IV depozite de provizii în chiupuri și amfore, ceea ce ar fi un indiciu mai mult pentru depozitare de mărfuri și desfacere, în scurta perioadă de timp ce a urmat refacerii, până la 614, la părăsirea orașului fortificat. Judecând după organizarea planimetrică și după unele caracteristici de construcție (zidurile transversale est-vest ce străbat clădirile, dispuse între zidul de incintă și zidul fațadei la strada principală, și șanțurile verticale (în corpul III la C2) de incastrare a stâlpilor de lemn) rezultă că aspectul arhitectural, pe care îl propunem ca reconstituire pentru *insula* mare din colțul de sud-vest al cetății, era cel al unor edificii cu etaj lângă zidul de incintă și fără etaj în rândul de

la strada principală, deci având un acoperiș continuu, dar în scară, învelit cu olane (cu camere de locuit mai ales la etaj), exceptând desigur ungherul cu cuptorul cel mare. Acele mici compartimentări cu pinteți de zid țesuți în interiorul unor încăperi la cca. 1 m unul de altul (constatate aproape în fiecare din corpurile de clădiri amintite) trebuie să fi fost, așa cum s- a precizat deja, spații rezervate pentru recipiente *mobile* de mare capacitate. De remarcat că în această *insula* din colțul sud-vestic al cetății, ca și pe latura de vest la stânga și la dreapta de Poarta Mare, clădirile, adosate zidului cetății nu au ceva arhitectural deosebit, coloane de pildă, ci se înfățișează ca gospodării simple, mai ales în zona turnurilor D și E, cu câte o încăpere de locuit și una cu chiupuri. În colțul de sud-vest, aspectul habitatului este mai complex, dat fiind caracterul predominant meșteșugăresc și comercial, însă locuința aici comportă și etaj (la parter cu stâlp central), spațiile de la sol fiind ocupate în mare măsură de depozite în ultima perioadă și mai puțin de camere exclusiv de locuit sau folosite și în acest scop. În cazurile sus-arătate desigur, avem de a face cu locuințe și depozite caracteristice aglomerărilor urbane din această vreme, relevante sau nu, ca plan și inventar, doar ca locuire sau și pentru activități, sub aspectul ocupațiilor. Astfel de clădiri formând *insulae*, se găsesc și în alte părți ale orașului antic și în alte centre urbane, după cum am văzut la *Tropaeum* și în alte locuri din Sciția Mică și din celelalte provincii.

Revenind la casa mare romană târzie, remarcăm că săpăturile arheologice au scos la lumină și în alte provincii riverane Dunării mari gospodării, adevărate palate, ce dau expresie culturii romane târzii, în afară de Sciția Mică. În *Moesia Secunda*, la Abrittus (Razgrad, punctul "Hisarlăk") au fost scoase la lumină ruinele unui marae edificiu privat (C) considerat a fi fost construit în secolul IV e.n. și care a durat până la sfârșitul secolului VI⁶⁰. Construcția, de 80 x 41 m ocupa o importantă suprafață, cca. 3300 m² în ansamblul urban, fiind situată la o intersecție și era mărginită pe două laturi de câte o stradă, având câte un acces, la sud (intrarea principală) și la est. Edificiul C suprapune zidurile unui ansamblu important de clădiri precum și o stradă, din epoca imperială. Era un adevărat palat, solid construit, cu ziduri din piatră de talie legată cu mortar cu cărămidă pisată, groase de 0,95 m. Clădirea era compusă din 25 de încăperi dispuse în jurul unei mari curți dreptunghiulare cu peristil. Cele 16 coloane de marmură albe peristilului erau împodobite cu capiteli de stil ionic, asemănătoare cu cele de la porticul străzii. Cele mai multe dintre ele erau refozite, provenind de la edificii mai vechi, din secolele II-III e.n. Unele încăperi avuseseră pereții acoperiți cu o tencuială fină cu decor floral și geometric. Curtea interioară (25 x 12,5 m) era pardosită cu lespezi mari de calcar alb (lungi de 2,40 m și de 0,20 m grosime).

Planul ansamblului arhitectural cât și inventarul găsit în încăperi sunt deosebit de interesante, confirmând interpretarea autorului descoperirii, după care edificiul a aparținut unui mare proprietar din aristocrația locală. Ansamblul poate fi considerat, în mare, rectangular (doar zidul de nord al edificiului fiind oblic) și compus din trei părți principale.

În partea de nord, o sală mare dreptunghiulară cu absidă semicirculară ieșindă având în părți, la vest și la est, câte patru încăperi, unele cu accese la sală, altele numai

la porticul de pe latura scurtă a curții interioare. Partea mediană a edificiului era compusă din două încăperi lungi și înguste, dispuse pe fiecare latură lungă a curții interioare cu peristil acoperit pe toate cele patru laturi de portice.

Încăperea depozit îngustă de la est era mai puțin lungă în comparație cu cea care flanca curtea cu peristil la vest, deoarece, în continuare, în dreapta porticului, se afla o intrare ce o separa de o mică încăpere, probabil de serviciu, de plan pătrat. Cele două încăperi înguste trapezoidale, din stânga și dreapta absidei, au fost considerate camere. Partea de sud cuprindea două încăperi mari în stânga și în dreapta intrării principale și un șir de șase încăperi (prăvălii) cu fața la stradă, grupate câte trei, în stânga și în dreapta intrării. O altă intrare, în partea de est, separa partea mediană a edificiului, pe această latură, de cea de la sud, ducând la curtea cu peristil. Deși în text nu se specifică, se pare că încăperile cu destinație de prăvălie au fost adăugate la o dată mai târzie, între spațiul disponibil existent între clădire și aliniamentul de coloane al străzii, deoarece, pe plan, zidurile lor sunt indicate cu hașuri, spre deosebire de celelalte ale întregului ansamblu. Rezultă că, dintre ele, doar două comunicau cu clădirea marelui proprietar, celelalte patru *tabernae* având doar câte un acces, spre stradă, de unde, se presupune că erau închiriate, spre deosebire de celelalte în care proprietarul își desfășura unele mărfuri.

Ca funcționalitate, s-a apreciat că încăperile din partea de nord, sala cu absidă și încăperile din jur, erau destinate familiei proprietarului, ca sală de oaspeți, respectiv camere de dormit, etc., iar unele din cele mărginașe erau legate de gospodărie, ca și cele două încăperi lungi și înguste din partea mediană a clădirii, apreciate ca având destinație de depozite. Tot de activități gospodărești și poate, și de serviciu, pot fi legate încăperile părții de sud a clădirii, de la intrări, situate în spatele prăvăliilor. De menționat că edificiul era prevăzut cu un apeduct pe latura de sud și cu rețea de canalizare. Faptul că ruinele edificiului erau acoperite de un strat gros de dărâmături, compus din bârne arse, țigle, olane, deci elemente ce proveneau de la acoperiș, arată că a funcționat până la distrugerea orașului prin incendiere, la începutul secolului VII e.n., mai degrabă decât la sfârșitul secolului VI.

Din încăperile edificiului C au fost recoltate în timpul săpăturilor o seamă de obiecte, unele întregi, altele fragmentare, destul de numeroase, ce indică fie gradul de confort, fie caracterul ocupațiilor. Dintre descoperirile din prima categorie sunt de amintit, un candelabru de bronz, întreg, înalt, cu suport de patru picioare și o cană mare de bronz, tot întregă, precum și scheletele de fier de la două scaune pliante. În anumite încăperi, desigur în cele cu caracter de exploatare, s-au găsit, în depozit sau izolat, unelte agricole sau pentru prelucrarea lemnului, din fier: brăzdare, sape, seceri, cosoare, respectiv tesle, burghie, securi, etc. S-au descoperit și seceri de fier neterminate, în curs de prelucrare.

Descoperirile sunt relevante pentru ocupațiile de caracter productiv ale casei, legate de agricultură, viticultură, tâmplărie și fierărie. Într-una din încăperi s-au găsit greutateți de lut ars de la războiul de țesut, iar într-o încăpere – prăvălie, două mici greutateți de bronz (de cântar), opaițe de lut ars și amfore mari (fragmentare) pentru păstrarea vinului și uleiului, datate din secolul VI e.n. Vestigiile aflate în edificiul C îndreptățesc, evident, încheierile făcute în legătură cu funcțiunea sa social-economică în perioada antică târzie,

după care era nu numai o locuință ci și un nucleu de activitate economică legată de agricultură și meșteșug. Trebuie avută în vedere îndeosebi valorificarea bunurilor de pe domenii agricole cât și aprovizionarea cu ustensilele necesare operațiunilor agricole și meșteșugărești. Desigur că edificiul C face parte arhitectural-urbanistic din categoria locuințelor romane târzii de tip *Domus* și le depășește, ca dimensiuni și confort, și poate chiar ca activitate economică pe cele cunoscute nouă până acum, descoperite în provincia Scitia.

La Iatrus (Krivina, depart. Ruse) la Dunăre, săpăturile recente au identificat în *castellum* un edificiu monumental important, având în mijloc o curte cu peristil (notată convențional XXII), construit din blocuri de talie cu mortar⁶¹). În curtea interioară se ajungea dintr-un spațiu rectangular flancat cu coloane pe stânga și pe dreapta (numit convențional *Säulenhalle* (XXV)). S-a putut stabili cu precizie că ambele complexe cu coloane au fost construite, după cum arată monedele descoperite în context, la începutul secolului IV e.n. Funcționalitatea edificiului din jurul curții interioare încă nu a fost stabilită, deoarece, îndeosebi clădirile din jurul curții cu peristil nu au fost degajate de sub dărâmături, spre a se putea căpăta o imagine de ansamblu. Din marele oraș roman Novae, cunoaștem doar un singur mare edificiu, o bazilică episcopală paleocreștină descoperită în sectorul de vest al orașului antic săpat de arheologi polonezi, datele privind descoperirile din sectorul de est cercetat de arheologi bulgari nefiind încă publicate⁶²) monografic.

În alte orașe mari de la nord de crestele munților Haemus ca *Nicopolis ad Istrum* și *Oescus*, edificiile monumentale descoperite sunt din epoca imperială romană. În ambele cazuri, săpăturile au scos la lumină principalul ansamblu de arhitectură caracteristic orașului roman, *forum*-ul cu clădirile ce-l înconjurau, ce formau nucleul orașului, fiind amplasate chiar în planul de fundare într-un unghi reprezentat de intersecția principalelor căi de circulație urbană, *cardo maximus* și *decumanus maximus*, deci în centrul orașului. În jurul pieței cu portice erau situate clădirile impunătoare ce formau centrul politic, religios, cultural și comercial al orașului, *basilica forensis*, templele, teatrele, *macellum* și *tabernae*. La *Nicopolis ad Istrum*, deși fondat după planul grecesc, și la *Oescus* dispoziția lor în plan este asemănătoare. La *Nicopolis ad Istrum* o bazilică *forensis*, ocupă toată latura la nord de agora, la vest se află un *Bouleterion* și un *Odeon*(?), iar la est și sud un șir de *tabernae*, cele dinspre est chiar la intersecția dintre *decumanus maximus* și *cardo maximus*⁶³). La *Oescus*, oraș situat tot la nord de lanțul Balcanilor, însă chiar la Dunăre, fondat de romani după modelul italic, piața se află aproape de intersecția *decumanus maximus-cardo*, în partea centrală a cetății, cuprinzând o suprafață dreptunghiulară de circa 100 x 60 m. La nord de *forum* se află clădirea unui templu, iar celelalte mari clădiri ce înconjurau piața acopereau unghiurile de est și de vest ale intersecției, ocupând cartierele de la nord de *decumanus maximus*. Vecinătățile forului dinspre est și vest nu au fost dezvelite încă prin săpături, așa că nu avem decât o imagine parțială a ansamblului ce datează din secolul II e.n. (templul de la nord, din prima jumătate a secolului II e.n., iar templul Fortunei de la sud de for, dar de dincolo de *cardo*, de la Commodus (180-192 e.n.). Nu a fost deci dezvelit și identificat locul ce-l ocupa bazilica civilă în ansamblul *forum*-ului, ceea ce ar fi fost de un real folos⁶⁴).

Săpăturile vechi au răscolit suprafața centrală a orașului și au înlăturat în bună parte construcțiile din epoca romană târzie (acolo unde complexe nu au fost răscolite de căutătorii de piatră de construcție) așa că, după datele existente, nu se poate preciza configurația exactă cu modificările ce le-a suferit centrul orașului Oescus în epoca romană târzie a veacurilor IV-VI e.n. *Forum*-ul orașului *Nicopolis ad Istrum* a fost datat din secolele II-III e.n., situația fiind, sub raportul arătat mai sus deci, asemănătoare.

CLĂDIRI MONUMENTALE DE CARACTER PUBLIC LAIC. În săpăturile vechi de la Tropaeum au fost scoase la lumină și ruinele unei mari bazilici civile, amplasată după tradiția urbanistică romană la intersecția dintre *via principalis* și artera principală nord-sud a orașului (*decumanus maximus* și *cardo maximus*), în unghiul de sud-vest al acesteia cu latura lungă lângă *cardo*⁶⁵).

În colțurile de nord-est ale intersecției și respectiv de sud-est, în veacul al VI-lea erau două bazilici creștine numite convențional de către descoperitori "bazilica simplă" și bazilica cu transept, unghiul de nord-vest nefiind cercetat. G. Murnu data bazilica *forensis* în veacul al IV-lea sub Constantin și Licinius (316 e.n.) ca și canalul căii principale. În același sens s-au pronunțat și Vasile Pârvan și Ion Barnea⁶⁶).

Pe laturile de nord și de est, bazilica *forensis* are clădiri anexe, o încăpere rectangulară (cu absidă interioară la est) și un portic pe latura de est. S-a apreciat că și bazilica *forensis* ar fi fost utilizată ca bazilică creștină, judecând și după acea încăpere anexă de la nord (cu absidă interioară) considerată *narthex* închis⁶⁷).

Monica Cârstoiu și Al. Barnea, atribuie o altă cronologie anexelor amintite (de la nord și de la est) decât bazilicii *forensis* și presupun că doar încăperea anexă de la nord a putut avea în epoca romană târzie o destinație în legătură cu cultul creștin, iar pentru bazilica *forensis* nu se pronunță cu privire la modul utilizării ei în secolele V-VI e.n.⁶⁸).

Bazilica *forensis* de la Adamclisi este o clădire de plan rectangular cu 3 nave separate prin două șiruri de coloane, având lungimea de trei ori mai mare în raport cu lățimea, cu pîteni – pilaștri de sprijin pentru portice la est și la vest în exterior. Vitruvius recomanda ca bazilicile să fie construite lângă for, iar în privința dimensiunilor, considera ca lățimea să fie de cel puțin o treime din lungime, ceea ce este cazul la Tropaeum⁶⁹).

În prezent nu avem o dovadă certă privind forul din epoca imperială la *Tropaeum Traiani*, însă, este aproape sigur că bazilica, judecând după alte situații cunoscute din orașe romane din Peninsula Balcanică și din alte părți, mărimea cu latura lungă forul, care trebuie să fi fost în locul ocupat acum de vestigiile bazilicii cu transept de alături și o porțiune la sud de această bazilică, încă nesăpată, până la capătul de sud al bazilicii *forensis*. Ceea ce ar fi fost tot conform preceptelor lui Vitruviu care recomanda ca la amplasarea forului să se împartă lungimea în trei părți, două din acestea atribuindu-se lățimii⁷⁰). Bazilica *forensis* nu a avut inițial vestibule (*chalcidica*), ce se construiau pe laturile scurte, anexa de la nord fiind adăugată mai târziu.

Tribunalul, aflat pe partea opusă intrării, pe cealaltă latură scurtă din nava centrală, nu avea în cazul de față forma de absidă (ieșindă sau înscrisă) ci trebuie să fi fost ca o *exedra* înaltă.

Împărțirea spațiului interior al bazilicii *forensis* nu corespunde însă preceptelor vitruviene după care porticul urma să fie a treia parte ca lățime din lărgimea navei centrale. La Adamclisi spațiul interior al bazilicii *forensis* este egal distribuit, câte o treime din lățimea bazilicii de fiecare navă. Nava centrală era mai înaltă prin plasarea a încă unui rând de coloane mai mici deasupra celor două șiruri de jos despărțitoare ale spațiului interior (cu ferestre în intercolumnii) și avea acoperiș din șarpantă, în două ape (*mediana testudo*), cu învelitoare de olane, în vreme ce acoperișurile navelor laterale erau în formă de pupitru. Laturile lungi ale bazilicii *forensis* aveau portice exterioare, dovadă pintenii păstrați pe toată lungimea clădirii la est și la vest. Clădirea bazilicii s-a păstrat sub forma arhitectonică cunoscută până la începutul secolului VII e.n. (cu adăugiri la nord și est) (?) însă nu se știe dacă funcțional a rămas bazilică *forensis* (loc de judecată și de tranzacții comerciale) până la această dată. Cercetările arheologice vechi au constatat în interiorul ei "o mare cantitate de oase de animale, de păsări, solzi de pește și fragmente de cuțite, barde, topoare, etc.". S-au găsit în interior și 20 de opaițe, un chiup, fragmente ceramice, de unde s-a ajuns la încheierea (Ion Barnea) că bazilica *forensis* a fost transformată în hală într-o epocă târzie⁷¹). În exteriorul clădirii au fost descoperite tot atunci baze de coloane întregi și fragmentare, capiteluri și fragmente de capete de statui (20-30). În orice caz, pentru perioada secolelor IV-V e.n. se poate admite că bazilica și-a păstrat funcțiunea de *forensis*. Este mai greu de spus dacă a continuat să fie o bazilică de for și în secolul VI.

După 586 e.n., credem, judecând după descoperirile arheologice din veacul trecut, că a servit probabil altui scop, ca hală de carne.

Oricum, faptul că făcea parte din centrul orașului roman târziu din secolul IV și cele următoare, până la începutul secolului al VII-lea, ne obligă să reținem dăinuirea și utilizarea acestei forme arhitecturale civile, dacă nu pentru toate orașele romane de la Dunărea de Jos, cel puțin pentru *Tropaeum Traiani*. Clădirea impozantă a fost desigur în acest lung interval de timp deseori refăcută. Datarea ei la începutul secolului IV necesită încă verificări arheologice, ea fiind făcută pe baza metodelor și mijloacele de la sfârșitul secolului trecut și începutul celui următor. Chiar dacă nu ar fi o operă de arhitectură proprie veacului al IV-lea, bazilica *forensis* rămâne un monument ce a existat cu această formă arhitectonică de plan bazilical civil în epoca romană târzie.

În privința transformării ei în lăcaș de cult creștin (sau numai a anexei de la nord) în epoca târzie, descoperirile arheologice vechi nu confirmă această posibilitate. De altfel, orientarea nord-sud, lipsa absidei și vecinătatea directă cu două bazilici creștine, făceau inutilă această transformare.

Bazilica *forensis* corespunde tipului clasic de bazilică civilă romană cu portic deschis la intrare, inexistent azi, înlocuit foarte probabil în veacurile IV-V cu *chalcidicum*⁷²).

Tot din domeniul arhitecturii civile laice sunt de reținut și alte edificii caracteristice culturii romane târzii de la Dunărea de Jos, din mediul urban al provinciei Scitia, care din cauza stării precare în care au ajuns până la noi (practic, păstrate până la pardoseală) nu pot fi reconstituite în elevație și chiar ca plan de ansamblu decât într-o anumită măsură.

Dintre ele se detașează impunătorul *edificiu cu mozaic* de la Tomis, descoperit pe faleza portului Constanța. S-a păstrat parțial pardoseala de mozaic policrom, ce avusese 100 m lungime și 20 m lățime și, în parte, zidăria pereților ce fuseseră placați cu marmură⁷³

Sub pardoseala cu mozaic se aflau antrepozite ale portului antic, 11 încăperi boltite în care s-a găsit o mare cantitate de mărfuri. Covorul de mozaic (reconstituit, întrucât s-a păstrat doar pe cca. 850 m² din suprafața de 2000 m²) compus din patru câmpuri dreptunghiulare ce separă trei cercuri înscrise în câte un pătrat, realizat din plăcuțe de marmură, de piatră și de ceramică, prezenta un decor geometric și floral policrom (alb, roșu, galben, verde, negru, ivoriu) neavând decât un singur element zoomorf, un porumbel, realizat schematic. Există și motive ornamentale ce se regăsesc frecvent în cercurile ce constituie partea principală a covorului, ce nu țin de decorul geometric sau floral (stilizat) ci de simbolistică: securea dublă, scuturi și cupe și mai ales cantharusul și crucea gammată. Ceea ce caracterizează covorul de mozaic este împletirea motivelor geometrice în combinație cu cele florale stilizate și altele negeometrice, prezentă atât în câmpurile mari rectangulare cât și în cele circulare, unde, în cercul de sud, în mijlocul medalionului se întrețes două pătrate mari. Datarea inițială a edificiului cu mozaic la începutul secolului IV e.n. a fost menținută în studii ulterioare, însă cu completări cronologice importante, deduse din cercetarea minuțioasă a mozaicului policrom. Nu demult s-a arătat că ornamentica marilor cercuri din compoziție își află analogii frapante în Grecia insulară (insula Cos) în mozaicurile policrome pavimentare ale unor bazine creștine precis datate de la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI e.n.

Trei motive similare cu cel din medalionul de sud al mozaicului tomitan au fost reperate la bazilica Sfântului Ioan (și anexele sale) din apropiere de Măstichări (două dintre ele) și respectiv, la bazilica Sf. Pavel de la Zipari. Cea dintâi a fost datată la 500 e.n., iar cea din urmă la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI. Având în vedere alte elemente ce au servit la datare (monede din epoca constantiniană descoperite în mortarul ce alcătuia patul mozaicului, cât și capitulurile descoperite în edificiu, databile doar la începutul secolului IV) Ion Barnea menține datarea construcției (a clădirii) în această vreme, dar pentru covorul de mozaic avansează ipoteza realizării lui la sfârșitul secolului V - începutul secolului VI e.n., având în vedere, evident, posibilitatea înlocuirii lui în această epocă târzie, sprijinindu-se pe faptul că în partea de NV a covorului de mozaic s-au constatat refaceri dintr-o perioadă ulterioară. Desigur că în principiu ar fi fost posibil, dacă ne gândim la perioada îndelungată de existență funcțională a edificiului, până în al doilea deceniu al secolului VII e.n. după cum o arată monedele cele mai târzii, din primii ani de domnie ai lui Heraclius (613- 614 e.n.) găsite în ruinele edificiului, elemente coroborate cu izvoarele istorice ale vremii. Edificiul cu mozaic din metropola antică tomitană făcea parte din categoria marilor clădiri orașenești ce se deosebeau nu numai ca plan de cele analizate până acum (palate, case) descoperite prin săpături la Abrittus, Histria, Tropaeum, ci și ca dimensiuni, confort și utilități, fiind legat direct de activitatea specifică maritimă portuară. Din păcate, după cum am spus, lipsesc elementele esențiale ale unei reconstituiri credibile, atât pe orizontală, și mai ales cele privind elevația, ceea ce ne împiedică a înainta în domeniul ipotezelor, lipsind suportul documentar.

Judecând după planul publicat, edificiul cu mozaic se închidea pe toate cele patru laturi, având un singur acces pe cea de sud la nivelul sălii (pardoselii) cu mozaic, alte accese fiind jos la nivelul celor 11 magazine boltite.

În partea de la nord de edificiu nu s-a putut săpa din cauza suprapunerii clădirilor orașului actual. Nici pe laturile scurte, de est și de vest ale edificiului nu se observă clădiri antice târzii ce s-ar lega constructiv sau s-ar învecina direct cu edificiul cu mozaic. Singura latură ce nu poate prezenta dubii din punct de vedere constructiv rămâne cea de sud, dezvelită complet.

În situația de plan dată se poate doar presupune, sub aspect juridic, caracterul public al edificiului în chestiune, dimensiunile enorme ale sălii cu mozaic (de 100 x 20 m) nepermițând statutul de clădire de caracter privat.

Probabil că era o sală de adunare legată și de feluritele și multiplele activități desfășurate în traficul maritim de către armatori și negustori. Magazinele de dedesubt puteau fi închiriate negustorilor ce se ocupau cu comerțul de tranzit pe mare.

Datarea edificiului cu mozaic ca o construcție de la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI ar putea fi susținută, de vreme ce cercul ornamental cel mai bine păstrat este la locul său inițial, fără urme de înlocuire. Un singur element ar contrazice această datare și anume, prezența capitulurilor de marmură cu vulturi, și acant descoperite în număr mare în lungul zidurilor ce mărgineau sala cu mozaic pavimentar, ce nu se pot data mai târziu de începutul secolului IV e.n.

De altfel, săpăturile arheologice, așa cum au fost practicate, nu au dus nici la reconstituirea și elucidarea rostului complexului arhitectural de alături, descoperit mai târziu, la care s-a găsit o inscripție deasupra intrării, în grecește: *Lentiarion*. Oricum, edificiul cu mozaic de la Tomis, capitala provinciei Scitia Mică, rămâne cel mai important dintre cele descoperite în cele trei provincii dunărene ale Dunării de Jos (Scitia Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis). Datarea lui în epoca romană târzie este asigurată, chiar dacă, deocamdată cu oscilații în cadrul acestei cronologii (în secolele IV-VI e.n.), iar socotirea lui în rândul creațiilor culturii romane târzii este asigurată, atât prin caracteristicile construcției cu etaje de dimensiuni neobișnuite cât și prin realizarea imensului covor de mozaic ce denotă deasemeni posibilitățile înalte ale epocii, de afirmare atât în planul artei construcțiilor cât și ale mozaicului, ce continuă tradiția înfloritoare din epoca imperială. În cazul din urmă se vede clar din concepția ornamentală a mozaicului pavimentar cum că acesta se generalizase, în cazul dat fiind comună ariilor de cultură greacă și romană târzie.

Resturile unei alte clădiri romane târzii, importantă, deși nu comparabilă ca dimensiuni cu edificiul cu mozaic, s-au găsit tot în orașul Constanța, în strada Marc Aureliu⁷⁴). S-a păstrat doar pardoseala cu mozaic policrom a unei încăperi rectangulare (de 11,5 x 5,5 m = 63,25 m², suprafața conservată fiind de cca. 30 m²). Mozaicul era compus din plăcuțe de piatră și cărămidă, în cinci culori (galben, roșu, alb, negru verzui și verde). Compoziția ornamentală a covorului de mozaic constă dintr-o rețea geometrică de hexagoane dispuse simetric câte patru spre a forma câte un octogon, separate fiind prin meandre ce formează de altfel și centrul octogonanelor. Bordura covorului prezintă un decor în dinți de fierăstrău fiind dublată marginal prin motive romboidale. A fost datat

de către descoperitori pe baza ceramicii găsite în încăperea și a unei monede de la Iulian Apostatul *Caesar* (355-360 e.n.), în secolul IV e.n. S-a propus și o altă datare cu mare probabilitate în prima jumătate a secolului V e.n. (cu analogii din diverse părți ale Imperiului roman târziu), optându-se și pentru un rost funcțional religios și nu laic, al edificiului din care făcea parte încăperea (o bazilică creștină sau o anexă a uneia) edificiu de cult construit în secolele IV-V e.n., dar cu refacere în secolul VI, ce s-ar proba prin descoperirea unei dale de marmură decorată cu cruce în relief în groapa ce traversează mozaicul, dovadă că era dezafectat la sfârșitul secolului V - începutul secolului VI e.n.⁷⁵). (Fig. 5-10).

IV. VILLA RUSTICA la Dunărea de Jos în epoca romană târzie

În afara cadrului urban, și în epoca romană târzie continuă să se dezvolte ferma romană – *villa rustica*. Pe lângă diversitatea tipurilor arhitecturale, predominante fiind cel roman și grecesc și a combinărilor diferitelor componente și elemente ale acestora, în perioada secolelor IV-V e.n. se constată arheologic modificări ale planurilor de ansamblu ale *vilelor* în urma evenimentelor militare și chiar dispariția fermelor până la jumătatea secolului V e.n.

Caracteristică în acest sens este evoluția fermei romane din apropiere de Madara⁷⁶), din Moesia Secunda, construită la jumătatea secolului II e.n., care a durat până la sfârșitul secolului IV - începutul secolului V e.n., dată după care, pe locul ei a apărut o așezare de caracter sătesc. *Villa* era constituită din două părți distincte topografic și funcțional: clădiri de locuit și clădiri de exploatare. În jurul unei curți interioare cu peristil (din 16 coloane dispuse în pătrat având în mijloc un bazin de apă construit din blocuri de piatră) erau organizate spațiile de locuire, tot într-un pătrat, compuse din coridoare lungi și înguste și o mulțime de încăperi diferite ca plan și dimensiuni, servind ca locuință proprietarului și servitorilor casei. Într-o parte a locuinței se apreciază că a fost baia, judecând după instalațiile de încălzire, rețeaua de apeduct și canalizare găsite. La fațadele de pe laturile de sud și de vest *villa* avea portice. Clădirile destinate exploatării agricole, viticole și de creșterea vitelor se aflau în jurul ei. Deși în toată perioada existenței sale *villa* a fost un centru în care ocupația permanentă era agricultura, în anumite perioade au predominat viticultura (s-au găsit instalații pentru prelucrarea strugurilor și *dolia* semiîngropate), cultura cerealelor (s-au descoperit hambare (*horreum*) cu grăunțe de cereale carbonizate și cenușă), creșterea vitelor (două staule pentru vite și multe oase de vite mari și mici în incintă în colțurile de nord-est și sud-vest). În cuprinsul fermei au fost scoase la iveală din depuneri prin săpături o mulțime de ustensile în legătură cu ocupațiile susamintite, ca, seceri, cosoare de vie, cazmale, cuțite de vie, sule de cizmărie, dălți, burghie, etc., precum și obiecte de uz casnic și de port (ace de păr din os, cuțite, fibule, aplice, multe fragmente de vase de

sticlă și de ceramică, *dolia* și amfore, precum și obiecte de artă și fragmente cu inscripții, graffiti în latină și greacă, 120 de monede⁷⁷), etc.

De notat că după distrugerile de la jumătatea secolului III e.n. (anul 251) puse pe seama invaziei goților în Imperiu, odată cu refacerea colțului de nord-est al *villei*, după demolare și construirea a 11 noi încăperi pe temeliiile celor precedente (din care trei cu absidă) s-a efectuat și fortificarea ei prin construirea unui zid de incintă de plan rectangular (de 1,20 m grosime) ce încadra *villa* la 12-14 m distanță, prevăzut (ulterior) cu turnuri de colț *interioare* pătrate și cu un turn de poartă la intrarea de sud. Deși *villa* cuprinde în planul central un astfel de element important, genetic neroman, cum este peristilul, fiind și o creație din epoca imperială ca elaborare constructiv-arhitecturală, ce s-a păstrat și în epoca romană târzie în secolul IV până la părăsirea ei în urma distrugerilor (reamintim că și reclădirea colțului de nord-est al *villei* este dată tot din epoca imperială (puțin după jumătatea secolului III) ca și zidul de incintă, totuși, dată fiind importanța ei sub aspect economic și social, socotim că este nimerit să insistăm puțin asupra organizării sale interioare de plan și funcționale, atât cât s-a putut deduce din vestigiile păstrate descoperite în cursul cercetării arheologice. *Villa* propriu-zisă are cca. 1850 m² (43 x 43 m) iar incinta fortificată cu anexele de exploatare, cam 4200 m² (60 x 70 m). În a doua jumătate a secolului III și începutul secolului IV, *villa* era compusă din 7 părți dispuse în jurul curții centrale cu peristil astfel: laturile de vest și de sud (aceasta cu acces pe axul porții cu turn a zidului de incintă) erau ocupate de două coridoare lungi și înguste, formând un L. Un acces de pe latura de est (la treimea laturii) se prelungea printr-un fel de coridor îngust transversal până la peretele coridorului de vest separând curtea cu peristil (și cele două grupuri de încăperi de la vest și est de curte), de două grupuri dreptunghiulare de încăperi dispuse la sud, între coridorul median și cel de sud. Fiecare din cele două grupuri de încăperi forma câte un dreptunghi, dispuse simetric în stânga și în dreapta intrării de pe latura de sud, având între ele o trecere axială cu a coridorului de sud și cu a porții incintei, trecere ce ajungea până la curtea interioară cu peristil.

Grupul de încăperi din stânga intrării de sud (de la vest) era compus din 4 încăperi (din care una de plan rectangular, mare, două încăperi mici pătrate și o alta lungă și îngustă) iar cel din dreapta intrării de sud (de la est), din 6 încăperi (două pătrate, mai mici și 4 rectangulare mai mari, de dimensiuni egale (mai târziu la coridorul de sud s-a adăugat o cameră prin construirea unui zid transversal).

În partea de nord a *villei* se detașează o sală mare, de dimensiuni apropiate de cele ale curții centrale, cu un acces spre curte. În partea de vest a *villei*, între coridorul vestic și sala amintită, respectiv curtea cu peristil, un grup mare de încăperi dispuse într-un dreptunghi alungit (inițial 12, apoi, prin subîmpărțiri ulterioare, 14) de dimensiuni mai mici, comunicând între ele și cu două accese la curtea centrală cu colonade. În partea de est a *villei* se detașează un corp de încăperi neunitar, cu fațada la est, între sala mare pătrată și curtea centrală tot de plan pătrat, pe de o parte și porticul de la est, la sud delimitat de accesul-coridor de pe această latură, aflat în linie cu colonada de sud a peristilului. În colțul de nord-est al *villei*, unsprezece încăperi (opt rectangulare și trei cu absidă ieșindă) intercalate între încăperi mai vechi (dintr-un ansamblu demolat) și altele mai

noi, create prin ridicarea de ziduri transversale. Între încăperea cu absidă și intrarea de la est, trei încăperi rămase din vechiul sistem de clădiri din secolul II e.n. În total, 41 de încăperi. Desigur că în afară de cele destinate proprietarului și familiei sale, o mare parte erau afectate îndeletnicirilor casnice-gospodărești și servitorilor. Dacă ținem seamă și de faptul că zidăria *villei* este de piatră de talie cu mortar alb (în prima perioadă), respectiv din piatră și cărămidă în cea de a doua, (cu mortar amestecat cu cărămidă pisată) grosimea zidurilor fiind de 0,50 m, iar a celui de incintă de 1,20 m, având în vedere și datele expuse mai sus, ne putem face o idee de ceea ce însemna o *villa* romană fortificată, ca dimensiuni, și activitate în secolul IV e.n. în Moesia Secunda.

Fortificarea fermei romane, deschisă la început, se constată și în provinciile din interior, ca Dacia Mediterranea, de pildă. La două *villae* descoperite la Sofia (cartierul Stefan Caragea) și la satul Obelja, la nord-est de Sofia, în împrejurimi, s-au înregistrat închideri și zidiri de fortificare. Fermele amintite au durat, într-un caz, până la sfârșitul secolului IV e.n. (Sofia), iar în celălalt până în prima jumătate a secolului V e.n. (Obelja)⁷⁸. Însă, cea mai interesantă *villa* romană este cea construită în epoca romană târzie, în secolul IV, descoperită la Orlandovți⁷⁹), deci tot în împrejurimile Sofiei, în Dacia Mediterranea. *Villa* de la Orlandovți reproduce planimetric tipul de fortificație (cetățuie) numit *quadriburgium* și reprezintă, de fapt prin dimensiuni (34 x 31 m) și clădirile de incintă, mai reduse în comparație cu *villa* romană a epocii imperiale, evoluția spre așezarea civilă de tip militar, care, ca fermă, își va înceta totuși existența în prima jumătate a secolului V e.n., nemaiputându-se dezvolta în condițiile vitrege apărute odată cu invaziile hunice. *Villa* fortificată de la Orlandovți descoperită la 4-5 km de Sofia, prezintă un plan aproape pătrat, cu zid de incintă prevăzut cu patru turnuri de colț exterioare, două de formă circulară și două pătrate. Judecând după plan, turnurile par adăugate la incinta patrulateră, fără o legătură directă inițial cu zidul. În incintă, adosate la zidul de apărare, pe trei laturi sunt clădiri – una pe latura de nord, rectangulară, lungă și îngustă, alta dreptunghiulară pe cea de sud cu două încăperi mici dreptunghiulare și o a treia tot rectangulară, lungă și îngustă, cu două încăperi, pe latura de vest a incintei – latura de est fiind liberă. În mijlocul curții se afla o clădire cu încăpere cu absidă ieșindă, având două mici încăperi anexe. În fond, *villa* fortificată de la Orlandovți reproduce de fapt planul roman de *villa rustica* comun din epoca imperială ce poate fi ușor constatat la *villa* nefortificată construită la sfârșitul secolului II (ce dispăre la sfârșitul secolului III e.n.) descoperită la satul Mogilec⁸⁰) (40 km sud-est de Târgoviște) în Moesia Secunda, mai puțin incinta fortificată cu turnurile. Ferma de la Mogilec era tot de plan pătrat, cu dispunerea încăperilor și dependențelor, de plan rectangular, pe laturile curții, având în mijloc, deci separat (sau într-o parte a curții) locuința proprietarului.

În construcția *villei* au fost utilizate elemente mai vechi, din epoca imperială (altarul funerar cu inscripție al unui veteran), iar în strat s-a găsit ceramică romană târzie. Monedele descoperite în stratul de locuire sunt toate din secolele IV și V și se înșiră începând de la Maximin Daza (305-313 e.n.), de la Constantin cel Mare și Constantius II (337-361 e.n.) până la Teodosius II (408-450 e.n.). Deci distrugerea fermei poate fi pusă doar pe

seama hunilor sub Teodosius II, la 408 sau mai târziu, la 441 e.n., oricum, în prima jumătate a secolului V e.n.

În provinciile dunărene au fost scoase la lumină și *villae rusticae* mai modeste, situate în locuri mai retrase ce se datează tot în epoca romană târzie (în secolul IV), însă nefortificate, în care nu locuia proprietarul, având numai caracter de exploatare. Până acum, vestigii ale unor astfel de ferme romane au fost scoase la iveală în Sciția Mică în două locuri: la Sarica ("La Pomăsita") jud. Tulcea și la Telița ("La Pod") jud. Tulcea⁸¹). Deși modeste, aceste mici ferme de țară prezintă interes pentru imaginea de ansamblu a culturii romane din secolul IV din provincia Scythia, atât ca plan cât ca și amenajări gospodărești, și ca inventar. Cea de la Telița ("La Pod") reprezintă un ansamblu rectangular, cu ziduri de piatră și pământ, compus dintr-o încăpere la un capăt (de plan dreptunghiular, cu vatră), dispusă transversal, de la care pleacă două încăperi lungi și înguste rectangulare, paralele, între care se află o sală mare (cu vatră în mijloc) tot de plan dreptunghiular, din care se dădea într-un "pridvor", la ieșire. În afara clădirii s-au descoperit chiupuri semiîngropate, un cuptor de ars oale și un alt cuptor meșteșugăresc. În depuneri s-a găsit ceramică (amfore, castroane, opaițe) datată din secolul IV e.n. precum și 116 monede (75 din veacul al IV-lea și două din prima jumătate a secolului V e.n.). Se apreciază că ferma a încetat să existe către sfârșitul secolului IV e.n. deși nu ar fi exclus nici începutul secolului V ca dată finală.

Din ferma romană de la Sarica ("La Pomăsita") s-a cercetat clădirea principală, o construcție simplă, de plan dreptunghiular, compusă din două încăperi (cu pardoseală din pământ bătut) realizată din piatră legată cu mortar. Încăperea mai mare era dotată cu o pivniță de piatră. S-au constatat două niveluri de locuire. Nivelul I, din prima jumătate a secolului IV e.n., datat cu monede de la Constantius II (337-361 e.n.), opaiț și amforă. Nivelul II, de la sfârșitul secolului IV - începutul secolului V e.n., datat cu ceramică și monede. (Fig. 11-12).

V. BAZILICA ROMANĂ CREȘTINĂ ÎN TERITORIUL DINTRE DUNĂRE ȘI HAEMUS

În cadrul culturii romane târzii și la Dunărea de Jos o altă componentă caracteristică a aspectului cotidian era bazilica creștină. Ea făcea parte organic din peisajul cetății romane din secolele IV-VI.

Cercetările arheologice din România și Bulgaria, dintre Dunăre și Haemus au scos la iveală, după cum am văzut, și edificii ce nu sunt întru totul caracteristice geniului arhitectonic roman, ci, reprezintă, mai ales în cetățile de pe coasta de vest a Mării Negre, dintre Deltă și Odessos, creații de tip grecesc sau cu componente grecești evidente sau orientale, ori pur și simplu transplantări de tipuri de habitat neromane din provincii îndepărtate.

Cum, în Imperiul roman au circulat de la un capăt la altul și au fost transplantate forme arhitecturale și procedee de construcție felurite, din Orient în Occident și viceversa⁸²⁾, mai ales în zonele intermediare, desigur că și în spațiul carpato-balcanic, având ca limită sudică, în problema care ne interesează, Munții Haemus, se poate întâlni o configurație oarecum pestriță și în domeniul construcțiilor arhitecturale romane târzii din sfera edificiilor de caracter religios bazilical. Un reper cronologic sigur pentru planul bazilical paleocreștin nu se cunoaște. În prima jumătate a secolului III e.n., locașul de cult creștin de la Dura Europos⁸³⁾ reproducea de fapt, în mare, planul unei sinagogi. Însă, la începutul secolului IV e.n., imediat după Edictul de la Milan, planul bazilical paleocreștin era deja constituit, după cum rezultă din relatarea lui Eusebius, care, referindu-se la bazilica din Tir⁸⁴⁾ (anii 317-319) vorbește de o bazilică trinavă, după cât se pare, cu spațiul rezervat sanctuarului separat prin îngrăditura de lemn în partea de răsărit, în partea de vest sala având un vestibul cu treceri. Locașul de cult avea și un atriu cu patru portice cu fântână (*cantharus*) în mijloc, pentru abluțiunea de purificare. Fenomenul de întrepătrundere etno-culturală amintit mai sus își are originea în secolul IV, odată cu recunoașterea creștinismului drept cult liber în Imperiu, alături de celelalte existente și recunoscute până atunci. Până la Edict, în speță, și în a doua jumătate a secolului III e.n., când Biserica creștină era persecutată, locașul de cult creștin păstra trăsăturile de plan specifice ale locașurilor de cult păgâne (sau profane) din regiunile etno-culturale ale Imperiului, care aveau rol de săli de adunare⁸⁵⁾.

În lucrarea de față ne propunem a scoate în relief, din ansamblul culturii materiale și spirituale a provinciilor latinofone riverane Dunării, îndeosebi edificiile de cult ce se caracterizează prin concepția romană ca elaborare și care reprezintă creații proprii arhitecturii romane târzii ce-și au obârșia în forme arhitecturale premergătoare veacului al IV-lea e.n.

Bazilica uninavă Tipul I a. În nordul Dunării, singura bazilică creștină scoasă la lumină până acum, este cea de la Sucidava⁸⁶⁾ (Celei) de la gura Oltului, vizavi de Oescus (Ghighen), din care s-au păstrat doar temeliiile. Este o bazilică simplă din piatră și mortar, cu o singură navă rectangulară și absidă ieșindă semicirculară ce cuprinde toată latura de răsărit. În interior, nu era divizată, deoarece nu s-a găsit nici o urmă de baze de coloane (coloane) sau pilaștri, fiind comparabilă ca plan cu cea de la Golemanovo Kale-Sadoveț (reg. Plevna) din Bulgaria. Construirea ei se plasează în secolul VI e.n. (până la 535 e.n.), sub Iustinian I, odată cu reconstrucția întregii cetăți. Atât în bazilică, cât și în afara ei, s-au descoperit morminte din aceeași vreme, secolul VI e.n. Bazilica a fost folosită pentru cult până la începutul secolului VII e.n., după cum o dovedesc descoperirile de monede de bronz arse de foc găsite pe podeaua de cărămizi pătrate a navei. Bazilica descoperită la Sadoveț⁸⁷⁾ (Golemanovo Kale) este de același tip cu cea de la Sucidava și se situează în aceeași perioadă de construcție și de existență. A fost ridicată în secolul VI sub Iustinian I peste zidurile rase ale unei construcții din secolul IV, odată cu fortificația și a fost distrusă odată cu ea în aceeași împrejurări, la începutul secolului VII e.n., de către avari și slavi, după ce mai suferise o distrugere în secolul VI, urmată de refacere. Spre deosebire de Sucidava, aici nu s-au găsit morminte, în sau în jurul bazilicii. Bazilica din cetățuia de la Golemanovo, construită tot din piatră, și mortar, se compunea dintr-o sală drep-

tunghiulară cu absidă ieșindă la răsărit a cărei deschidere cuprindea deasemeni toată latura de est. Spre deosebire de cea de la Sucidava, avea două intrări (la Sucidava intrarea nu s-a păstrat, dar trebuie să fi fost una singură, pe latura de vest) una pe latura de sud și o alta pe cea de vest, unde, accesul din stradă se făcea printr-un coridor îngust cu intrarea la sud, cuprins între zidul de vest al bazilicii și cel de est al unui turn de apărare. Astfel de bazilici cu o singură navă și absidă semicirculară circumscrisă s-au mai descoperit în Bulgaria. De pildă, la Țar Krum⁸⁸⁾ (reg. Șumen), în punctul Hisar (pe teritoriul provinciei romane Moesia Secunda) în interiorul aulului zis al lui Omurtag, a fost descoperită o bazilică creștină cu o singură navă, dreptunghiulară, și absidă semicirculară ieșindă și largă, ce ocupă toată latura de est (cu o unică încăpere anexă pe latura mică). Zidurile, de 0,65 m grosime, sunt din piatră și pământ, cel al absidei nefiind țesut cu al navei, ci lipit.

A fost datată de la sfârșitul secolului IV până la jumătatea secolului V e.n., după două monede găsite la sud de bazilică, una de la Constantius II (337-361) și o alta de la Honorius (395-423). Judecând însă după dărâmurile găsite în interior, cu puternice urme de incendiu, în care s-au aflat și resturi de grinzi, țigle și olane căzute din acoperiș, precum și după ceramica găsită în bazilică, edificiul s-ar data mai degrabă, cel puțin ca folosință, și din secolul VI, poate până la începutul secolului VII.

Tot pe teritoriul Moesiei Secunda, în cetatea Șumen, s-au descoperit ruinele unor bazilici suprapuse, dintre care cea mai veche ar fi din secolul IV (bazilica A), iar o alta, de la sfârșitul secolului V - începutul secolului VI⁸⁹⁾. Din reconstituirea ulterioară a planului bazilicii A, rezultă o formă arhitecturală asemănătoare cu a bazilicilor de la Sucidava, Golemanovo Kale și Țar Krum, tot cu o singură navă, de plan rectangular și la deschiderea absidei ce ocupă întreaga latură de est⁹⁰⁾.

La Dinogeția⁹¹⁾ (Sciția Minor), clădirea termelor romane, datată din prima jumătate a secolului IV e.n., a fost transformată în bazilică creștină, se crede, în secolul VI, la începutul domniei lui Iustinian. În urma modificărilor aduse sălii mari a termelor (A) concretizate prin adăugarea unei abside semicirculare ieșinde la est, pe toată latura scurtă, și prin dărâmarea concomitentă a zidului edificiului termal în spațiul corespunzător deschiderii acestei abside nou construite (modificare completată prin astuparea acceselor în absida termelor de pe latura de nord cât și a celor din încăperile cu absidă de pe latura de sud a termelor (practicându-se și o intrare lângă colțul de sud-vest și înălțarea nivelului de călcare în interior prin nivelare) a rezultat un edificiu destinat cultului creștin compus dintr-o sală *lungă* dreptunghiulară cu o absidă semicirculară exterioară la est ce ocupa toată latura scurtă a bazilicii creștine (dimensiunile interioare ale navei unice a bazilicii fiind de 18,80 x 6,16 m). Bazilica din terme de la Dinogeția prezintă cel mai simplu plan bazilical roman, ca și cele descrise mai sus, deosebirea constând doar în lungimea mare a navei în raport cu lărgimea, în cazul de față.

Edificiile de cult creștin de plan simplu bazilical, cu o sală uninavă și absidă semicirculară ieșindă ce ocupă în întregime latura scurtă estică a bazilicii se întâlnesc în toată lumea greco-romană în secolele IV-VI e.n., fie ca realizări de sine stătătoare (bazilici), fie ca anexe în complexe arhitecturale mari (capele, paraclise funerare, mausolee, etc.).

La Roma, ca amenajări subterane se găsesc încăperi (*cubicula*) săpate în formă de sală dreptunghiulară, având o astfel de absidă, încă în secolul III e.n., în cimitirele paleocreștine cele mai vechi. De pildă, în cimitirul lui Callist, dintre *via Ardeatina* și *via Appia*⁹²). În cimitirul *ad catacumbas* (sau al Sf. Sebastian) din dreapta căii Appia în fața Circului lui Maxențiu, constituit în a doua jumătate a secolului III e.n., se ridică în secolul IV în jurul Bazilicii *Apostolorum*, sfințită la 356-357 e.n., o serie de maușolee adosate bazilicii, de plan rectangular cu o sală (și acoperiș în două ape) având câte o absidă largă ieșindă ce ocupă toată latura mică. Unele nu au colțuri la deschiderea absidei, ci numai la capătul opus, ele fiind în formă de potcoavă în această parte, prezentând un plan asemănător cu al bazilicii în această privință⁹³). Bazilica însăși îmbină trăsăturile aulei cimiteriale cu ale bazilicii comune, de la prima având caracteristicile maușoleelor în plan, sala lungă rectangulară la intrare, cu partea opusă rotunjită "în potcoavă" cu contur continuu, având însă pe axul lung o "navă" mai largă, ce divizează întreaga clădire în trei părți ce corespund celor trei nave din planul bazilical obișnuit⁹⁴). Un plan asemănător prezintă *basilica maior* de pe *via Tiburtina* de lângă mormântul Sf. Laurențiu⁹⁵), ca și bazilica constantiniană unită cu Mauzoleul Constantinei, fiica lui Constantin cel Mare⁹⁶). În complexul martirial de la Cimitile de lângă Nola (Italia de sud) sunt nu mai puțin de trei aule rectangulare cu absidă semicirculară ieșindă, din prima jumătate a secolului IV, *memoriae martyrum* (Sf. Calionius, Sf. Toma, Sf. Ștefan) existente în secolul V⁹⁷).

Edificiul de cult funerar cu sală dreptunghiulară, absidat în afară pe toată latura estică era foarte răspândit în lumea romană. Îl întâlnim de pildă, în Apus și în Germania romană printre *memoriae martyrum* la Colonia, ridicat pentru cinstirea Sf. Severin (520 e.n.)⁹⁸). După Paolo Testini, în cimitirele mari din Dalmația și în regiunile sud-dunărene, *memoriae martyrum* și mauzoleele au precedat bazilicile mari care iau locul mauzoleelor, ediculelor, capelelor funerare absidate, ce se înmulțiseră în secolul IV⁹⁹).

Bazilici simple (*ecclesiae*) cu o singură navă și absidă largă de tipul sus amintit, însă cu *narthex* sau cu *atrium* s-au descoperit în România (Dobrogea) la Histria și la Argamum. Cea de la Histria din cetate nu este o construcție autonomă, ci, mai degrabă o *capelă* ce face parte dintr-un mare ansamblu arhitectural din secolul VI e.n. considerat palat episcopal sau aparținând unui aristocrat local¹⁰⁰). Este o sală cu absidă semicirculară ieșindă dispusă la răsărit pe toată latura, însă *pentagonală* la exterior. Nu are *narthex*, ci un *atrium* comun cu al palatului. Pe latura de sud are o încăpere anexă ce comunică prin două treceri cu nava. Capela nu se deosebește în fond de edificiile de același tip decât prin renunțarea la forma circulară pentru absidă la exterior¹⁰¹). Absida pentagonală în afară este frecventă la bazilicile din Crimeea, de la Chersones, cu datare de la sfârșitul secolului V sau în secolul VI e.n.¹⁰²). Dintre bazilicile (*ecclesiae*) uninave din Dobrogea, este de menționat cea descoperită la Argamum¹⁰³), compusă dintr-o sală lungă dreptunghiulară și cu absidă largă semicirculară ieșindă având aceeași deschidere ca și sala. Spre deosebire de cele descrise până acum, are *narthex*, a cărui intrare nu este axială cu a bazilicii la vest, din care motiv este greu de apreciat dacă *narthexul* a fost adăugat mai târziu sau ține de planul inițial al clădirii. Pe latura de sud bazilica are două încăperi anexe tot rectangulare ca și *narthexul*, fiecare din ele comunicând cu nava. Fără *narthex*

inițial, dacă edificiul este dinaintea de secolul VI, poate fi considerat de plan roman. În Dobrogea, bazilica de cimitir de la Axiopolis¹⁰⁴) prezintă un plan asemănător cu cea sus-amintită de la Argamum, uninavă, oblongă, cu absida având aceleași caracteristici de plan. Deosebirea constă în faptul că la Axiopolis pe latura de sud avea o capelă funerară în formă de potcoavă alungită (fără colțuri la est) și că nu avea narthex. A fost datată din secolele V-VI e.n.

La Capidava, în cetate¹⁰⁵), a fost scoasă la lumină o bazilică uninavă ce se apropie ca plan de cele de mai sus, cu absidă semicirculară ieșindă ce ocupă toată latura de est, situată în colțul de nord, chiar lângă turn.

Edificii religioase creștine ce se înscriu planimetric în varianta cu o sală și absidă semicirculară ieșindă pe toată latura de răsărit a tipului bazilical sunt frecvente nu numai în Peninsula Balcanică ci și în Orient în secolele IV-VI e.n. Ele sunt de obicei locașuri mici (oratorii, capele) indiferent dacă sunt autonome sau anexe în complexe bazilicale. În Balcani, revelator în acest sens, ar fi, de pildă, un mic oratoriu descoperit la satul Gotovuše¹⁰⁶) în apropiere de Plevlja în Sandžak (7,76 x 4,79 m). Se presupune că acest mic edificiu de cult era o *cella* cimiterială construită deasupra corpului unui martir. Mici edificii de cult creștin de plan asemănător, din epoca romană târzie se pot întâlni, de pildă la Haghia Trias în Euboia (capelă de 4 x 3,50 m), în Asia Mică la Hierapolis în Frigia, tot capelă, lipită de Poarta de Onoare Domitiană (sec. V) sau la Priene pe țărmul Anatoliei la sud de Efes (capelă, 10 x 5 m cca.)¹⁰⁷). Și în Crimeea la Chersones¹⁰⁸) s-au descoperit astfel de mici edificii religioase. Astfel, lângă bazilica de vest un paraclis tip sală cu absidă semicirculară în formă de potcoavă este datat din secolul V sau începutul secolului VI, sincron cu bazilica. La bazilica nr. 15 din secolul VI, în colțul de nord-est este o încăpere anexă cu sală rectangulară și absidă largă semicirculară pe toată latura, tot un fel de paraclis. La Mangup, ca anexă a bazilicii din secolul VI a fost dezvelit un baptisteriu în formă de aulă rectangulară cu absidă ieșindă pe toată latura, ceea ce arată că acest plan arhitectural era folosit cu predilecție în Crimeea pentru clădirile mici de cult. În Chersones și în restul Crimeei de sud-vest nu apare, judecând după cele publicate de A.L. Jakobson, acest plan la bazilici ca monumente de sină stătătoare, ci doar la anexele lor (paraclise, baptisterii, etc.).

Tipul I b. O altă variantă a tipului de bazilică uninavă cu absidă, de asemeni frecvent întâlnită în perioada romană târzie a secolelor IV-VI e.n. între Dunăre și Haemus sau în zone imediat învecinate este cea cu sală dreptunghiulară sau pătrată (sau dreptunghic-pătratică) și tot cu absidă semicirculară ieșindă, însă care prin deschiderea sa, nu ocupă toată latura estică, ci jumătate.

La Tropaeum, în Sciția Mică, pe dealul de la nord de cetate, s-a descoperit în săpăturile făcute de Gr. G. Tocilescu, un mic edificiu zidit din piatră și mortar, care corespunde unui astfel de plan, cu o sală în formă de dreptunghi-pătratic, având pe o latură o absidă semicirculară ieșindă la mijlocul ei, în părți, latura fiind liniară până la colțuri, practic absida ocupând prin deschiderea ei abia jumătate din latură. Deoarece în jurul edificiului amintit au fost descoperite morminte din epoca romană târzie, a fost interpretată ca o *basilica coemeterialis*, cu date, în mare, în secolele IV-VI¹⁰⁹).

În Dacia Mediterranea, la Serdica, a fost scoasă la iveală tot prin săpături în afara zidurilor cetății o bazilică de cimitir în mijlocul necropolei creștine, sub biserica Sf. Sofia. A fost datată din secolul IV (de la Constantin cel Mare) și ar fi durat, judecând după monedele descoperite sub podeaua bisericii Sf. Sofia, care este din secolul VI, până la Valens și Valentinian. Bazilica *coemeterialis* de la Serdica este tot uninavă, de mici dimensiuni (10,10 x 4,65 m), sala dreptunghiulară având la est o absidă adâncă ce nu ocupă toată latura de est, ci cam jumătate. Planul unei alte bazilici, din secolul V dezvelită în același loc, sub biserica Sf. Sofia, nu a putut fi reconstituit¹¹⁰).

Și această variantă era larg răspândită în Imperiul roman târziu, atât în Orient cât și în Occident, mai ales în Africa romană și în Asia Mică, fiind aplicată la bazilici, capele (unele funerare), etc. Ca exemplificare putem aminti bazilica din Nysa (Asia Mică) cu o navă (fără narthex) și cu absidă semicirculară mică ce ocupă jumătate din latură, ca și mica capelă de lângă bazilica din Priene (Asia Mică) cu o sală și tot cu absidă semicirculară mică ieșindă¹¹¹).

În Africa de Nord în Byzacene la Feriana-Thelepte lângă bazilica nr. 1 (trinavă) este alăturată la nord pe latura lungă o capelă cu sala dreptunghiulară, cu intrare la vest pe latura scurtă și absidă semicirculară "în potcoavă" pe latura opusă, ce ocupă doar jumătate din lungimea laturii la deschidere. La Tigzirt, o capelă funerară cu absidă ieșindă adâncă, în formă de U, dispusă la mijloc pe latură, se înscrie în cadrul acestei variante de plan (tip I b), frecventă, de altfel în Algeria și Tunisia¹¹²).

Tipul I c. O altă variantă a tipului bazilical uninav cu absidă este cea în care aceasta apare înscrisă într-un bloc dreptunghiular de zidărie, absida semicirculară nedepășind linia nord-sud a laturii de est. O astfel de bazilică uninavă din spațiul dintre Dunăre și Haemus este cea din provincia Sciția Mică, de la Tropaeum, construită într-un edificiu mai vechi, o cisternă romană. Prin reluarea săpăturilor în 1976 s-a stabilit planul autentic al acestei bazilici de la Tropaeum, denumită mai înainte cisternă (sau bazilica C sau bazilica dublă). Noile cercetări au arătat că bazilica paleocreștină nu are nici o legătură cu cisterna, zidurile ei nefiind folosite la elaborarea planului bazilicii, ce se vedește a fi fost o construcție autonomă. Planul orizontal al bazilicii susamintite se prezintă astfel acum: o singură navă, de fapt o sală de mare lungime în raport cu lărgimea cu absidă semicirculară la est, a cărei deschidere cuprinde toată latura de răsărit a edificiului. Spre deosebire de cele analizate până acum, după cum am pomenit mai sus, bazilica din cisternă de la Tropaeum are absida semicirculară înscrisă într-un masiv de zidărie rectangular, iar la colțurile de pe latura de vest prezintă câte o pereche de pinteni (contraforți) în prelungirea zidurilor navei, ce țin de planul inițial al construcției bazilicii. Tot la vest, un dalaj din lespezi mari de piatră, a fost interpretat ca un rest dintr-un *atrium* (sau o simplă curte pavată), refăcut în secolul VI. În interiorul navei nu s-au găsit elemente de construcție care să ateste împărțirea ei prin șiruri de coloane și nici urme care să indice un narthex, nici în săpăturile mai vechi, nici în cele recente. În bazilică, clădită din piatră și mortar (altul decât la cisternă) s-a construit în secolul VI o criptă.

În jurul bazilicii, la nord și la sud, s-au descoperit morminte de înhumăție, fără inventar, atât în săpăturile precedente cât și în cele recente, dateate cu probabilitate în

secolul VI, iar în jurul cimitirului o îngrăditură de zid. Edificiul a fost datat din secolul al IV-lea (cu refaceri din secolul VI) iar cisterna înainte de această dată¹¹³). Subliniem că și faptul că absida ocupă toată latura de est, exclude împărțirea spațiului interior în trei nave. Față de planul bazilical roman creștin de acest tip cunoscut în Imperiu, uninav și cu absidă înscrisă în masiv de zidărie rectangular, cel al bazilicii din cisternă prezintă ieșinduri pe laturile lungi în dreptul absidei, simetrice cu cele de la capătul de vest. Aceste detalii ale planului se datorează, după noi, unor necesități de adaptare la situația existență, spre a sprijini solid construcția bazilicii de zidurile longitudinale ale cisternei (rase desigur până la o anumită înălțime)¹¹⁴). Lăsând de o parte aceste detalii, regăsim, după cum vom vedea, planul uninav oblong cu absidă înscrisă în masiv de zidărie al bazilicii de la cisternă, inclusiv pintenii de pe latura de vest, întocmai la edificiile profane sau de cult în diferite regiuni ale Imperiului roman târziu.

În Africa romană, în palatul ducelui bizantin din Sozousa (Apołlonia) din provincia Libya Pentapolis, construit în a doua jumătate a secolului V, probabil sub Anastasius I, se afla și o sală de audiență ce corespunde întocmai acestei variante a tipului de plan bazilical uninav cu absidă înscrisă și sală lungă, ca la Tropaeum la bazilica "cisternă". De reținut că în acest palat, planul cu absidă semicirculară înscrisă în miez de zidărie este prezent și la capela creștină (cu absida la est, în cazul sălii de audiență, la vest) și la *triclinium* de pe latura de vest a palatului. Planul cu o singură navă și absida înscrisă amintit se întâlnește frecvent și la edificiile de cult creștin din zone diferite ale Imperiului, situate la mare distanță, ceea ce vorbește despre caracterul său generalizat. De pildă, îl găsim și la Atena, în afara zidurilor (Metroon în Argais - Panagia sten Petra) la bazilica de la mijlocul secolului V (cu deosebire că aici există și narthex) și la Afendeli în Lesbos, unde bazilica are o anexă de plan oblong uninav cu absida înscrisă într-un patruleter de zidărie. La Apollonia (Cyrene) la biserica de vest, din vremea lui Iustinian I, într-un ansamblu patruleter de încăperi adăugat mai târziu, pe latura de nord, se află și o încăpere lungă ce are un astfel de plan (cu absida la vest), edificiu existent până la cucerirea arabă¹¹⁵).

Revenind la bazilica "cisternă" de la Tropaeum, subliniem, fapt remarcat mai demult, existența unui portic încadrat de pilaștri la vest, un indiciu fiind pilaștrii angajați (pintenii) de pe această latură, ce pot fi întâlniți și la bazilicile de la mijlocul secolului V de la Atena (Metroon în Argais) și de la Troesmis, din Sciția Mică¹¹⁶). La Hierapolis în Frigia¹¹⁷), în termele romane extramurane s-a construit pe la anul 400 o bazilică creștină de plan trinav. Și aici, ca și la Dinogetia, s-a spart zidul termelor la est spre a se construi o absidă semicirculară, înscrisă într-un masiv dreptunghiular de zidărie, ce iese însă în afara laturii de est. Desigur că bazilicile construite în edificiile mai vechi, cum sunt cele date din a doua jumătate a secolului IV (Dinogetia și Tropaeum) sau de la sfârșitul secolului IV (Hierapolis) reflectă situația în care creștinismul încă nu era religia oficială a Imperiului, când Biserica nu dispunea încă de atribuții și prerogative cu drept de decizie în viața cetății romane târzii. La edificiile de cult sau laice cu o sală și absidă în masiv de zidărie patruleter pot fi menționate și altele ce arată răspândirea acestei variante în imperiu în secolele V-VI e.n. Astfel, lângă catedrala din Gerasa (Iordania), construită la sfârșitul secolului IV, pe latura de sud a fost adăugată pe la anul 430 o capelă (*Martyrskapelle*)

cu o sală și o absidă semicirculară înscrisă în masiv de zidărie rectangulară¹¹⁸). Tot la Gerasa, la biserica Sf. Petru și Pavel, construită pe la 540 e.n., s-a adăugat pe una din laturile lungi, o bisericuță (*Grabkirche*) în a doua jumătate a secolului VI, de plan oblong ca și cealaltă și cu absidă de plan identic. Mai mult, atât cea de la catedrală (*Martyrskapelle*) cât și aceasta (*Grabkirche*) prezintă o divizare transversală a navei printr-un zid în care s- a lăsat o trecere¹¹⁹).

În Asia Mică, la Efes, palatul considerat a fi fost al guvernatorului și comandantului militar, ridicat pe la anul 500, are pe una din laturi o încăpere-sală foarte lungă (de mai mult de 50 m lungime) care la fiecare din capete, la nord și la sud se termină prin câte o absidă semicirculară înscrisă într-un masiv patrulater de zidărie. Această sală lungă avea desigur rosturi laice, având în vedere orientarea și existența absidelor opuse¹²⁰). Este posibil ca și sala imensă a edificiului cu mozaic de la Tomis (de 100 m lungime) să fi avut o absidă semicirculară înscrisă în masivul rectangular de zidărie, în partea de vest, căci în cea opusă, la est, planul rectangular simplu al sălii, cu intrarea, pare totuși asigurat.

La Tropaeum, întâlnim planul cu absidă înscrisă și la încăperea anexă de pe latura de nord a *bazilicii forensis*¹²¹), care ca vestibul, putea fi reconstruită la începutul secolului IV. Faptul că diferă caracteristicile de construcție (ca și la porticul de est al *bazilicii forensis*) de *basilica forensis*, s-ar putea explica printr-o refacere întocmai după planul existent anterior. Oricum, în cele două cazuri amintite constatăm și la Tropaeum, tipul Ic, ca plan monumental arhitectural în epoca târzie, încă din secolul IV, atât la edificii laice cât și de cult, ca și în alte părți din Imperiu, la care ne-am referit. Răspândirea tipului bazilical creștin uninav cu cele trei variante descrise mai sus (a, b, c), coexistente, este bine oglindită, la mare distanță, de descoperirile din Siria din regiunea Hauran. Aici, pe un teritoriu mic, sunt concentrate bazilici uninave de plan rectangular, cu absidă semicirculară ieșindă, ce ocupă toată latura de est, bazilici uninave de plan pătratic, cu absidă semicirculară ieșindă, ce ocupă jumătate din latura de est și bazilici uninave cu sală lungă și absidă înscrisă în masiv de zidărie, la est¹²²).

Menționăm că ne referim, pentru Siria (Hauran) numai la identitatea planului, nu și la procedeele de construcție, care aici, la toate cele trei variante de plan amintite ale tipului I uninav, se vădesc a fi reprezentate de pilaștri angajați în lungul pereților pentru sprijinirea arcadelor transversale și de acoperișul plat, de piatră¹²³).

Deoarece biserica creștină de la Umm-idj-Djimal din Siria, construită la anul 345 (*Church of Iulianus*), era o clădire cu o sală mare, lungă și îngustă, prevăzută cu absida semicirculară ieșindă la răsărit, ce ocupa toată latura, iar baptisteriul Mary Ya'qub de la Nisibe¹²⁴) din Mesopotamia arameeană construit în anul 359 era un edificiu cu o încăpere de plan pătrat cu absidă semicirculară ieșindă ce ocupa jumătate din latură, precum și faptul că în Siria de Nord în masivul muntos Djebel Riha, la Bida¹²⁵) (dar și în alte locuri) exista bazilica cu sală lungă rectangulară cu absidă semicirculară înscrisă în masiv de zidărie dreptunghiular (cu vestibul la vest aici) și întemeindu-ne pe constatările lui H. Glück și Josef Strzигowski¹²⁶), că *absida* și *aula* nu sunt la ele acasă în Siria și Mesopotamia arameeană, ci importate, rezultă că încă la jumătatea secolului IV planul bazilical roman creștin uninav de tip I, era extins în toate cele trei variante ale sale (a, b, c) în tot Imperiul

Roman. În Armenia¹²⁷⁾, se aprecia că tipul principal de bazilică creștină uninvă este cel cu aulă (sală lungă) și absida semicirculară înscrisă în masivul de zidărie. Monneret de Villard¹²⁸⁾ considera că în toată lumea romană s-a adoptat la începutul secolului IV un tip bazilical unic legat de bazilica elenistică și consemna totodată și influența inversă, din Mesopotamia spre Italia, Peninsula Balcanică (Dalmația) Egipt și Asia Mică, prin adoptarea principiului de construcție cu pilaștri angajați în lungul pereților pentru susținerea arcaadelor transversale ce s-a răspândit în secolul V și apoi, și nu a planimetriei.

Nici regiunea dintre Dunăre și Haemus, cu provinciile Sciția, Moesia Secunda și Dacia Ripensis nu a făcut excepție de la aceste împrumuturi culturale, sub aspectul discutat.

Planul trinav. Mai complicată apare separarea tipului roman de bazilică creștină în spațiul dintre Dunăre și Haemus la bazilicile propriu-zise cu *trei nave*. Cele care nu au narthex înainte de secolul VI, și au absida semicirculară pot fi deasemeni considerate drept o creație arhitecturală romană târzie.

Începând din secolul VI, după cum se știe, narthexul ce caracteriza bazilicile din Grecia și din alte zone răsăritene, a fost adoptat și impus sub Iustinian I, de regulă la bazilicile cu trei nave, în toate ținuturile Imperiului. În cazul bazilicilor cu trei nave, absida nu putea ocupa toată latura, ci doar jumătate din ea, deoarece despărțirea în trei nave presupune un punct de plecare și de sprijin pentru colaterală, la deschiderea absidei, deci cu menajarea unor laturi pentru navele laterale la peretele estic. Deci, în cazul bazilicilor cu absidă ieșindă semicirculară, acestea prezintă aceleași caracteristici, atât la cele de plan grecesc cât și la cele de plan roman, deosebirea esențială fiind dată de prezența sau absența narthexului. Iar atunci când se generalizează narthexul, începând cu Iustinian I, se poate aprecia că o parte din bazilici sunt romane, deoarece acum narthexul devine și el element spațial de arhitectură romană târzie și trebuie luate în considerare în acest caz alte caracteristici arhitecturale ale edificiului religios pentru separare, sub raportul creației etnoculturale. Există bazilici care inițial prezentau planul roman, fără narthex, care a fost adăugat construcției mai târziu, în epoca romano-bizantină, ce pot fi considerate creații romane târzii de la început și după ce a survenit această modificare. De aceea, numai pe cale arheologică și cu observații riguroase se poate stabili cu precizie tipul bazilical sub aspectul susamintit. Este bine cunoscut, în urma cercetărilor arheologice făcute, planul orizontal și vertical al bazilicilor de tip roman cu acoperiș de lemn, cu trei nave: o sală mare dreptunghiulară, împărțită prin două șiruri de coloane (pe care erau arhitrave sau arce) într-o navă principală și două laterale, reprezentând fiecare jumătate sau de două ori mai puțin în lărgime decât spațiul central. La est aveau absidă semicirculară ieșindă, iar la vest un *quadriporticus* cu *atrium* sau un simplu portic cu coloane deschise pe toată latura. În interior, deasupra coloanelor de jos, era un alt rând de coloane, mai mici, prevăzute cu ferestre în intercolumnii, ce asigurau înălțimea mai mare a navei centrale, cu acoperiș de lemn în două ape, învelit cu olane. Navele laterale aveau acoperiș-pupitru, tot din lemn, învelit cu olane. Tipice în această privință sunt planurile bazilicii Sf. Petru din Roma, înălțată de Constantin cel Mare (324 e.n.) sau al bazilicii Santa Sabina din Roma, datată din prima jumătate a secolului V¹²⁹⁾.

Termenul tradițional de bazilică elenistică se referă în general la toate bazilicile cu acoperiș din șarpantă, vizibil din interior sau acoperit cu casete, care amintește de tradiția de construcție greacă, spre a le deosebi de cele boltite, de tip oriental¹³⁰). Paul Lemerle a adâncit observațiile privind tipurile de bazilici cu acoperiș de lemn, evidențind seria palestino-romană, fără narthex și pe cea grecească, în opoziție cu aceasta, cu narthex (închis), dar fără portic pe latura de est a atriumului¹³¹). Același autor a separat ulterior o serie de alte trăsături la tipul de bazilică "helenistică" caracterizat prin șarpantă, ce pot "defini o școală greacă" în sens provincial, în interiorul ariei mai largi a școlii elenice, ce cuprindea, în afară de Grecia și ținuturile de pe malurile Egeei spre nord și est¹³²). Trecerea din narthex în nava centrală era liberă, fără uși. La nava centrală, dimensiunea cheie este lungimea interaxială pe baza piciorului bizantin (0,32 m) determinând lărgimea totală interioară. Pentru planul grecesc este caracteristică și separarea navelor prin stilobați (continui) și intercolumniile închise prin *cancelli*. Podeaua altarului este mai înaltă în raport cu cea a naosului, altarul fiind înconjurat de o îngrăditură de *cancelli* cu bănci de piatră la colțurile absidei, ce împreună închizându-l dau sanctuarului de această parte o formă dreptunghiulară. De asemeni, transeptul grec, adaugă Lemerle, este împărțit în părți distincte, nu numai prin îngrăditura altarului ci și prin arce ce pornesc curmeziș, prelungind stilobatul. La transeptul grec coloanele și stilobații se deschid în unghi drept, formând un dreptunghi în fața altarului și înconjurându-l, lăsând loc liber doar în părți. O altă caracteristică de bază a școlii grecești, după Paul Lemerle, este prezența galeriilor sau tribunelor deasupra navelor laterale și a narthexului, care lipsesc la planul roman, dar sunt caracteristice pentru Grecia și coastele Asiei Mici, iar în Peninsula Balcanică, în sud. Ele condiționează prezența narthexului. Un plan tipic pentru școala greacă are bazilica de la Olympeieion clădită după schema canonică cu naos rectangular împărțit în 3 nave prin două rânduri de colonade așezate pe stilobați, cu narthex îngust și absidă semicirculară ieșindă, construită la jumătatea secolului V¹³³). Pentru planul roman este caracteristică însă bazilica constantiniană de la Salona, distrusă la sfârșitul secolului IV sau la începutul secolului V de către goți. Este tot de plan rectangular, cu 3 nave separate prin două șiruri de stâlpi, fără narthex și cu absidă semicirculară ieșindă. Datarea ei este asigurată prin faptul că, deasupra ei, episcopul Honorius al II-lea din Split a ridicat în secolul VI o bazilică catedrală¹³⁴).

Spre a scoate în relief planul roman bazilical creștin din regiunea dintre Dunăre și Haemus, este necesar a căuta mai întâi bazilicile cu 3 nave, fără narthex, după chipul celei susamintite, care pot fi din secolele IV-VI și apoi pe cele cu narthex din secolul VI (începând cu Iustinian I), care, în afară de acest element important de construcție spațială, nu au vreo trăsătură esențială care să amintească de planul grecesc, ci numai de cel roman. Bazilica romană civilă cu 3 nave (*forensis* sau privată) a fost adaptată de creștini în secolul IV la nevoile cultului religios.

În cetatea Histria, lângă zidul de incintă de pe latura de sud, există o astfel de bazilică, fără narthex, a cărei datare este asigurată până spre sfârșitul secolului VI și începutul celui de al VII-lea, deci care atinge limita cronologică a perioadei istorice de care ne ocupăm. Are o absidă mică semicirculară ieșindă, orientată E-NE și naosul mai mult

trapezoidal decât rectangular împărțit în 3 nave prin două șiruri de coloane. Are trei intrări, corespunzătoare pentru fiecare navă. La vest de naos, în afara bazilicii sunt substrucții care pot fi ale unui pavaj. Nu are narthex, deoarece planul edificiului se închide complet la colțurile de pe latura de vest, și nici nu s-a găsit vreun element de zidărie transversal în naos, spre intrare¹³⁵). Se pare că nu a avut nici atriu, deoarece la colțurile de nord-vest și sud-vest nu sunt plinți. Bazilica a fost ridicată de meșteri locali și este o dovadă a dăinuirii tipului bazilical roman nealterat, într-o epocă în care narthexul, conform hotărârilor autorității imperiale și eclesiastice, se generalizează sub Iustinian I. În afară de lipsa narthexului, planul acestei bazilici se caracterizează prin adâncimea mare a naosului, cu latura lungă dublă față de lățime. În România, există, tot în Dobrogea, și alte bazilici asemănătoare, și tot din veacul al VI-lea. De pildă, la Troesmis, una din bazilicile descoperite în secolul trecut de francezi, cu naosul caracterizat tot prin adâncimea mare, separat prin două colonade de navele laterale, are o absidă (semicirculară în interior și pentagonală în exterior) ieșindă, și o singură intrare, pe latura de vest. Nu are narthex. Spre intrare, în plan figurează două baze de coloane între cele ale navelor laterale, însă rostul lor nu este elucidat, căci monumentul nu se mai păstrează. Situarea monumentului în planul cetății de est de la Troesmis, nu îngăduie să credem că ar fi avut atriu, deoarece alinierea străzii nu-l făcea posibil. Planul pentagonal al absidei la exterior plasează monumentul după jumătatea scolului V¹³⁶). În Bulgaria, bazilici fără narthex descoperite până acum, sunt puține. La Țar Krum, bazilica II (din afara aulului lui Omurtag) datată din secolul IV e.n., pare a fi de acest tip: cu absida semicirculară ieșindă, largă în raport cu latura, naos rectangular împărțit în 3 nave prin stâlpi de sine stătători. În planul și în textul publicat de autoarea descoperirii, V. Antonova, se presupune un narthex, însă zidul acestuia nu a putut fi delimitat ca atare de cel al narthexului bazilicii I ce o suprapune (din secolele V-VI), ale cărei nave sunt separate prin stilobați (continui)¹³⁷). Teofil Ivanov a adus corectări planului acestei bazilici, considerată de Vera Antonova cu o singură navă, (și cu narthex), arătând că avea stâlpi zidiți în loc de coloane, precum și datării, în sensul arătat¹³⁸).

La Hisar, în zona Plovdiv, bazilica nr. 4a este cu 3 nave și fără narthex¹³⁹). Desigur că astfel de bazilici țin de planul roman timpuriu din secolul IV e.n., (eventual, și prima jumătate a secolului V) și se află răspândite și în Orient, în Asia Mică și Palestina romană. De pildă, bazilica cu 3 nave, cu absidă semicirculară ieșindă (cu transept roman și fără narthex sau atriu) de la Sagalassos din Pisidia, care seamănă cu bazilica Sf. Ioan de la Lateran din Roma, ridicată de Constantin cel Mare (cu deosebirea că aceasta are 5 nave separate prin coloane¹⁴⁰), însă tot cu absidă mică semicirculară ieșindă). O altă bazilică fără narthex și atriu, este cea de la Palikura, la 3 km vest de Stobi, datată din secolul V, făcând parte, după Egger, dintr-un complex monahal. Are absidă semicirculară ieșindă, 3 nave separate prin coloane și 3 intrări, corespunzătoare fiecărei nave¹⁴¹).

Desigur că lipsa narthexului nu surprinde, deoarece se poate explica prin planul roman, mai ales înainte de secolul VI, însă lipsa atriului la bazilici cu 3 nave pare totuși cel puțin curioasă, el făcând parte integrantă din planul bazilical roman.

Totuși, la bazilica Sf. Ioan de la Lateran nu îl aflăm, după cum am văzut. Mai dificilă este, după cum s-a spus, separarea bazilicii de tip roman târziu (secolul VI) de

cele de tip grecesc, îndeosebi de cele elenice ce ocupă o arie vastă în momentul în care narthexul devine, din vremea lui Iustinian I, o componentă și a planului bazilical roman târziu. După Teofil Ivanov, bazilicile ce nu au stilobați continui sunt în general mai vechi de jumătatea secolului V în Bulgaria. Pe acestea, ce au absida semicirculară, 3 nave și baze desinestătătoare pentru coloane, autorul citat le consideră că țin de tipul elenistic din Asia anterioară și Africa de Nord, ce s-a răspândit în Grecia și Italia¹⁴²). Totuși, un criteriu de separare ar trebui să existe. Pentru că sunt și bazilici cu absidă semicirculară ieșindă, cu 3 nave, cu baze de stâlpi zidiți desinestătători, și fără narthex, însă cu *atrium* ca la Stobi, bazilica B.

O bazilică cu stâlpi zidiți desinestătători este cea de la Cioban Dere (Tărgovisko) din Bulgaria¹⁴³). Practic, nu are narthex, iar în loc de atriu are un culoar de intrare pe latura de sud. De vreme ce narthexul nu mai constituie un criteriu de separare pentru secolul VI, iar trăsăturile școlii grecești (stilobații continui, galeriile, etc.) erau valabile doar pentru delimitarea de Grecia, s-a încercat o separare legată de arhitectura interioară coroborată cu organizarea spațială. Wladimir Sas- Zaloziecky consideră că tradiția planului bazilical continuă să se dezvolte în Balcani după tipicul vest roman și să predomine la bazilicile cu stâlpi interiori desinestătători (nu la cele cu coloane), la care se menține adâncimea spațială ce caracterizează bazilicile romane din vestul Imperiului. După autorul citat, în acest sens vorbesc "organizarea spațiului, arcadele cu coloane, lipsa unui spațiu de altar elaborat și a unui spațiu pentru atriu perfecționat și forma rotundă a absidelor"¹⁴⁴) Zaloziecky include în rândul bazilicilor clădite și organizate după planul bazilical vest-roman și bazilica de "marmură" de la Tropaeum, care, după Ion Barnea, are destule trăsături grecești¹⁴⁵).

Desigur că organizarea spațială, inclusiv cea a altarului, nu este suficientă pentru această determinare, trebuie să se țină seama de toate elementele, spre a se vedea dacă în cadrul aceluiași plan sunt dominante trăsăturile grecești sau romane, și care anume din ele sunt doar secundare, ceea ce necesită studierea în detaliu, a fiecărei bazilici în parte. Credem, mai degrabă, că planului vest roman târziu i-ar corespunde în Dobrogea, bazilica cu 3 nave de la Argamum, cu stâlpi despărțitori între nave, din secolul VI, sau cea de la Ibida (Slava Rusă)¹⁴⁶). Absența stilobatului neîntrerupt, ce se găsește la cele de plan grecesc, ar putea constitui unul din criteriile de separare¹⁴⁷). Dintre bazilicile paleocreștine descoperite în România, cu o singură excepție, 30 se află în Dobrogea. Dintre cele din urmă, Ion Barnea¹⁴⁸), care le-a studiat în chip special, apreciază că, după forma lor, două treimi din cele scoase la lumină sunt de tip elenistic, trinave cu o absidă semicirculară (de obicei), scoțând în relief totodată elementele de artă greacă ale bazilicilor paleocreștine din Sciția Mică. Chiar în orașele romane din interior ale Sciției Mici, se constată la bazilicile mari *trinave*, trăsăturile arhitecturale grecești. Tipice în această privință sunt cele trei bazilici cu trei nave de la Tropaeum, de la sfârșitul secolului V - secolul VI, cu preluări directe în planul arhitectural, din Macedonia (bazilica A de la Filipi) sau din Dodecanez (bazilica Sf. Ștefan din insula Kos). Existența narthexului (creație greacă din secolul V) și a atriului *triporticus* (prin dispariția porticului de est al atriului *quadriporticus*) la bazilicile de la Tropaeum amintite, reflectă aspectul dominant al planului

bazilical trinav la sfârșitul secolului V și în secolul VI, devenit acum genetic greco-roman prin îmbinare. Odată cu impunerea și generalizarea oficială a narthexului începând cu Iustinian I, acest plan poate fi considerat roman târziu, dacă în afară de narthex și atriu triportic nu există și alte elemente ce țin de planul bazilical paleocreștin grecesc, la edificiile de cult cu aceste caracteristici de arhitectură spațială.

Chiar și în zona greacă a Imperiului (în Macedonia la bazilica A de la Filipi și în Insule (Dodecanez) se constată o coexistență în cadrul planului arhitectural, a trăsăturilor grecești cu cele romane. La Filipi, bazilica A are atriu *quadriporticus*, deși are și narthex; în insula Kos, bazilica Sf. Ștefan prezintă un portic deschis pe latura de est, suprînălțat și depărtat de zidul de vest al bazilicii, ce amintește de *quadriporticus* (după cum s-a remarcat), de planul palestino-roman, ceea ce s-a observat și la bazilica "simplă" de la Tropaeum¹⁴⁹).

Planurile bazilicilor paleocreștine dezvelite pe teritoriul Imperiului Roman de Răsărit arată multiple combinații ale tipurilor bazilicale și împrumuturi, ponderea având-o elementele romane și grecești, întâlnindu-se și altele, de sorginte orientală, etc., ceea ce înseamnă că, Biserica fiind unică, narthexul se putea extinde și înainte de Iustinian I la bazilici de plan roman și în provinciile dunărene.

Dintre bazilicile paleocreștine cercetate ce oferă date suficiente de interpretare ca plan, două dintre cele descoperite la Tomis, de plan trinav, prezintă un interes deosebit. Ne referim la bazilica "mare" (48,0 x 23,45 m), situată între str. I.L. Caragiale - Traian și Bd. Republicii, și la bazilica "mică" care totuși nu poate fi abordată din motive obiective, planul ei, probabil trinav, fiind doar parțial și insuficient dezvelit¹⁵⁰). O altă bazilică, mai mare decât bazilica "mare", tot de plan trinav, a fost recent descoperită în zona dintre străzile Mircea cel Bătrân - Negru Vodă - Ecaterina Varga - Dragoș Vodă (54,70 x 24,30 m)¹⁵¹). După planul orizontal, cât și după unele elemente scoase din săpături, situația obiectivă la bazilica "mare" lasă deschisă încadrarea ei la tipul grecesc sau la cel roman. Bazilica "mare", datată în a doua jumătate a secolului V, cu absidă semicirculară ieșindă și trei nave, cu narthex și probabil atriu, s-ar încadra la planul bazilical roman târziu, singurul impediment ar fi existența narthexului *înainte* de domnia lui Iustinian I ca reglementare oficială.

Absența atriului la unele bazilici s-ar putea explica, după Ion Barnea, nu datorită unei stări de fapt, ci insuficienței observării arheologice, căci la Tropaeum, investigațiile recente au demonstrat că toate cele patru bazilici paleocreștine din oraș aveau atriu¹⁵²). S-a presupus că la bazilica "mare" tomitană navele erau separate prin șiruri de coloane, dar, în săpături nu s-au găsit baze de coloane sau măcar fragmente¹⁵³). După o altă interpretare¹⁵⁴), navele erau delimitate prin pilăștri, ceea ce ar apropia-o mai mult de tipul vest-roman decât de cel est-roman. Singurul element, considerat sigur preiustinianic ce ține de planul orizontal al edificiului a fost "pandantivul" de cărămidă de la bolta criptei. Existența a două categorii de piese de arhitectură (fragmente de capiteluri - imposte și de capiteluri compozite cu cruci ca și identificarea a două maniere de lucru la rame traforate și la plăci de placare a pereților) se poate explica prin folosirea sau refolosirea unora dintre ele în edificiu pe un singur nivel, deoarece nu s-au descoperit elemente de suprastructură ("etaj") pentru tribune și nici măcar ca fragmente împrăștiat în depuneri. Piesele

bune ca și cele stângaci executate puteau fi folosite la același nivel de construcție, deosebirea datorându-se execuției mai bune de către meșter și mai slabe de către calfe sau ucenici, și nu locului în elevație al edificiului. De altfel, nici narthexul nu este asigurat arheologic la bazilica "mare", dată fiind situația de găsim. De aceea, rămâne deschisă după cum s-a spus, posibilitatea de interpretare ca plan, grecesc sau roman. Pe de altă parte, datarea în scolul VI, începând cu Iustinian I a bazilicii "mari" ar simplifica atribuirea tipului bazilical. Planul orizontal al bazilicii (strada Mircea cel Bătrân - Dragoș Vodă) este cu o absidă semicirculară la interior și pentagonală la exterior, cu trei nave separate prin șiruri de coloane, narthex și probabil, atriu. Existența, pe latura de nord a unor clădiri anexe legate organic de bazilică (trei, din care una adosată zidului de nord al absidei), ar fi un indiciu în plus pentru planul arhitectural bazilical grecesc. Bazilica amintită a fost datată de la sfârșitul secolului V sau la începutul secolului VI¹⁵⁵), pe baza vestigiilor aflate în navă, între care și baze și fusuri de coloane, capiteluri, întregi sau fragmentare - imposte decorate cu histogramme și motive vegetale¹⁵⁶). Nu dispunem de o schiță de plan (reconstituit parțial) a bazilicii susmenționate, cea mai mare, descoperită până acum în orașul antic Tomis.

În concluzie, se poate aprecia că planului roman simplu uninav al bazilicii de cetate de la Sucidava (Celei) îi corespunde ca plan *trinav* bazilica cu absidă semicirculară ieșindă, inițial fără narthex (ca la Histria, din partea de sud-est a cetății) și mai târziu cu narthex ca la Izvoare (Constanța) (a cărei lățime de 11,35 m presupune o împărțire în 3 nave) și la Tomis, bazilica "mare" (mai puțin cripta).

În Bulgaria, se observă - mai puțin la nord de Balcani, (în fostele provincii Moesia Secunda și Dacia Ripensis) și mai ales la sud de Haemus - o mai mare diversitate față de edificiile de cult de plan bazilical trinav creștin din Scitia Mică, după descoperirile de până acum. Elementele novatoare apar, începând cu jumătatea secolului V și sunt mult mai bine reprezentate în secolul VI, atât în arhitectura spațială cât și în privința procedeelelor de construcție, schimbări ce se reflectă diferit în planul componentelor arhitecturale (absidă, nave, narthex, atrium). Acest fapt a permis schițarea, în linii mari, a evoluției bisericii de plan bazilical în secolele IV-VI¹⁵⁷) până la căderea limesului dunărean, la începutul secolului VII. Trăsăturile arhitecturale grecești se impun tot mai mult, începând cu secolul V la bazilicile creștine trinave, fiind treptat asimilate ca părți constitutive ale planului orizontal și vertical bazilical roman târziu, genetic privit, greco-roman. Începutul s-a făcut cu introducerea narthexului în secolul V, divizat sau nedivizat. Însă o altă componentă spațială a planului grec, *tribelonul* (dintre narthex și naos) nu a fost asimilată, el nefiind cunoscut la bazilicile de pe teritoriul actual al Bulgariei. Modificări notabile, îndeosebi de la sfârșitul secolului V și îndeosebi în secolul VI se constată la altar și nave cu elementele de susținere și acoperiș, mai ales la sud de Balcani și în zona de coastă a Mării Negre, practic, în afara Moesiei Secunda și Daciei Ripensis, cu excepții, evident. Până la jumătatea secolului V bazilicile paleocreștine trinave din teritoriul amintit, au altare unice cu absida semicirculară ieșindă (mare sau mică), nave lungi sau scurte și narthexuri (cele ținând de tipul grec). Ca elemente de susținere, pentru acoperișul de lemn, cel mai adesea, coloane, iar fațadele erau netede. De la jumătatea secolului V, absida, în rare cazuri se modifică la exterior, luând forma pentagonală. Topografic, variantele tipului bazilical nu se pot

delimita, separarea făcându-se după planul spațial, cu toate că s-ar contura pe coasta Mării Negre, o grupă caracterizată printr-o singură absidă semicirculară, cu nave separate prin coloane pentru susținerea acoperișului de lemn și narthex nedivizat. În alte părți însă, la Serdica, de pildă, aflăm, deci în același loc, bazilici cu acoperiș de lemn, sau cu acoperiș boltit sau cu cupolă. Că planurile bazilicilor într-o anumită etapă sunt intricate, se vede din faptul că, la cele cu acoperiș de lemn, predominante, se pot constata trei feluri de elemente de sprijin, fie coloane, fie stâlpi, fie alternanță de stâlpi și coloane.

În Moesia Secunda, la bazilica trinavă descoperită la Cioban Dere (reg. Târgoviște) s-a putut stabili că navele laterale avuseseră acoperiș boltit, iar cea centrală, din lemn. Aici tranziția se vedește și prin apariția unui "narthex" cu un singur acces axial pe absidă, însă complet deschis la navele laterale, cu treceri libere între zidurile de nord și de sud ale bazilicii și stâlpii despărțitori ai navelor, precum și prin prezența synthronos-ului în absida semicirculară ieșindă a altarului. Atriul este suplinat printr-un fel de coridor în fața intrării cu acces lateral de la sud, conducând pe trepte într-o încăpere-coridor ce angajează toată latura de nord a bazilicii, la capătul căreia, solidară cu zidul de nord al bazilicii, se află o absidiolă - baptisteriu (cu piscină în formă de cruce greacă), cu latura externă estică în unghi drept, ca la turnurile de cetate, retrasă față de absida bisericii. La sud, în dreapta, tot retrasă față de absida navei centrale, în spațiul navei laterale, spre colț, o mică încăpere anexă ce se termină "în potcoavă" comunică direct printr-o trecere, cu nava centrală. În fond, am avea un plan roman bazilical local cu adaos de trăsături incipiente grecești. Este caracteristică pentru bazilicile trinave cu acoperiș de lemn în zonele sudice din Bulgaria, apariția la începutul secolului VI a altarului complex compus din presbiteriu, prothesis și diaconicon, care ține, evident de planul arhitectural bazilical grecesc. În această categorie s-ar încadra bazilica de la Varna (Pirincitepe), bazilica no. 6 de la Hisar, bazilica Eleusa de la Nesebăr, cea de la Brani Pole, de lângă Plovdiv și altele. În secolul VI se intensifică construirea de bazilici trinave boltite, la care coloanele sunt înlocuite cu stâlpi masivi rectangulari sau cruciformi, legați între ei prin arce și acoperiș boltit. Ele au tot altar complex, și, adesea, absida modificată la exterior, cu *trei laturi*, precum și ziduri exterioare mai groase decât la cele cu acoperiș de lemn și sunt uneori întărite cu contraforți. S-ar deosebi de cele de tradiție elenistică prin acoperiș și elementele sale de susținere separatoare de nave, iar arhitectural-constructiv ar reprezenta un stadiu mai avansat. Bazilica boltită fără cupolă de la Goliarno Belovo din sudul Bulgariei, după zidurile și bolțile păstrate, se înscrie în această categorie. Era tot o bazilică episcopală, cu baptisteriu triconc autonom pe latura sudică ce comunica cu nava laterală. Absidele, atât cea principală (cu *synthronos*) cât și cele laterale, erau semicirculare ieșinde, iar navele erau despărțite prin stâlpi cruciformi, narthexul (ce continua probabil cu un atriu) era divizat, cu trei treceri, câte una de fiecare navă. La bazilicile trinave cu etaj, se admite existența tribunelor (pentru femei) deasupra narthexului și a colateralelor. Accesul la galerii presupune desigur o scară de acces lângă intrare, la nord sau la sud de narthex. Bazilici trinave cu tribune au fost identificate la Kostenec, Sofia (Sf. Sofia) și Pirdop, toate la sud de Haemus, la care se poate adăuga, pe țărmul mării cea de la Varna (Pirincitepe) din Moesia Secunda.

Bazilicile cu *cupolă* țin de etapa ultimă a edificiilor de cult creștin, din perioada romano-bizantină. În Bulgaria, bazilici cu astfel de caracteristici sunt Sf. Sofia din Sofia, Elenskata din Pirdop și cea de la satul Rakitovo (reg. Velingrad), toate la sud de Balcani. Până acum, la nord de Haemus, pe teritoriul fostelor provincii Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, nu sunt cunoscute astfel de bazilici, cu cupolă¹⁵⁸). Chiar și bazilicile mari din a doua jumătate a secolului VI descoperite recent la Constanța (str. Mircea cel Bătrân - Dragoș Vodă) și la Histria, în cetate¹⁵⁹), nu au, între caracteristicile lor, nici absidă semihexagonală la exterior, care devine comună în această vreme, și se întâlnește la sud de la Balcani, în Bulgaria (și pe coastă, la Nesebăr) limita de nord fiind Varna. La Hisar (în provincia Tracia la sud de Haemus, unde au fost descoperite 12 bazilici (9 publicate, 3 distruse), bazilicile 4b și 3 prezintă această inovație.

O mare concentrare de bazilici se întâlnește și în orașul antic Iustiniana Prima (Caričin Grad) din Dardania (la limita cu Dacia Mediterranea) unde au fost descoperite tot 12 bazilici, din care 9 cercetate prin săpături¹⁶⁰). Dintre cele dezvelite, cele mai multe sunt de plan trinav, cu excepția a trei dintre ele care nu sunt de tip bazilical (una, în formă de cruce greacă, una cu două nave îngemănate și o alta de plan *triconc*, datată de la sfârșitul secolului VI. La Caričin Grad și în împrejurimi s-a impus cu deosebire, în vremea lui Iustinian I și după aceea, planul bazilical grec (elenistic) - în dauna celui roman, ca în Macedonia, Grecia, și Asia Mică. Bazilica D de la Caričin Grad, de la jumătatea secolului VI, cu transept (roman?) reproduce acest plan bazilical: are o absidă semicirculară în interior (și semihexagonală în exterior), cu *synthronos* în altar, cu navele despărțite prin coloane așezate pe un stilobat *continuu*, înălțat; la colțurile narthexului (divizat în trei) pilaștri cruciformi după modelul bazilicilor greco-elenice, iar trecerea din narthex în nava centrală se făcea prin *tribelon* cu trei arce susținute de două coloane. Similitudini la Stobi (biserica episcopală) și la Filipi în Macedonia. Atriul, este triportic, cu două capele în părți la nord și la sud (*pastophoria*). Bazilica episcopală (A) de la Caričin Grad, are multe trăsături comune cu bazilica D, între care și *tribelonul* (reconstituit) însă atriul este *quadriporticus* (roman). La bazilica A, păstrarea atriului *quadriporticus* s-a făcut asigurându-se coexistența cu narthexul, de obicei introducerea narthexului în planul bazilical a dus la dispariția laturii de est a quadriporticului, rezultând atriul triportic. Diversitatea soluțiilor arhitecturale se observă la Iustiniana Prima, deci în același loc și prin faptul că, la bazilica F, de pildă, *pastophoria* (prothesis și diaconicon) sunt plasate la capetele narthexului. În ciuda acestei diversități, câteva bazilici de la Caričin Grad și din împrejurimi sunt strâns legate planimetric-constructiv (cu excepțiile amintite) și cronologic, toate fiind din secolul VI¹⁶¹). Dintre trăsăturile caracteristice ale bisericilor de plan bazilical de la Caričin Grad și împrejurimi, amintim absida *trilaterală* la exterior (unică sau însoțită de abside de plan identic, în alte cazuri semicirculare în totul), ca la bazilica A (episcopală), bazilica C, bazilica D, bazilica de la Sviniarica, bazilica de la Bregovina, bazilica de la Radinovac (Kaljaia), bazilica de la Čurlina (și bazilica uninavă de la Caričin Grad). Uneori, altarul este cu *synthronos*, cele trei nave fiind separate de obicei prin șiruri de coloane așezate pe stilobați, cu *pastophoria* absidate în dreapta și stânga absidei centrale la cele cu o singură absidă sau dispuse la capetele narthexului, care este nelipsit, sau ale atriului,

care, cu o excepție, este cel grecesc, *triporticus*. De menționat preluarea *tribelonului*, care la bazilicile din România (Dobrogea) și Bulgaria, lipsește și care, aici, în grupul de la Caričin Grad și împrejurimi se întâlnește în câteva cazuri: la bazilica A, la bazilica D, la bazilica C (reconstituit), la bazilica de la Svinarica de lângă Caričin Grad și la bazilica de la Bregovina. Transeptul grec nu este atestat până acum în grupul de la Caričin Grad și împrejurimi, dar într-un caz îl constatăm pe cel roman ce dă bazilicii D din Caričin Grad forma de T. La Caričin Grad și împrejurimi, la bisericile de plan bazilical, atunci când nu există *tribelon*, trecerea din narthex în nava centrală se făcea printr-un acces axial pe altar și pe intrarea din atriu în narthex (bazilicile F, Radinovac, Čurlina, posibil și la bazilica C pentru care se dau două soluții posibile (și cea cu *tribelon*).

Aproape în toate situațiile existau treceri (uneori libere) de comunicare între navele laterale și narthex, și, corespunzător, între narthex și atriu (câte una axială pentru ușă și nu narthex deschis). La bazilicile la care atriu a fost constatat neîndoielnic, este mare, patrulater sau îngust ca un coridor, pe latura de vest. Arareori (bazilica F sau Svinarica), în loc de coloane, existau stâlpi de susținere zidiți, rectangulari sau cruciformi, de separare a navelor. Bazilica D de la Caričin Grad (cu transept) are presbiteriul altarului separat prin *cancelli* cu acces extins ca la Stobi și în Grecia sau la Efes în Asia Mică. Bazilicile de la Caričin Grad și împrejurimi prezintă planul grecesc¹⁶²⁾ ca dominant, deși cuprind și câte o trăsătură esențială a planului bazilical roman. Fenomenul "grecizării" în arhitectura bazilicilor creștine romane târzii apare marcat deci la sud de Haemus și pe coastă până la Varna, în provinciile latinofone Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis este mai puțin conturat în raport cu ținuturile de la sud de Balcani, în această zonă periferică, privită în ansamblu, se păstrează încă puternic stilul și caracteristicile planului bazilical tradițional roman, în ciuda pătrunderii masive a celui grecesc (elenistic), ca la Tropaeum, de pildă.

Desigur că între cauzele răspândirii acestui fenomen din domeniul culturii materiale și spirituale romane târzii creștine se află separarea părților de Răsărit și de Apus ale Imperiului, la granița secolelor IV-V și dispariția în cele din urmă a Imperiului Roman de Apus (476), ceea ce a dus în Imperiul Roman de Răsărit la extinderea în provincii (și în Peninsula Balcanică, chiar și în zona puternic latinofonă dintre Dunăre și Haemus), a formelor grecești (plan și organizare spațială) la bazilici.

Fenomenul se poate observa și epigrafic, căci, dintre inscripțiile paleocreștine din Sciția Mică, de pildă, săpate în piatră, 80% sunt în greacă și 20% în latină¹⁶³⁾. Desigur că și organizarea ecleziastică a contribuit la această difuziune, deoarece se poate aprecia că mulți episcopi și preoți erau greci și se folosea liturghia greacă și în provinciile Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, în bisericile din orașele în care existau nuclee de populație grecească, mai ales după ce organizarea ecleziastică capătă amploare prin instituirea de episcopate în fiecare oraș al unei provincii, începând de la Anastasius, inclusiv în provincia Sciția Mică¹⁶⁴⁾. Aceasta era desigur situația în orașe, căci în ținuturile de țară ale provinciilor Sciția Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, de altfel puțin cercetate arheologic, situația era cu totul alta, aici predomina covârșitor tipul roman simplu bazilical (bisericile sală) și în a doua jumătate a secolului V și în secolul VI, până la prăbușirea

limesului dunărean din 614 (și după aceea). Semnificativă în acest sens ni se pare descoperirea recentă a unui complex monahal paleocreștin la 3 km de cetatea Ibida (Slava Rusă)¹⁶⁵, în care cele două mici bazine scoase la lumină sunt cu o singură navă și cu absidă semi-circulară ieșindă ce cuprinde toată latura estică. Arheologic s-a dovedit (și prin mărturiile numismatice) că au dăinuit până la începutul secolului VII, traversând etape de reconstrucții și refaceri în cursul vremurilor. (Fig. 13-16).

VI. AȘEZĂRILE ROMANE TÂRZII

Dacă *villa* romană își încheie existența la începutul secolului V, cetățile (orașe fortificate și cetăți mari și mici) vor continua să dureze în provinciile dunărene și să se dezvolte în condițiile presiunii neîncetate a valului populațiilor migratoare asupra limesului, până în deceniul al doilea al secolului VII, adaptându-se situațiilor cerute, fie de cerințele militare (sub aspectul fortificației zidului de apărare), fie de nevoile vieții civile din interiorul zidurilor de apărare. În afară de aceste două aspecte importante care reflectă dezvoltarea fiecărei așezări în parte din secolul IV până la începutul secolului VII, reținem extinderea fortificării, impusă de motive de ordin militar, treptat, culminând cu epoca lui Iustinian I, la multe așezări până atunci neîntărite, chiar sate, fenomen ce nu poate fi pus evident, pe seama dezvoltării social-economice firești, lăuntrice. În provinciile dunărene, Scitia Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, periclitare mai ales datorită poziției lor riverane cu Dunărea, schimbările survenite sub amintitele aspecte sunt mai rapide și mai pregnante decât în cele din sud, dat fiind faptul că așezările de aici, în primul rând de la Dunăre formau prima centură de apărare față de invaziile din nord, ele făcând obiectul unor continui refaceri și consolidări, în cazul în care nu reprezentau puncte fortificate nou create, pe temelii preexistente sau nu. Modificările introduse în sistemul fortificat al cetăților romane târzii, țin evident, de arhitectura militară și pot fi cel mai bine surprinse la zidul de apărare, mai ales la turnuri (de colț, de front sau de poartă) atât ca plan, cât și constructiv deoarece ele erau menite, așa cum s-a remarcat, să facă față dezvoltării continue a tehnicii de asediu, reprezentată în special de mașinile de asediu, prevăzute cu mijloace de lovire și de escaladare înnoite. În secolul III turnurile cetăților erau mai ales rectangulare, însă, începând cu secolul IV, în provinciile riverane Dunării de Jos, în special, de care ne ocupăm (Scitia Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis), turnurile patrulare (de colț, de front și de poartă) încep să fie înlocuite cu cele circulare, în formă de potcoavă sau de U și cu cele triunghiulare și pentagonale¹⁶⁶. Chiar și la sfârșitul secolului III în practica construcției incintelor fortificate romane se menține turnul rectangular, dovadă turnurile cetăților Histria și Callatis¹⁶⁷ din Scitia Mică sau ale cetății Augustae (Hisar)¹⁶⁸ de la sud de Balcani (situată la 40 km nord de Plovdiv), unde, cu excepția a două turnuri de colț circulare, celelalte turnuri ale zidului de apărare a orașului, în număr de 41, sunt patrulare. În cazurile amintite observăm că tradiția este legată de data mai timpurie a

zidirii sau rezidirii cetăților și de situarea lor mai în spatele liniilor de apărare ale hotarului dunărean. În cetățile situate în prima linie de apărare (chiar pe *limes*) sau în cea de a doua (din interior) reclădite din temelii la începutul secolului IV (Civitas Tropaeensium, în Sciția Mică, Abrittus în Moesia Secunda) tradiția a fost înfrântă de cerințele militare ale noii epoci și de poruncile imperiale.

În cazul cetăților amintite mai sus predomină de departe turnurile în formă de U sau sunt numeroase cele circulare și în formă de U. De cele mai multe ori, turnurile rectangulare apar în secolele IV-VI în combinație cu cele circulare, în formă de U sau poligonale în frontul cetăților (Iatrus, Capidava, Dinogetia, Ulmetum, etc.).

Modificările sistemului de apărare al zidului de incintă se observă însă cel mai bine la Romuliana¹⁶⁹), cetate din Dacia Ripensis, unde săpăturile au scos la lumină atât temeliiile zidului de incintă mai vechi, existent încă la sfârșitul secolului III, la care s-a renunțat, cât și pe cel din secolul IV, alăturate și distincte, totodată, în totalitate. Astfel, incinta veche a rămas cuprinsă în cea nouă, zidurile ei fiind rase până la nivelul de călcare, deoarece temeliiile lor nu au mai fost folosite nicăieri pe vechiul traseu. Planul fortificației, luat în ansamblu, este aproape același, patrulater, însă conturul este deplasat în secolul IV spre înafară. În suprafața noii incinte și în paralel cu ea, se observă cea veche înconjurată de un zid cu 12 turnuri pătrate (din care patru de colț) și doar patru circulare, câte două de fiecare poartă. Incinta din secolul IV, ceva mai mare, are 20 de turnuri, dese, toate circulare, ușor octogonale la exterior. Se apreciază că a fost ridicată de către împăratul Galeriu¹⁷⁰) între 306 și 311, judecând după izvoarele istorice conjugate cu mărturiile arheologice (inclusiv epigrafice). Deși înălțată cu câțiva ani înainte de Civitas Tropaeensium (316 d.Chr.), cetatea Romuliana se deosebește de cea antecitată prin forma turnurilor, ca și de Abrittus, de altfel. Probabil că planul Romulianei (*Felix Romuliana*), ce reprezenta, ca întindere cam jumătate față de Tropaeum, edificată din inițiativa personală a împăratului, nu a fost elaborat și realizat în cadrul lucrărilor comune, generale, de fortificare de pe *limes* sau din apropierea lui, ci trebuie să fi fost unul aparte, și ca organizare interioară a incintei, după cum s-a constatat în urma desfășurării investigațiilor arheologice.

S-a remarcat¹⁷¹) că dintre toate așezările antice târzii, din secolele IV-VI de la Dunărea de Jos, de pe malul Dunării până la mare, două, Drobeta și Troesmis (cetatea de est) "se prezintă ca niște structuri cu caracter strict militar și cu mare capacitate de autonomie în rezistență", deosebindu-se de toate celelalte. La Drobeta, cercetările arheologice¹⁷²) au evidențiat mai întâi un castru de piatră din secolul II construit după sistemul clasic roman al epocii imperiale, cu turnuri interioare (pătrate), atât la colțuri cât și la cele patru porți dispuse cardinal și pe fronturile interioare de apărare. Ulterior, probabil la sfârșitul secolului III, castrul este transformat în cetate asemănătoare altora cu zidul de incintă prevăzut cu turnuri *exterioare* în totalitate. La colțurile incintei dreptunghiulare, ce păstra întocmai planul și dimensiunile celei anterioare (137 x 123 m), cu turnuri cu frontul în arc de cerc și laturile drepte, celelalte turnuri fiind dreptunghiulare, cu excepția celor de poartă, în formă de potcoavă. Și organizarea interioară a fortificației se schimbă, deși păstrează tot structura militară ca și precedenta, cu comandament central și cazărmi pe cele patru laturi. În secolul IV zidul de incintă și turnurile rămân neschimbate,

însă organizarea interioară a cetății Drobeta apare complet modificată deși este tot de caracter militar, ca și mai înainte. Apar cazărmi dispuse în lungul celor patru ziduri ale cetății cu încăperi mici (3 x 3 m) de cărămidă având ca liant pământ galben. Ulterior, la o dată neprecizată, s-a ridicat o construcție mare de piatră în formă de cruce, dispusă cardinal în interiorul cetății, cu căi de circulație la mijloc, compusă din 84 de camere pătrate din piatră cu ziduri de 0,65 m grosime. Construcția "în cruce" a suprapus-o pe cea cu încăperi de cărămidă și pământ din secolul IV, lângă zid.

Asupra datării construcției "în cruce" sunt păreri diferite. S-a propus secolul IV pentru construire și durată în secolele IV-VI (Mișu Davidescu), dar, după o altă interpretare (Radu Florescu) ar fi fost ridicată la sfârșitul secolului V sub Anastasius, sau chiar în secolul VI, sub același împărat¹⁷³). Oricum, în ultima perioadă de existență "planul castrului", ca zid de incintă cu turnuri exterioare își păstrează caracteristicile inițiale de construcție de la sfârșitul secolului III (cu mici modificări), iar organizarea interioară este dată de construcția "în cruce", cazarmă, oricât de curioasă apare, deosebindu-se de toate celelalte fortificații de pe limesul Dunării de Jos. Remarcăm totuși, că după datele publicate până acum, nu aflăm obiecte, materiale ceramice și monede care să fi fost găsite în "castru", databile în secolul VI. În ce privește cetatea Troesmis, toate datele din săpături sunt din 1865-1867, când metoda de cercetare arheologică era departe de cea de azi. Dacă este să ne referim la zidul de incintă cu turnurile sale, observăm că este asemănător ca plan cu al cetăților Dinogetia și Capidava și că se poate reține datarea sa în secolul IV¹⁷⁴). În privința incintei, planul edificiilor (inclusiv al celor trei bazine paleocreștine) și al rețelei stradale pare complet, așa cum a fost publicat de arheologii francezi în secolul trecut (1865-1868)¹⁷⁵). Și în cazul cetății Troesmis, organizarea interioară, mai puțin bazinele creștine, are într-adevăr aspectul unei structuri militare, de cetate militară, totuși numărul bazinelelor și rostul, necunoscut și neprecizat, al altor edificii ce figurează în planurile publicate, ca și autenticitatea discutabilă a tramei edificiu-străzi, ne face să privim cu circumspecție, în lipsa unor noi date arheologice, planimetria incintei de la Troesmis (cetatea de est) sub aspectele discutate. În Moesia Secunda și Dacia Ripensis (și la sud de lanțul muntos balcanic), unele cetăți au un zid de protecție înaintea zidului de incintă (*proteichisma*). Dintre cetățile cu *proteichisma* amintim Vetren, Voivoda (în apropiere de Pliska), Sadovsko Kale¹⁷⁶), etc. Uneori cetatea era apărată de două ziduri situate în fața incintei fortificate, ca la Golemanovo Kale, țesute la capete cu cel de incintă¹⁷⁷). Joachim Werner¹⁷⁸) împărțea cetatea de la Golemanovo Kale în părți distincte, *Oberstadt*, *Unterstadt* și *Vorstadt*, ceea ce, pentru o suprafață de cca. 1 ha. și cu o structură a incintei, militară, nu se potrivește. În legătură cu structura cetăților de la Golemanovo Kale, Șumen și Sucidava, remarcăm că în fiecare din ele a fost descoperită câte o bazilică creștină, iar la Drobeta în "castru" nu.

Deoarece există interpretări divergente privind structura incintei și rostul edificiilor, respectiv al încăperilor componente cu privire la cetatea de la Golemanovo Kale, care, după noi, sunt tangente cu alte cetăți militare, credem că este necesar să zăbovim puțin asupra acestui aspect, ce nu ni se pare deloc de neglijat. La Golemanovo Kale (ca și la Șumen) structura interioară de ansamblu este cea a unor *insulae* (edificii cu mai multe

încăperi), dispuse în șir, separate de străzi înguste. La Sucidava, nu dispunem de o tramă edilitar-stradală care să poată fi interpretată. G. Bersu socotea că la Golemanovo Kale edificiile lipite de zidul de incintă, compuse din una sau mai multe încăperi (ce comunicau sau nu între ele) erau posturi pur militare (*the casemates*), iar edificiile din *insulae* erau case de locuit pentru câte o singură familie (*Dwelling-Houses*), separate prin ulicioare. După G. Bersu, aceste case locuite de familii erau compuse din două sau trei camere, în cazul din urmă, o cameră de zi (de locuit), un staul (?), (pentru vite) și o magazie (cămară). În încăperile de locuit (*living rooms*) s-au descoperit ustensile gospodărești și ceramică, în cea de a doua cameră (ce comunica printr-o trecere cu cea de locuit) nu s-a găsit ceva. De notat că a treia încăpere, când există, se află totdeauna la capătul *insulei* și are accesul doar la stradă, neavând comunicare cu una din celelalte două. Din acest motiv, autorul citat socotea că în această cetate este caracteristică unitatea de locuire formată din două camere ce comunică între ele (compusă din camera de trai și staulul pentru vite). G. Bersu distinge în incintă (exceptând edificiile lipite de zidul de incintă) 35-40 de case de locuit (compuse din câte două încăperi, cu rosturile arătate), și 40-50 magazine (cămări), acestea fiind încăperile ce nu comunică decât la stradă, și care, ar fi putut, după părerea sa, să fie ocupate de meșteri atașați așezării, deoarece s-au descoperit și tipare pentru turnarea unor piese de metal. Judecând după descoperirile monetare, casele dinlăuntrul fortificației au fost clădite în vremea lui Iustinian I și părăsite pe la anul 600¹⁷⁹), fiind locuite de țărani-agricultori (*peasant people*), după cum arată uneltele găsite.

Despre spațiul dintre primul și al doilea zid de protecție (din partea de nord), din afara incintei "circulare" fortificate, ce se închidea în părți la zidul de incintă, autorul amintit presupune că a servit ca adăpost pentru vite sau ca refugiu pentru locuitorii din așezările deschise, în caz de pericol, întrucât în el nu s-au găsit edificii¹⁸⁰). Joachim Werner, acceptând planul publicat de G. Bersu în urma săpăturilor (case, cu etaj, jos cu zid cu pământ, sus, de lemn și alte materiale (cu încăperi de locuit și grajduri la parter) consideră că incinta nefiind complet explorată arheologic, nu este clarificată structura așezării și funcțiunea caselor în perioada iustiniană și postiustiniană. Între obiectele aduse de Joachim Werner privind caracterul (militar sau civil-cu familii și gospodării) al așezării fortificate, reținem faptul că nu s-a găsit decât o vatră (*Herd*) în toată așezarea, și nici o urmă de războaie de țesut (*Webstühlen*), pentru ca locuințele să poată fi interpretate ca "*Familienhäuser*". Nici funcțiunea singurei clădiri, ce se detașează oarecum de planul și aspectul cazon al celorlalte, numită convențional "*Nestorhaus*" – o casă cu două etaje ce forma o *insula* cu trei încăperi dispuse în șir ca și cele din celelalte *insulae* ale așezării – camere ce comunicau între ele, cu excepția celei din capătul de nord ce avea acces numai la stradă – nu a putut fi precis determinată. Obiectele de metal prețios găsite aici (monede de aur, cercei de argint, cruce de piept de argint), au dus la presupunerea că aici a locuit o familie de seamă, poate comandantul cetății. G. Bersu înclina în cele din urmă să considere așezarea de la Golemanov Kale drept un sat fortificat locuit de țărani¹⁸¹). Poziția strategică aleasă pentru fortificație, contrazice însă această concluzie, ca și arhitectura edificiilor (case cu etaj) și ordonanța planimetrică a incintei, în "*insulae*", cu edificii și străzi, de structură urbană. Lipsa turnurilor exterioare ar trezi o nedumerire,

însă pe trei laturi incinta era apărată și natural de stâncăriile abrupte pe care era amplasată așezarea, la nord doar având un mare turn și un bastion, interioare, spre a străjui poarta. Remarcăm că la Golemanovo Kale nu întâlnim în cetate vreo piațetă și nici încăperi-magazii cu chiupuri îngropate în locuințele descoperite ca în orașe, iar existența casei (*domus*), iese din discuție, dat fiind întinderea redusă a cetății și caracterul specific militar al structurii așezării fortificate. Deși din cetatea Sadovsko Kale (aflată la vest de Vit, Golemanovo fiind pe malul drept, la est de Vit), s-a cercetat puțin prin săpături, asemănarea este frapantă (cu excepția turnului exterior pentagonal de la Sadovsko Kale), între cele două așezări fortificate.

Și la Sadovsko Kale¹⁸²), cetatea cu zidul de centură are *proteichisma*, ce se închide în părți, iar în spatele zidului de incintă încăperi mici (lipite de zid) dispuse în șir ce comunică între ele câte două sau trei, sau altele care au acces doar la strada îngustă, mijlocul cetății fiind ocupat de mici *insulae* cu încăperi ceva mai mari, tot dreptunghiulare, sau trapezoidale. Și inventarul găsit, unelte agricole, sau de meșteșugar (fierărie), (brăzdare și fiare de plug, cuțite, topoare, săpăligi, clești, foarfeci, seceri, cazmale, toate din fier, precum și multe fusaiole de lut ars, greutăți piramidale de la războiul de țesut, gresii de ascuțit, etc.), arată că cetățile amintite erau locuite în perioada romană târzie de soldați-țărani (*limitanei*). Dacă locuiau împreună cu familiile lor, sau nu, aceasta considerăm că este o chestiune derivată. În ambele locuri unele vestigii scoase la iveală arată îndeletniciri femeiești, ca torsul și țesutul. La Golemanovo chiar și la 200 m de zidul cetății, într-o locuință, datată tot din secolul VI s-au descoperit o mulțime de greutăți piramidale de lut ars (cu orificiu) de la războiul de țesut, într-o săpătură de verificare executată în 1979¹⁸³). Toate cele susscrise duc la concluzia certă că avem de a face cu două cetăți militare. Desigur că unele interpretări (G. Bersu și J. Werner) după care staulul vitelor și camera de locuit constituiau o unitate (cele două încăperi comunicau între ele), trebuie abandonate. Probabil că animalele (cai, vite cornute) erau adăpostite în spațiul dintre zidurile 1 și 2 (dintre *proteichisma* și zidul cetății) folosit ca obor, la cetățile Golemanovo și Sadovsko. Caracterul etnic german (*foederati*) atribuit de cercetătorii germani locuitorilor nu poate fi reținut, numai în temeiul unor fibule de tip germanic, deoarece sunt o mulțime de alte obiecte (fibule de tip roman târziu, etc.) ce aparțin evident culturii romane târzii, deși nu este exclusă și o componentă "barbară" în aceste cetăți.

De la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI în practica arhitecturii militare intră tot mai mult turnurile de cetate de plan pentagonal cu aspect de generalizare în Peninsula Balcanică de felul aceluia de la Sadovsko Kale (din secolul VI), cu trei laturi ca bază, în unghi drept, cele de front, două aduse în vârf ascuțit, ce nu mai putea fi atacat frontal, iar atacul din părți îi expunea mai mult pe asediatori tirului încrucișat de pe zidul de incintă și de pe laturile turnului. Între Dunăre și Haemus, la Momina Krepost (Târnovo) s-a înălțat un turn pentagonal în locul unui circular, iar la cetatea de la Šumen, de asemeni, pe temeliile unor turnuri în formă de U se ridică altele pentagonale cu vârf ascuțit¹⁸⁴). De obicei turnurile sunt țesute cu frontul cortinei, însă sunt și cazuri când sunt lipite. În epoca romană târzie (în secolul VI) turnurile sunt umplute cu zidărie în partea de jos (emplecton de mortar cu bolovani de carieră) spre a rezista mai bine

mașinilor de asediu sau altor mijloace de atac prin lovire, situație clar constatată la Histria¹⁸⁵), însă și în alte părți, ele căpătând aspect de bastion.

În epoca romană târzie sunt numeroase, în provinciile riverane Dunării de Jos și cetățile mici, compuse dintr-o incintă rectangulară împrejmuțată cu zid înzestrat cu patru turnuri, câte unul de fiecare colț, circulare, dreptunghiulare sau în alternanță, așa numitele *quadriburgia*, din care multe au fost scoase la iveală prin săpături recente în zona Porților de Fier, pe malul sârbesc în Dacia Ripensis, între Prahovo (Aqua) și Karataș (Diana)¹⁸⁶.

Datarea lor este controversată la arheologii sârbi, fie în secolul IV fie în secolul VI. Având în vedere descoperirile de acest fel din Bulgaria, se poate aprecia că acest tip de cetățuie de piatră cu un plan atât de simplu, căpătă contur în secolul IV și se răspândește în secolele V și VI, deci datarea se poate face doar pentru fiecare caz în parte.

Villa fortificată de la Orlandovci, care are planul unui astfel de *quadriburgium*, ce nu depășește ca durată prima jumătate a secolului V, este un indiciu pentru datarea timpurie a acestui tip de fortificație, începând din secolul IV. De altfel, cetățuia de la Hinova¹⁸⁷, din România, este una de același tip, de mici dimensiuni (36,60 x 25,40 m), de formă dreptunghiulară în plan, zidul de apărare având câte un turn aproape pătrat la fiecare colț, excepție făcând latura de nord unde la mijloc se află încă un turn asemănător. De altfel, ca și pe malul drept dunărean, *quadriburgia* formau o salbă și pe cel stâng, deoarece, în afară de Hinova, sunt și altele de acest tip la Puținei, Dierna¹⁸⁸, Gornea, cu aceeași datare, începutul secolului IV. Un plan simplu, dreptunghiular a avut și cetățuia de piatră de la Pietroasele (Buzău)¹⁸⁹, ridicată în secolul IV sub Constantin cel Mare și Constantius II, prevăzută la colțuri cu turnuri, din care Alexandru Odobescu a înregistrat în săpăturile practicate în 1866 un turn de colț circular. Cele mai mici fortificații din perioada romană târzie sunt *turnurile*, dotate în interior cu câte un "turn de pază" susținut de patru pilaștri, cum este cel descoperit pe malul sârbesc la Porțile de Fier II, în punctul Blato¹⁹⁰, cu datare din secolul IV.

Așezările rurale de caracter sătesc din provinciile dunărene riverane din secolele IV-VI, aproape că nu au fost cercetate arheologic.

Hermann Vetters a prezentat planurile unor așezări, indicate în mod expres ca *sate* din Dacia Ripensis (între care și cel de la Teliș) unde s-au început doar săpături în 1936-1937. De fapt indiciile de plan au fost consemnate pe baza cercetărilor de teren. Aceste sate ar fi făcut parte din sistemul de așezări fortificate din stânga și dreapta Vitului, sistem datat de către Vetters în secolul VI¹⁹¹). H. Vetters se referă în special la două sate din epoca romană târzie fortificate prin înconjurare cu zid de apărare și turnuri, identificate la Dragana (Plevna) și Piprakale, în aceeași zonă, însă nici acestea nu au fost cercetate atunci prin săpături, ci doar periegetic¹⁹²). Pe malul sârbesc al Dunării, între gura Timocului și a râului Porečka, de fapt în cotul cel mare al Dunării, în afară de cetățuile de piatră de tip *quadriburgium*¹⁹³) au fost semnalate arheologic și refugii ce prezintă un plan asemănător, din secolul VI¹⁹⁶).

Așezările urbane (orașele fortificate) sau de tip urban (cetățile mari) romane târzii din secolele IV-VI au suferit transformări și în interior, însă aceste mutații nu pot fi puse sub semnul presiunii factorilor militari, ci, își află cauzele în dezvoltarea din domeniul

vieții civile. Principala trăsătură în această epocă, clar conturată în secolul VI constă în dispariția pieței centrale a orașului roman (*forum*) din perioada clasică. Nu o mai găsim nici la Histria, Tropaeum, Abrittus sau în alte orașe fortificate. De obicei locul ei este ocupat de basilici creștine și de case nobiliare, bogate (*domus*). În cetăți, ca de pildă în cea de la Sumen din Moesia Secunda¹⁹⁵), de unde cunoaștem planul completat al așezării romane târzii, clădirile sunt înghesuite într-o rețea deasă de străzi înguste și intersecții. În orașele fortificate romane târzii din provinciile dunărene situate de a-lungul *limes*-ului se constată, în secolul VI și începutul secolului VII piațete distribuite asimetric în aria orașului, ca, de pildă, la Histria¹⁹⁶) și la Tropaeum. Cetățile mari, care, juridic nu aveau statut de orașe, pot fi considerate, în temeiul vieții social-economice de acolo, ca așezări quasi-orășănești¹⁹⁷). În această privință aspectele asemănătoare dintre orașul Tropaeum și cetatea Ulmetum sunt grăitoare. De menționat că lărgirea locuirii în orașele fortificate de la Dunăre are loc, așa cum s-a remarcat la Tropaeum¹⁹⁸), prin desființarea intervalului dintre zidul de incintă și primul rând de clădiri existent în secolul IV, în cel de al VI-lea constatându-se în acest spațiu, clădiri adosate la zidul de incintă. Uneori se construiește și extramuran, lângă zidul de apărare, dar puțin. Locuirea și în lungul zidului de incintă, prin adosare de clădiri este o trăsătură comună cetăților din secolul VI - începutul secolului VII și se observă și în alte așezări fortificate dezvelite prin săpături, ca Histria, cetatea de la Sumen, Golemanovo Kale, etc.

Fenomenul schimbării părții centrale a orașului antic roman târziu se apreciază că-și are începutul în secolul V, evidențiat arheologic după descoperirile de la Sabratha și Lepcis Magna din Tripolitania, unde au fost scoase la lumină basilici creștine în *forum*. S-a apreciat chiar că descoperirile amintite reflectă topografic biruința finală a creștinismului și consolidarea sa economică¹⁹⁹). Din păcate, la Sirmium, oraș care deși situat în afara teritoriului de care ne ocupăm, dar dată fiind importanța sa pentru zona dunăreană în epoca romană târzie trebuie să ne rețină măcar în treacăt atenția, știută fiind importanța sa strategică la încrucișare de drumuri și ca fostă rezidență imperială, cercetările arheologice nu au mai putut înregistra o situație clară a incintei orașului antic, datorită distrugerilor suferite în decursul vremurilor. Planurile publicate evidențiază, cu unele excepții, doar crâmpie de edificii, aceeași situație fiind și la zidul de incintă, din care a putut fi descoperit un turn. Motiv pentru care, nu s-a putut stabili locul forului din secolul IV (rămas după cum se presupune, din epoca imperială). Cele două mari edificii descoperite în lăuntru incintei, învecinate, interpretate ca *thermae* și *horreum publicum* (dintr-o altă clădire mare, cu absidă înscrisă, s-a putut dezveli doar partea de vest (situată lângă celelalte două susamintite), emițându-se interpretarea că ar fi fost o *bazilică civilă*) au fost situate cronologic la începutul secolului IV ca și bazilica civilă, dar nu au putut fi legate de *forum* cu toate că se admite că se aflau în vecinătatea lui. Mai ales că nu s-a putut stabili relația cu acest grup de mari clădiri a unui alt mare edificiu, cu pardoseala de mozaic, descoperit tot în incintă, în partea de sud-est, datat tot în secolul IV, ca și zidul de sud și hipodromul și considerat a fi fost palat imperial²⁰⁰). Mărturiile culturii romane târzii s-au păstrat bine în pământ însă în altă provincie romană sud-dunăreană în Dardania, la limita cu Dacia Mediterranea, la Iustiniana Prima, (Caricin Grad) situată la 30 km vest de Leskovac. Pentru

problema care ne interesează, îndeosebi a aspectului și stadiului culturii materiale atinse de orașul roman târziu la începutul secolului VII, situațiile arheologice înregistrate la Caričin Grad sunt importante sub dublu aspect, al fortificației și al rețelei urbane, cu atât mai mult cu cât reprezintă, Iustiniana Prima, un oraș *nou creat*, în întregime, în secolul VI sub Iustinian I, la o dată apropiată de evenimentele tragice din deceniul al doilea al secolului VII, intervenite în viața romanității sud-dunărene (și nord-dunărene), care au dus la dispariția orașului antic roman târziu la Dunărea de Jos, încetinind cursul dezvoltării istorice.

Platoul Iustinianeii Prima nu a mai fost locuit în epocile următoare, fapt ce a făcut ca vestigiile să se păstreze mai bine și să se procedeze la dezvelirea lor în zilele noastre după un plan de săpături de ansamblu, care a dus la cercetarea aproape în întregime a zidurilor de incintă cât și, în mare parte, a incintelor. Orașul antic s-a putut dezvolta liber de la bun început, ca întindere, ca un oraș nou, lipsind în acest loc o incintă fortificată cu zid, preexistentă, care să împiedice extinderea și să oblige totodată strict la observarea tradiției de construcție din acest loc. De aceea, se poate spune că ne aflăm în fața unei situații de excepție, judecând după descoperirile făcute până acum, în care s-au putut face interpretări având asigurată o bază documentară arheologică solidă, cu privire la constituirea, aspectul, planimetria și structura edilitar-urbană și social-economică, a unui mare oraș roman de la sfârșitul antichității.

Orașul era format din trei părți distincte, fiecare înconjurată cu zid de incintă înzestrat cu turnuri exterioare rectangulare (cu o excepție) și porți, însumând, fără *sub-urbium*, 10 hectare. La întemeiere avea două părți: Orașul de sus, poligonal (octogon) după planul tradițional traco-ilir, în partea cea mai înaltă a platoului, cuprinzând edificii monumentale, între care un palat și o bazilică episcopală. Orașul de sus era centrul autorității administrative (partea de nord) și religioase (partea de sud) clădirile lor fiind separate printr-o cale de acces, ce duce la o poartă la est, ce face legătura cu Orașul de Mijloc, în fața căreia se află o suprafață fără construcții, triunghiulară. Mai jos, pe pantele dealului, era Orașul de Mijloc, care înconjura Orașul de Sus ca o centură lată, tot de contur poligonal, prelungindu-se spre sud pe spinarea platoului într-un dreptunghi. Orașul de Mijloc avea deasemeni, propriul zid de incintă cu turnuri exterioare dreptunghiulare și două porți, una la est și alta la sud. Spațiul construit al Orașului de Mijloc era organizat după sistemul *cardo-decumanus*, însă cele patru străzi nu se întâlneau într-o intersecție propriu-zisă, ci într-un inel central, un rond de circulație, care a devenit, după cum se crede, o piață (*forum*) închisă (deoarece nu comunica cu porticele străzilor), cu similitudini ca plan la Constantinopol, Antiohia, Philippopolis în Siria (Hauran) și Gerasa în Transiordania. Din piața circulară se ajungea în cele patru străzi orientate, prin câte o poartă arcată, toate constituind un *tetrapylon*. La Orașul de Mijloc s-a adăugat, nu după mult timp, la sud, pe spinarea platoului, o nouă incintă fortificată cu zid cu turnuri rectangulare (cu excepția celui de colț din sud-est care era rotund) și porți, de plan ușor trapezoidal. În afara zidurilor, lângă Orașul de Jos, s-a dezvoltat o așezare (locuire) deschisă, în care au fost descoperite și două bazilici.

Înlăuntrul zidurilor, unitățile mari de locuire erau *insulae* topografice, adică grupuri de case aflate între patru străzi. În afară de edificiile de tip *domus* (casa privată nobiliară) din Orașul Mijlociu, celelalte clădiri, ce formau grupuri de case aliniate (*clusters of houses*) cu plan asemănător ca încăperi și accese (câte două, în față (la stradă) respectiv în spate), erau folosite ca locuințe, ateliere și prăvălii, unele având și etaj la care se ajungea pe scări de lemn. Vestigiile scoase la iveală (cuptoare, unelte, etc.) indică ateliere de olărie (cuptor de ars oale), brutărie (o mare moară de mână), atelier de fierărie, de lemnărie, de turnătorie și giuvaergerie. În locuințe s-au găsit, între altele, chiupuri pentru păstrarea grâului și amfore pentru vin. Într-o sală din una din casele aparținând unui mare proprietar, dintr-o nișă din zid au fost recuperate, un depozit de unelte de fier pentru viticultură și unelte de lucru la câmp.

Într-o etapă mai târzie (s-au identificat două niveluri de locuire) au fost adăugate noi clădiri care schimbă aspectul Orașului de Mijloc odată cu apariția Orașului de Jos și a *suburbium*. De pildă, în Orașul de Mijloc, o încăpere lungă, dreptunghiulară, din piatră, adăugată la un edificiu, a putut fi categorisită ca grajd, judecând după resturile de atelaje și ustensile găsite, iar în Orașul de Jos și mai ales în *suburbium*, clădirile sunt din ziduri legate cu pământ și au ca instalații de încălzire, vetre. S-a propus o interpretare social-economică a orașului după ierarhia socială și ocupații, locuirile grupate după acest specific ocupând cele patru sectoare ce împart Orașul de Mijloc, distribuție ce rezultă din încrucișarea celor patru străzi, de nord, sud, est și vest. După o altă interpretare, bisericile descoperite, fiecare în parte, ar fi constituit centrul unei unități de locuire din oraș și din afara lui (*suburbium*). Cercetătorii sârbi ce s-au ocupat de Caričin Grad, subliniază că și din punct de vedere militar, nu numai civil, așezarea fortificată reflectă tranziția de la antichitate la noul ev care se anunță, deși orașul rămâne încă puternic ancorat în tradiția antică. Însăși sistemul de fortificare a fost considerat ca fiind în transformare, de la cel roman târziu la cel bizantin²⁰¹.

De altfel, sunt și alte observații de făcut în privința orașului susamintit, structural. Miezul orașului este Orașul de Sus, adică cetatea interioară, Orașul de Mijloc, cetatea exterioară, fiind subordonat nu numai ierarhic ci și urbanistic. Aici nu avem *cardo* și *decumanus*, ca în orașele antice, care să-l împartă în cartiere, nord-sud și est-vest, în mijlocul căruia, într-un unghi al *cardo-decumanus* să fie forul, ca la Oescus, de pildă. De fapt, artera principală a orașului Iustiniana Prima, privit în întregul lui, nu este, așa cum s-ar părea, nord-sud (cea din Orașul de Mijloc), ci est-vest, ce străbate atât Orașul de Sus cât și Orașul de Mijloc, cu comunicare la poarta exterioară din zidul de apărare, de la Răsărit. Relieful nu mai îngăduia adăugarea unei a treia centuri în jurul Orașului de Mijloc, din cauza pantelor abrupte de pe trei laturi și atunci s-a folosit spinarea platoului/prelungindu-se spre sud orașul fortificat, prin ridicarea unei noi incinte cu zid de apărare și turnuri exterioare, de formă aproape trapezoidală, ce alcătuiește Orașul de Jos. Ca întindere, Orașul de Sus reprezintă cam un hectar cel de mijloc cca. 6,7 ha, iar cel de jos, cca. 2,3 ha. De remarcat că edificiile legate de activitățile productive sunt toate în Orașul de Mijloc, casele-gospodării nobiliare (de tip *domus*), cât și cele din *insulae* cu aglomerări de locuințe și ateliere, prăvălii deci, ceea ce ține direct sau indirect de agricultură (și viticultură, pomicul-

tură, etc.), meșteșuguri, comerț, fiecare zonă, indiferent unde era situată, în cartierele Orașului de Mijloc sau în Orașul de Jos, și chiar în afara zidurilor, în *suburbium*, având în mijloc și câte o bazilică ca locaș de cult. Orașul de Sus, prin edificiile descoperite, se arată a fi, așa cum s-a subliniat de către descoperitori, centrul administrativ și eclesiastic al Iustinianei Prima, considerată chiar ca o metropolă a întregii regiuni înconjurătoare, printr-un strâns și complicat sistem de relații existente deja la întemeiere disparat în societate. Chiar de la început, de la fundare, Orașul de Sus apare individualizat, de sine stătător și sub raport topografic prin separarea cu zid de incintă propriu, ceea ce amintește și de modul de formare a marilor orașe-metropole din Europa Răsăriteană, din afara spațiului de cultură greco-roman. George Mano-Zisi trimite pentru Iustiniana Prima, ca asemănare de plan, la Philippopolis din Siria²⁰²). Configurația de plan cu rond central în genul *cardo-decumanus* s-a impus aici prin forța puternică a tradiției (prezentă în estul Imperiului în marile orașe), însă ca o soluție secundară, subordonată nucleului care este Orașul de Sus. În el aflăm, chintesența statului roman târziu *Sacerdotium* și *Imperium* menționate în Novella a VI-a a împăratului Iustinian, factori fundamentali, concretizați sub aspectul culturii materiale a epocii – în partea de nord prin *Palatul Prefecturii Illyricului*, iar în cea de sud prin *Episcopium*, scaunul Arhiescopiei Iustiniana Prima cu marea bazilică episcopală cu baptisteriu.

Elementele culturii materiale de la Iustiniana Prima sunt relevante deasemenea pentru aprecierea stadiului de dezvoltare a culturii romane târzii în orașele romane de interior sud-dunărene, deoarece aparțin etapei finale (din deceniul trei al secolului VI, până în cel de al doilea al secolului VII) și ne dezvăluie și aici, prin masa vestigiilor, o activitate de amploare în toate domeniile vieții și o structură corespunzătoare, prin complexitatea ei social-economică, bine articulată și în plin avânt, chiar și în prețioasă revărsării slave asupra *limes*-ului. De stadiul evoluției culturii materiale și spirituale romane târzii la Dunărea de Jos se leagă și ridicarea cetăților, de obicei mari, la rangul de oraș (*civitas=polis*), problemă mult discutată în istoriografie (și în legătură cu aceasta cea a orașelor episcopale) și a teritoriului orașului, considerat în totalitate sau în parte.

În legătură cu aceasta credem nimerit să ne referim îndeosebi la provincia Scythia, dintre cele trei riverane Dunării, de care ne ocupăm, deoarece statutul ei eclesiastic aruncă o lumină și asupra realităților din domeniul laic, mai bine zis sunt conexe, și constituie, totodată, un solid punct de plecare de la sfârșitul secolului V (480), consemnat ca atare în documente scrise coroborate cu cele arheologice²⁰³), aspect studiat îndeosebi de Emilian Popescu. Rescriptul imperial al lui Zenon (Codex Iust., I, 3, 35(36), prevedea un singur episcop cu scaunul la Tomis cu autoritate peste toată provincia Scythia, cuprinzând deci toate comunitățile din așezări, indiferent de statutul lor juridic: orașe (*poleis*), cetăți (*phouria*), (*kastra, castella*), sate, etc. *Notitia Episcopatum* publicată de Carol de Boor²⁰⁴) indică pentru provincia Scythia, întinderea ei fiind aceeași, 15 scaune episcopale, enumerând centrele, inclusiv scaunul metropolitan de la Tomis.

Teritoriile cetăților ridicate la rang de oraș (*polis*) în epoca romană târzie se constituiau în Imperiul Roman de Răsărit, în toate provinciile, prin "tăiere" din teritoriile orașelor vechi²⁰⁵), iar cele ale orașelor din dioceza Traciei, din care făcea parte și provincia

Sciția, nu puteau face excepție. În orașele instituite prin ridicarea în rang a unor cetăți mari era obligatorie și înființarea unui scaun episcopal, în așa fel, încât fiecare oraș (*polis*) își avea episcopul său și un teritoriu anume. Din documentele vremii, s-a putut întrezări când au fost înființate episcopate în cele 14 orașe scitice după anul 480 când nu le aveau.

S-a stabilit că la începutul domniei lui Iustin I (la 519-520) erau mai mulți episcopi în provincia Sciția având ca întâistător (*antistes*) pe Paternus, care la Sinodul de la Constantinopol (520) semnează ca episcop mitropolit al Sciției²⁰⁶), alături de alți mitropoliți, într-o scrisoare adresată papei Hormisdas.

Pe baza izvoarelor istorice și mărturiilor arheologice s-a stabilit ca sigură existența mai multor episcopate în provincia Sciția sub Anastasius în orașele vechi refăcute sub domnia acestuia (nemenționate de Procopius în *De aedificiis* ca fiind restaurate de Iustinian, sau chiar refăcute de acesta) precum Axipolis, Tropaeum, Dinoysopolis, Callatis, în care, cu excepția orașului Dionysopolis, investigațiile arheologice au scos la iveală bazine cu baptisteriu²⁰⁷).

Presupunem că mai târziu, sub Iustin I au fost ridicate la rangul de oraș, cetățile Capidava, Halmyris, Zaldapa și Constantiana, menționate deasemenea în *Notitia Episcopatum* publicată de Carol de Boor, ca scaune episcopale. Autorul citat socotea că lista inițială a ierarhiei și scaunelor eclesiastice ce a stat la baza *Notitia*-ei susmenționate a fost alcătuită la începutul secolului VI după un document pentru dioceza Traciei²⁰⁸). Comparând datele din lista episcopatelor cu cele din Novella XXVIII cu privire la orașele și cetățile din provinciile Helenopont, Pontul Polemoniac și din Lazica, rezultă că *Notitia Episcopatum* (de Boor) în redactarea inițială este din anul 535, ca și *Novella* XXVIII și *Novella* XI, deci cele cinci cetăți dobrogene susamintite au putut fi ridicate la rangul de oraș sub Iustin I. Rămân patru scaune episcopale din provincia Sciția cu denumiri substituie sau modificate în *Notitia Episcopatum*, despre care nu se poate cunoaște în ce orașe se aflau (și dacă ele proveneau din numărul vechilor orașe sau dintre cetăți ridicate la acest rang) și nici locul anume unde erau situate în provincie. Căci, pe Dunăre, între Capidava și Salsovia în *Notitia* nu apare un centru dintre cele cunoscute, deși pe cursul Dunării (sau aproape) erau situate astfel de centre importante ca Sucidava, Carsivm, Cius, Beroe, Troesmis, Arrubium, Dinogeția, Noviodunum, Aegyssus, iar de la Mare lipsesc din *Notitia* Argamum și Bizone, iar din interior, Ibida și Ulmetum. Este posibil ca sub aceste denumiri ce indică, sub o formă mai mult sau mai puțin corectă, orașe episcopale din alte provincii ale Imperiului, să se ascundă, după cum s-a presupus, Carsium, Troesmis (și nu Beroe), Noviodunum și Aegyssus²⁰⁹), deși un centru important ca Ibida, rămâne în afara scaunelor episcopale. Rezolvarea o poate aduce în cele din urmă doar cercetarea arheologică, prin identificarea de bazine cu baptisteriu în cele patru centre susmenționate.

Deși în Imperiul Roman de Răsărit, în această vreme (secolul VI) existau scaune episcopale și în așezări care nu aveau statut juridic de oraș (*polis*), adică în cetăți și chiar în sate, în mod excepțional²¹⁰), se poate socoti că toate cele 14 scaune episcopale ale Sciției înființate după 480 rezidau în orașe²¹¹) (*poleis*) și nu în cetăți (*phrouria=castra*). Căci, prin legea lui Zenon din 480 s-a stabilit un criteriu, după care numai orașele (*poleis*) puteau avea reședințe episcopale, cele vechi, dacă între timp fuseseră de curând refăcute,

cele noi dacă au fost ridicate la rang de oraș (*polis*) dintre cetăți (*phrouria=castra*), deci fiecare oraș urma să-și aibă episcopul său. Episcopul, odată cu instituirea sa într-un centru ce căpătase dreptul de oraș, avea autoritatea și asupra teritoriului (*perioikis*)²¹² atribuit cetății ridicate acum la rang de oraș (*polis*), și care, așa cum o arată și denumirea, era cel din jurul orașului. Mai târziu, când forța economică a statului roman târziu a crescut, sub Anastasius și Iustinian I, s-au adăugat la numărul orașelor și cele nou construite, inexistente înainte, și care primeau statutul de oraș (*polis*) chiar de la naștere, și erau, desigur tot atunci inzestrate și cu un teritoriu orășenesc corespunzător și cu dreptul de a avea episcopie proprie rezidentă. Lipsirea noului oraș de teritoriul orășenesc atribuit sau de episcopul său ar fi dus la pierderea dreptului de a fi și de a se numi oraș (*polis*) și la căderea în vechea situație, de cetate, dependentă de oraș, posibilitate împotriva căreia împăratul Zenon avertiza cu pedepse grele pe cei ce s-ar încumeta, chiar prin rescript imperial, să încalce și să strice astfel legea sa. De unde rezultă că cetățile nu aveau teritoriu, ele însele aflându-se în teritoriul (rural) al unui oraș (*polis*) sau chiar în suburbii (*προάστειον*) (De aedif. IV, 8,4). Desigur că cetățile și satele care aveau scaune episcopale înainte de Zenon, le-au păstrat după vechea rânduială deoarece reprezentau o stare de fapt stabilită prin tradiția bisericească.

În Novella XXVIII (an 535)²¹³ se face o distincție netă între orașe (*poleis*) și cetăți (*φρούρια =castra*). Este drept că tot acolo, împăratul Iustinian nu mai face deosebire între ele când este vorba de starea de fapt, adică de treapta de dezvoltare, însă le diferențiază ca statut, în orașe și cetăți. De pildă, referindu-se la *Cele Două Ponturi* (provinciile Helenopont, și Pontul Polemoniac), pe care, cu această ocazie împăratul le reunește într-una, sub numele de Helenopont) în Pontul Polemoniac se constată doar cinci orașe (*poleis*) ce sunt enumerate (Neocesareea, Comana, Trapezus, Cerasus și Polemonium), căci Pityus și Sebastopolis, se spune în *Novella*, pot fi socotite mai degrabă între cetăți decât între orașe. Cu privire la cealaltă provincie, Helenopont, se arată că are opt orașe (*poleis*), deasemenea enumerate (Amasia, Ibora, Euchaita, Zela, Andrapa, Aegeum, Sinopa și Amisus) și că în afară de acestea, era și Leontopolis, care de puțină vreme a fost ridicată la rangul de oraș. Toate acestea sunt expuse în *Praefatio*, însă în *Capitolul I* al *Novellei*, unde se hotărăște ca ambele provincii să fie reunite în una singură, se arată că provincia astfel rezultată, Helenopont, cuprinde 13 orașe (deci cele din Helenopont și cele 5 din Pontul Polemoniac, indicate în mod expres ca orașe (*poleis*), cărora li se recunoaște *vechea*, formă de administrare. Deci, Leontopolis, deși ridicat de curând la rang de oraș, nu este socotit între cele vechi, ceea ce înseamnă că și între orașele vechi și cele noi mai existau totuși unele deosebiri, în funcție de vechiul și noul statut de oraș, deși, juridic, toate erau *poleis*, deosebiri de care se ținea seamă în vremea lui Iustinian I. Cu privire la Petra din Lazica, se spune în același document că "a primit de la noi dreptul de a fi și de a se numi oraș", ceea ce confirmă faptul că și această cetate a căpătat alt statut, ieșind din rândul cetăților și intrând în cel al orașelor.

Între așezările fortificate din Lazica, în *Novella XXVIII* sunt menționate și două cetăți foarte mari și vechi (*φρούρια τε μέγιστα καὶ ἀρχαῖα =maxima et antiqua castra*), Archéopolis și Rhodopolis, care, fiind mari și vechi, erau desigur, ca nivel de

dezvoltare social-economică ca orașele, deși nu aveau încă acest statut. În *Novella* amintită se arată că în *Tzanorum regio*, adăugată stăpânirii romane sub cârmuirea lui Iustinian, sunt orașe (*poleis*) nou construite, cât și orașe ce se află în construcție și urmează a fi terminate, ceea ce înseamnă că până la 535, deci doar în câțiva ani, se ridicaseră orașe romane din temelii și în acest ținut îndepărtat al Imperiului²¹⁴.

În legătură cu orașele și cetățile din Scitia și Moesia Secunda, ne stau la îndemână, în afară de *Notitia Dignitatum per Orientem*²¹⁵ de pe la anul 400, "Ghidul de călătorie" (*Synecdemus*) al lui Hierocles, întocmit, după o interpretare îndeobște acceptată la începutul domniei lui Iustinian I (în anii 527-528), *Notitia Episcopatum*, publicată de Carl de Boor, al cărui document de bază inițial, poate fi socotit ca fiind redactat în 535 sub Iustinian și lucrarea lui Procopius *Despre Zidiri (De aedificiis)* a cărei alcătuire, către sfârșitul domniei lui Iustinian, la 553-555 sau, după o altă apreciere, la 558-560, nu poate fi pusă la îndoială.

Pentru Dacia Ripensis, cu privire la orașul Aquis și teritoriul său, există date în *Novella* a XI-a emisă de Iustinian în anul 535. Bineînțeles că izvoarele de mai sus sunt supuse verificării prin rezultatele săpăturilor arheologice, acolo unde dispunem de mărturii concludente.

La Hierocles lista orașelor (*poleis*) din provincia Scitia²¹⁶ este alcătuită geografic după criteriul civil-administrativ. Sunt trecute 15 orașe, întâi cele de la mare, în frunte cu Tomis, urmat de Dionysopolis, Akrai, Callatis, Istros, Constantiana, apoi cele din interior, Zeldepa și Tropaeum, iar la sfârșit cele de la Dunăre, înșiruite din amonte în aval: Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegissos și Halmyris. În *Notitia Episcopatum*, publicată de Carl de Boor, pentru provincia Scitia sunt înșirate scaunele episcopale, în număr de 15, cifră ce corespunde cu numărul orașelor din *Synecdemus* al lui Hierocles, în frunte tot cu Tomis, ca scaun metropolitan. Ordinea de enumerare fiind ierarhic eclesias-tică, nu putea să corespundă neapărat cu cea civil-administrativă din ghidul lui Hierocles.

În *Notitia Episcopatum*, după Tomis, sunt pomenite mai întâi centrele episcopale de la Dunăre, în număr de opt, începând cu Axiopolis și sfârșind cu Halmyris, apoi cele din interior, Tropaeum și Zeldipa și la sfârșit cele de la mare: Dionysopolis, Callatis, Histria și Constantiana. Față de lista lui Hierocles, după Axiopolis (în text Anaxiopolis) și Capidava, în locul orașelor Carsium, Troesmis, Noviodunum și Aegissos, apar altele cu denumiri din provincii îndepărtate ale Imperiului, fie sub formă corectă, fie stâlcite, precum: ὁ Βιπαίνου, ὁ Κούπρου, ὁ Νικομηδέου, ὁ Δέσου, urmate de Salsovia și Halmyris. Ordinea în care erau înșiruite cele patru, era cea din *Synecdemus*, cu deosebire că Troesmis era înainte de Carsium. Singura deosebire efectivă deci dintre lista din *Synecdemus* și cea din *Notitia Episcopatum* este aceea că orașul Akrai nu apare în *Notitia Episcopatum* (De Boor) ca scaun episcopal, în schimb este trecut Salsovia. Faptul că cele patru denumiri de centre episcopale substituie sunt între Capidava și Salsovia, a dat posibilitatea identificării lor cu Troesmis, Carsium, Noviodunum și Aegissus.

Menționăm că în legătură cu evenimentele militare din Scitia din 515 Acres este menționat ca fiind *castellum* de către Marcellinus Comes²¹⁷ (fortăreața Tirizis de la Capul Caliacra), iar la Hierocles, în *Synecdemus* apare ca oraș (*polis*) la 527 (528), când Salsovia era *castellum*. Posibil ca Akrai să-și fi dobândit statutul de oraș între 515 și 527, mai

degrabă sub Iustin I și să îl fi pierdut sub Iustinian până la 535, revenind la vechea stare și, dimpotrivă, Salsovia să-l fi căpătat, fiind ridicată la rang de oraș între 527-535 sub Iustinian. Este sigur că sub domnia lui Iustinian I, provincia Sciția avea 15 orașe la 535. Hierocles le numește în mod expres ca atare, iar *Notitia Episcopatum* (De Boor) deși în cazul Sciției nu precizează numărul orașelor în capul listei, ca la alte provincii, se poate aprecia totuși că toate cele 15 scaune episcopale erau în orașe. Aceasta se poate deduce ghidându-ne după listele pentru provinciile Helenopont și Pontul Polemoniac, pentru care în N.E. nu este deasemeni arătat numărul orașelor, dar, din compararea episcopatelor de acolo cu *Novella XXVIII*, unde sunt arătate în chip expres orașele și cetățile din cele două provincii, cât și din faptul că numărul episcopatelor din *Cele Două Ponturi* din N.E., corespunde exact pentru fiecare în parte cu cel al *orașelor* din *Novella XXVIII*, toate acestea conduc la concluzia că episcopatele rezidau numai în orașe și în provincia Sciția. Situația este aceeași și în provincia Moesia Secunda, învecinată cu Sciția. Hierocles enumeră 7 orașe aici, iar *Notitia Episcopatum* amintită, tot șapte, ce corespund toate și ca denumire. Sunt enumerate la nr. 637-643: Odisos, Novae, Appiaria, Dorostolon, Marcianopolis, Abrittus și Nicopolis. Cel de la nr. 644 (ὁ Παλαιστίνης) este evident o greșeală, trebuie să fie un episcopat din Orient adăugat de vreun copist eparhiei Moesiei Secunda. Se pare că la sfârșitul domniei lui Iustinian și Ibida, cetate mare din provincia Sciția, situată în mijlocul Dobrogei, a fost ridicată la rang de oraș (*polis*).

Ibida nu figurează la Hierocles în lista orașelor Sciției și nici în cea a episcopatelor (deci a orașelor episcopale) din aceeași provincie, în *Notitia Episcopatum* publicată de Carl de Boor. Însă Procopius, în cartea "*Despre Zidiri*: (IV, 7, 19) o menționează în text în mod expres ca oraș: *Ἰβιδά πόλις*, în vreme ce Tomis, din aceeași provincie și Odessos, din Moesia Secunda sunt trecute în listele sale la un loc cu *castella*, fără deosebire²¹⁸). Procopius relatează despre lucrările considerabile făcute sub împăratul Iustinian pentru refacerea Ibidei, de unde se poate deduce că în urma acestui efort cetatea a fost ridicată la rangul de oraș și desigur că a devenit prin aceasta și scaun episcopal. În *De aedificiis* (IV, 7), Procopius, în expunere, în afară de Ibida, amintește de refacerea de către Iustinian a câtorva *castella* (φρούρια) ca, Adina, Sf. Chiril, Ulmetum, Aigyssus și Halmiris. În listă (IV, 11) sunt menționate ca refăcute de Iustinian și Troesmis, Noviodunum, Constantiana, Callatis, Altina, Zaldapa, Axiopolis, Carsium, Argamum și Tomis. Cu excepția orașelor menționate în *Synecdemus* și în *Notitia Episcopatum* (De Boor), precum: Histria, Dionysopolis, Capidava, Tropaeum și Salsovia (care înlocuiește Akrai) toate celelalte din ambele liste (*Synecdemus* și N.E.) sunt arătate de Procopius în *De aedificiis*, ca refăcute de Iustinian, sub enumerarea de *castella*, doar Ibida este menționată ca oraș. La Procopius, în *De aedificiis*, nici Dinogeția nu apare ca refăcută sub Iustinian, dar nu apare nici între orașe în *Synecdemus* și nici între episcopate, în N.E., deoarece nu avea statut de oraș, dar între zidiri ar fi putut apărea. Descoperirile arheologice au arătat, atât în cazul Histriei cât și al Dinogeției o refacere sub Anastasius. La Tropaeum și Capidava s-a săpat mult, dar nu au apărut astfel de indicii, de refacere sub Anastasius, dar nici pe lista celor restaurate de Iustinian nu le aflăm, la Procopius. Pentru Dionysopolis și Salsovia, datele arheologice în această privință sunt neconcludente. Dacă ne călăuzim după *Synecdemus*, până la 527,

deci sub Anastasius și Iustin I, existau în Sciția 15 orașe, iar sub Iustinian erau până la 535, conform N.E., toate orașe episcopale (exceptând Tomis care era de multă vreme și Akrai, înlocuit cu Salsovia). Ar însemna că sub Iustinian, o singură cetate din Sciția ar fi fost ridicată, între 535-560, la rang de oraș, Ibida, deși el a refăcut 10 din cele 15 amintite. Parte din ele erau orașe vechi grecești, ca Tomis, Dionysopolis, Callatis, Istros, recunoscute ca atare cu drept de autoadministrare în epoca romană.

Altele au căpătat statutul de oraș (*municipium*) în epoca imperială romană, ca orașe romane, în vremea lui Marc Aureliu, după cum este cazul cu Troesmis și Tropaeum Traiani, fapt dovedit prin mărturii epigrafice²¹⁹.

Pentru Axiopolis, Noviodunum și Aegissus, dată fiind situarea lor la Dunăre și vechimea lor, nu avem dovezi să fi ajuns la rang municipal, deși și Moesia Inferior cunoaște o mare prosperitate mai ales în vremea Severilor. Oricum, Capidava, Carsium, Halmyris, Constantiana (intemeiată în secolul IV, dacă nu cumva sub acest nume se ascunde o cetate mai veche), Zaldapa, nu l-au avut, erau cetăți, nu orașe, după statutul juridic, deși importante.

Ammianus Marcellinus (*Rerum gestarum*, XXVII, 4, 1), referindu-se la așezările fortificate dintre Haemus și Dunăre, deci din ținutul ce cuprindea cele trei provincii de care ne ocupăm, consemnează către anul 400, că pe lângă Dunăre se aflau un mare număr de orașe, de castre și de castele (*urbibus multis et castris contiguus et castellis*)²²⁰. Observăm că, spre deosebire de Procopius în *De aedificiis*, de mai târziu, care împarte așezările urbane și quasiurbane în două categorii sub numele de *pòlis* și *phrouirion* (*castellum*), la Ammianus Marcellinus sunt indicate în mod expres trei categorii de așezări fortificate, *urbs* (oraș), ceea ce ar corespunde cu *pòlis*, *castrum*, desigur o așezare fortificată mai mare (cetate) și *castellum*, care era tot cetate de piatră, dar mai mică. Este evident că la Procopius sub denumirea de *φρούρια*, la care trimite ca echivalent pentru termenul latin *castella* (*De aedificiis*, II, 5, 9) se ascund și cetățile mari (*castra*) ceea ce reiese clar din expunere și din listele din lucrarea "*Despre Zidiri*", unde folosește și termenul *οχύρομα*, pentru fortificații (întărituri) iar pentru orașele pe cel de *polichnion*.

Trebuie să relevăm și unele elemente de contrazicere între izvoarele vechi sau chiar într-unul. Astfel, Procopius (*De aedificiis*, IV, 7, 15) menționează reconstruirea așezării fortificate Aegissus, ca o cetate nouă, *φρούριον νέον*, desigur, din temelii și restaurarea cetății Halmyris, tot ca *phrouirion* și nu ca orașe, cum relatează despre Ibida, cu un rând mai sus²²¹. Or, la Hierocles, la începutul domniei lui Iustinian (527), Aegissus și Halmyris sunt trecute ca orașe (*póleis*), iar către sfârșitul domniei aceluiași împărat constatăm că la Procopius apar ca *phrouiria*-cetăți, deși fuseseră reclădite chiar atunci. Ridicarea Ibidei la dreptul de oraș presupune și atribuirea unui teritoriu, ce trebuia luat de la celelalte orașe din jur, între care și Aegyssus și Halmyris, care, este posibil, deși aceasta este o simplă supoziție, să-și fi pierdut cu această ocazie dreptul de oraș, deși Ibida se putea mulțumi și cu un teritoriu mai mic. Nepotriviri sunt și în *Notitia Episcopatum* (De Boor), unde, în provincia Moesia Secunda, în afară de cele șapte scaune episcopale cu mitropolia la Odessos, de care s-a amintit, trecute sub *eparhia Mysias α'* (I), mai apare sub titlul *eparhia Mysias β'* (II), o mitropolie autocefală la Drizupara (nr. 94), însă lista episcopatelor ei lipsește. Și eparhia Haemimontului apare în postură dublă, cu două mitropolii în lista

scaunelor mitropolitane ce sunt sub ascultarea Constantinopolei, un scaun mitropolitan la Adrianopol (nr. 42) și un altul la Marcianopol, trecut de două ori (la nr. 429 și la nr. 52), iar la *autocefali*, pentru eparhia Haemimont se indică drept scaun Mesembria (la nr. 95). Pentru eparhia Haemimontului α' (I), în lista episcopilor "cei sub mitropoliți", sunt enumerate, scaunul mitropolitan la Adrianopol, apoi episcopiile la Mesembria, Sozopolis, Plutinopolis, Tzoidis, Ahilon, Debelt, Nikaia, Probaton și Bulgarofigon (la nr. 614-624), iar la eparhia Haemimontului β' (II), scaun mitropolitan la Marcianopolis și episcopii la Traimarisca, Novae, Zekedepa, Skaris (la nr. 766-771). La nr. 51, între mitropoliile ascultătoare de Constantinopol, apare și *Serdikes*, desigur din eparhia Daciei Mediteranea, care nu făcea parte din dioceza Traciei. După Carl de Boor²²²), sub episcopatul Palestinei din Moesia I (nr. 644) s-ar ascunde *Palastolus*, care era de fapt în Illyria, în fața Sucidavei, după cum menționează Procopius (*Palatiolum, De aedificiis*, IV, 6, 34). Probabil că neconcordanțele reflectă situații intervenite ulterior în organizarea ecleziastică, introduse de copiiști.

În legătură cu organizarea bisericească din Dacia Ripensis, cunoaștem din *Novella XI-a*, dată de Iustinian în anul 535 (*De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae*) pentru ridicarea episcopiei Iustiniana Prima la rangul de Arhiepiscopie, că și Dacia Ripensis, ca și Moesia Prima și Dacia Mediteranea și alte provincii intrau sub autoritatea acestei arhiepiscopii²²³). Detalii cu privire la organizarea ecleziastică a provinciei Dacia Ripensis nu cuprinde *Novella* citată, cu excepția episcopiei de Aquis. Din textul legii reiese că și Recidiva și Litterata, cetăți de pe malul stâng, intrau, cu teritoriul respectiv, sub autoritatea arhiepiscopiei Iustiniana Prima. Amintim că *Aquae* (astăzi Prahovo în Serbia) este numit *polichnion* (orașel) de către Procopius (*De aedificiis*, IV, 6, 19) ca refăcut de Iustinian²²⁴). Însă în *Novella XI* Aquis este arătat ca oraș-civitas, în care urma ca arhiepiscopul Catellianus să rânduiască un episcop, care să aibă sub ascultare nu numai orașul ci și toate castelele, teritoriile și bisericile lui (*Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem, et omnia eius castella et territoria et ecclesias*), adică comunitățile militare, cele din teritoriile orașului și comunitățile bisericești²²⁵). În *Novella* a XI-a se întrevede politica de împletire a eforturilor din domeniul culturii materiale sub aspectul reconstrucției așezărilor civile și militare, cu cele din domeniul culturii spirituale conducătoare, de realizare a unității de credință și de consolidare a ortodoxiei în cadrul statului roman de răsărit, prin combaterea ereziilor ce-i prejudiciau unitatea, în cazul de față era avută în vedere secta bonosiacilor, ce constituie și unul din motivele activării episcopiei de Aquis.

Credem, că în mod analog, deci ca în cazul orașului Aquis din Dacia Ripensis trebuie înțelese și teritoriile rurale ale orașelor din această provincie cât și din Moesia Secunda și Scitia. În cea din urmă, cele 16 orașe existente la sfârșitul domniei lui Iustinian, presupun tot atâtea teritorii rurale, ale fiecărui oraș în parte, deci o împărțire a Scitiei în 16 teritorii aparținând de orașele respective. În lăuntrul teritoriului rural (*χωρᾶ*) erau teritoriul orașenesc (din jurul orașului) și teritoriul rural în care se aflau cetățile militare (*castra* și *castella*) și satele constituite în comunități bisericești (*ecclesiae*) și mănăstirile. Pământurile din teritoriul rural aparțineau marilor proprietari de la oraș și proprietarilor mijlocii sau mici, sătenilor, Bisericii (Episcopatului), mănăstirilor, alături de care se aflau

numeroase loturi militare puse la dispoziția armatei (*militia* în cadrul angajării în serviciu militar, instituție foarte importantă pentru armata de *limitanei* (soldați-țărani) de pe *limes*, care în schimbul pământului primit și pe care trebuia să-l lucreze, prestau serviciul militar de graniță în calitate de coloniști militari. Importante sunt și reglementările stabilite prin alte *Novellae*, cu caracter general obligatoriu pentru întreg statul, ceea ce desigur are valabilitate implicit pentru provinciile Scitia, Moesia Secunda și Dacia Ripensis. Astfel *Novella* V-a, cu privire la mănăstiri și viața monahală, proclamă principiul universal al egalității între oameni (și între neamuri) (*non est masculus neque femina, neque liber neque servus: omnes enim in Christo unam mercedem percipere*), prevedea eliberarea din sclavie dacă servul alegea viața monahală. Dacă un călugăr se retrăgea din mănăstire spre a se înrola în armată sau a ocupa un serviciu public, averea sa rămânea mănăstirii²²⁶). *Novella* VI-a reglementa chestiunile bisericesti și clericale. Preoții (*diaconos aut presbyteros*) îndeobște, nu puteau trece de la sacerdoțiu la altă stare, însă dacă se întâmpla să-l abandoneze, se prevedea trecerea lor, dacă au avere, (*substantia*) cu avere cu tot în rândul *curialilor* spre a îndeplini sarcinile, iar dacă nu au, între funcționari (*ad officialem*).²²⁷)

Enorma activitate legislativă transpusă în practică pe măsură, îndeosebi în secolul VI, și mai ales realizările obținute, pot fi percepute dacă urmărim dinamica culturii romane târzii după documentele scrise (de arhivă sau epigrafice) coroborate cu totalitatea vestigiilor arheologice scoase la lumină decenii în șir pe teritoriile ce formau în vechime provinciile de margine de la Dunărea de Jos, date confruntate cu cele din alte provincii balcanice sau din tot Imperiul de Răsărit. Toate datele de care dispunem atestă o mare dezvoltare a acestei culturi, având ca temei o neobișnuită forță economică, cu corolarul său, structuri sociale corespunzătoare solid constituite și minuțios organizate. Activitatea intensă de construire, ce a culminat sub Iustinian I și a continuat sub Iustin II și Tiberius Constantin, în care aspectele civile și militare se împleteau, sau mai bine zis, se condiționau și se susțineau reciproc prin refacerea orașelor vechi, a cetăților mari, castelelor și burgurilor (*quadriburgia* și altele mici - *monopyrgia*) și chiar de fortificare a satelor și de construire de refugii, concomitent cu ridicarea de orașe și cetăți noi și de fortificații mai mici, denotă o forță economică și energii și capacități civile și militare ce se potrivesc doar unei societăți în plină ascensiune și nicidecum uneia în descompunere, cum simplist s-a interpretat, îndeosebi de către cercetătorii slavi ai antichității și evului mediu timpuriu. Divizarea teritoriilor orașelor vechi în urma ridicării la rang de oraș a unor cetăți din teritoriul lor, presupune că a avut loc o dezvoltare social-economică în provinciile Imperiului, între care și cele de margine de care ne ocupăm, care să facă posibilă existența, menținerea și dezvoltarea ca orașe (*póleis*) a unor centre (cetăți) ce nu aveau înainte dotările și mijloacele necesare²⁸⁸) spre a se constitui și menține în situația de centre urbane. Începând de la jumătatea secolului V aceste mijloace (căci în prima jumătate a secolului V erau absorbite de către huni) și îndeosebi în secolul VI, erau asigurate fie de la centrul împărăției prin sume considerabile în aur (*solidi*) acordate prin bunăvoința imperială²²⁹), pentru construirea zidurilor de incintă (cu turnurile și porțile lor) și completate, pentru ridicarea clădirilor (case, basilici) din incintă și cu mijloace locale, tot în monedă de aur, se înțelege, și a străzilor, canalelor, rețelei de aducțiune a apei potabile, etc. Basilicile și casele puteau

fi ridicate pe cheltuiala locuitorilor orașului, mari și mici proprietari sau și a corporațiilor de meșteșugari, și asociațiilor de negustori. Ulterior, porțiunile de zid (*pedaturae*)²³⁰ sau turnurile erau date sub îngrijirea și întreținerea corporațiilor.

Desigur că marii proprietari de pământ, ce locuiau în orașul supus reclădirii își construiau casele (*domus*) pe spesele lor, pe locul deținut mai înainte în orașe, extins prin cumpărare. Cele mai utile observații în privința structurii orașului roman târziu (avem în vedere locuirea dinlăuntrul zidurilor) de la începutul secolului VII la Dunărea de Jos, ni se par cele privind situațiile dezvelite în urma cercetărilor arheologice de la Tropaeum și Histria (corelate cu descoperiri din alte centre, din provincia Sciția Mică), unde, prin campanii de lucru îndelungate și cu eforturi susținute, s-a putut scoate la iveală incinta în mare parte și în care edificiile eclesiastice (bazilicile) și clădirile aristocratice (casele nobiliare de tip *domus*) ocupă o mare suprafață. Reconstituirea cadrului urban al habitatului de la Tropaeum a necesitat investigații în aceeași direcție și asupra realităților de același fel de la Histria, supuse analizei sub aceeași prismă în prima parte a lucrării, unde, ca și la Tropaeum, s-a putut opera asupra unor unități edilitar-urbanistice dezvelite în întregime. Dacă în ansamblu, planimetria ambelor orașe antice amintite este similară în epoca romană târzie, fiind structurată după trama romană mediteraneană constituită din *insulae* cuprinse între străzi, cu spații rezervate pentru piețe, evidențiind o predilecție pentru asimetrie de altă origine, organizarea edificiilor în jurul unor curți centrale prezintă deosebiri, nu atât de ordin arhitectural, cât mai ales funcțional. Planul casei romane târzii (*domus* de la Dinogetia, cu datare mai timpurie, dezvăluie, dimpotrivă, preferința pentru dreptunghi și pătrat, folosind unghiurile drepte, în general, deși asimetriile remarcate și soluțiile spațiale reflectă genetic un tip diferit, înscriindu-se însă în același cadru de locuire urbană cu amprentă mediteraniană, de *insulae* cuprinse între străzi. În general, unele dintre clădirile rezemate de zidurile orașului, atât la Tropaeum cât și la Histria, au caracteristici comune, mergând uneori până la identitate. Este vorba de edificiile mici, compuse de obicei din una sau două încăperi, cele din urmă fiind locuințe cu depozit (cămară cu chiupuri), categorie în care s-ar înscrie la Tropaeum, A1, D1, D2 și D4, iar la Histria unele clădiri de lângă zidul de incintă, la nord de Poarta Mare.

Într-o altă categorie ar intra edificiile din aceleași zone periferice ale celor două orașe antice care sunt arhitectural și funcțional deosebite de precedentele, fiind elaborate structural atât ca plan cât și în elevație, spre a răspunde unor necesități de habitat cu funcțiuni anume, legate nu numai de locuire și conservare de bunuri ci și de activități productive sau legate de acestea. La Tropaeum, în astfel de edificii, ca A3, iar la Histria cele din sectorul "economic" din colțul de sud-vest al orașului, se desfășura, după caz, o activitate meșteșugărească sau comercială sau și una și alta, clădirile dezvăluind, după planul, construcția și inventarul lor, îndeletniciri ce au determinat să fie atribuite funcțional ca prăvălii (cu depozit) sau ateliere metalurgice (la Histria și brutării). Uneori, monotonia arhitecturală a *insulelor* din lungul zidurilor de apărare este întreruptă de edificii monumentale, ca bazilica civilă din apropierea zidului cetății Histria pe latura de vest, sau de clădirea impunătoare a unei bazilici creștine adosate zidului de sud al aceleiași cetăți histriene. Casele romane, *domus* se întâlnesc mai rar lângă zidul de incintă. Un exemplu în acest

sens ar fi edificiul "cu bazilică" din partea de sud-est a orașului Histria. Există și la Tropaeum o situație analoagă, în *insula* 1, lângă zid, unde a fost descoperită o casă (de tip *domus*) însă mai mică decât altele din acest oraș sau de la Histria, ce s-ar apropia ca dimensiuni, mai mult cu cea de la Dinogetia, însă cu o curte cu un singur portic și probabil cu etaj (D5). La Tropaeum, ca și la Histria, de altfel, în *insulae* situate mai către interiorul orașului, casele de tip *domus* constituie deja ansambluri monumentale semnificative, de proporții neobișnuite, bine conturate constructiv-arhitectural și funcțional, după cum s-a arătat. Ar fi de rememorat în acest sens, casa romană (*domus*, D7, descoperită de noi și edificiile colaterale D6 și D8 din aceeași *insula* 2, ca și casa romană (*domus*) D3 de alături, de la nord, dezvelită de asemeni în întregime, iar imediat la nord de calea principală, marele edificiu A3, cu rosturi comerciale în primul rând și meșteșugărești-gospodărești în al doilea rând, cu o sală mare-magazin A3 aliniată la strada principală, cu mai multe accese, iar în încăperile din spate, A3γ și A3δ cu instalații ce presupun operațiuni de ordin meșteșugăresc și gospodăresc. Casa cu peristyl D3, cu toate transformările prin care a trecut, inerente unor vremuri tulburi, prin descoperirile făcute în interior ("tipar de bijuterii, nicovală mică și numeroase inele, un vas oval de piatră, resturi masive de "zgură sticloasă"), lasă să se întrevadă o funcționalitate social-economică, cea de atelier, completată de o activitate comercială de desfacere, judecând după marea încăpere compartimentată de la strada principală. Întrucât edificiul era în același timp și o locuință de mari dimensiuni, s-a putut aprecia că clădirea (*domus*) a aparținut unui proprietar de ateliere de bijuterii. Iar edificiul D7 învecinat la sud, clădire de același tip arhitectural, se dovedește a fi adăpostit de asemeni nu numai familia unui mare proprietar de pământ ci și slujitori angrenați în activități de producție (de prelucrare) din domeniile legate de producția agricolă și viticolă ce se realiza, pe domeniile, existente, firește, în zona din afara cetății Tropaeum. Dovezi de netăgăduit ce susțin această interpretare aflăm în primul rând în existența halei de prelucrare din interiorul edificiului, cât și în mulțimea de pive, rășnițe, teascuri și teici descoperite²³¹). De bună seamă că producția rezultată nu a servit doar la îndestularea casei, ci, măcar în parte a fost destinată pieței. Clădirea anexă de la sud (D7 1) a slujit aproape sigur pentru desfacere.

Edificiile D8 și D9 (*insula* 3), orientate la piață și cu o distribuție interioară specifică, deși cu rosturi comerciale diferite, vin să completeze imaginea despre realitățile social-economice, în fond despre viața orașului roman târziu de interior, Tropaeum, chiar și din vremurile vitrege de la sfârșitul secolului VI până la părăsirea, la începutul celui de al VII-lea veac. De fapt, credem că putem distinge în casa romană D7 o concentrare a unor activități caracteristice în secolul IV fermelor (*villa rustica*), situate în afara cetăților, în câmp, care dispar²³²) la începutul secolului V, activități desfășurate acum în oraș, în cazul dat în casa marelui proprietar ce locuia aici. În privința activităților ce țin de domeniul economiei agrare (prelucrarea cerealelor și a poamei, creșterea păsărilor și animalelor mici de casă) Tropaeum prezintă cele mai multe asemănări cu cetatea Ulmetum, așa cum rezultă din compararea descoperirilor făcute și publicate de către Vasile Pârvan și colaboratorii săi, dintre care ținem să subliniem aportul lui D.M. Teodorescu, la începutul secolului. La Ulmetum, ceea ce i-a impresionat în mod deosebit pe descoperitori, și Vasile

Pârvan arată în mod explicit aceasta, a fost numărul neobișnuit de mare de ustensile pentru prelucrare și recipiente: pietre de moară, râșnițe, pive, piulițe, și teici de piatră²³³). Desigur că situarea într-un ținut de interior a contribuit, atât în cazul orașului Tropaeum cât și în cel al cetății Ulmetum la acest facies rural, în care ponderea o avea agricultura și creșterea vitelor spre deosebire de orașele porturi, la mare sau la Dunăre. În legătură cu continuitatea formelor de viață în orașul antic Tropaeum până la începutul secolului VII, ținem să subliniem faptul că din situațiile arheologice constatate în săpăturile făcute de noi, reiese nu numai dăinuirea cadrului monumental urban (edificii, piețe, străzi) în formele anterioare, de la începutul secolului VI, în ciuda unor modificări survenite la sfârșitul acestui veac, ce au afectat estetica urbană în formele sale de aspect "clasic" (în această vreme apar și schimbări în arhitectura caselor, prin introducerea pridvorului), ci și păstrarea funcțiunii social-economice, sub toate aspectele analizate, până la părăsirea orașului. În privința relațiilor sociale ce se ascundeau în spatele acestor activități, deși nu dispunem de date exprese privind Dobrogea, se poate aprecia că ponderea muncii servile era mult scăzută, și că, în cea mai mare parte, activitatea productivă (chiar și casnică, neproductivă) se realiza prin folosirea oamenilor de condiție liberă (*ingenui*), mai ales la începutul secolului al VII-lea, data finală a cartierului cercetat arheologic și studiat în detaliu în lucrarea de față. Descoperirile monetare din săpăturile de la Tropaeum, Histria, Dinogetia și Ulmetum și din alte locuri din Dobrogea, arată că și viața economică a avut de suferit, îndeosebi la sfârșitul secolului VI sub domnia lui Mauriciu Tiberiu (582-602). În comparație cu această domnie, sub Focas (602-610) se constată, judecând după vestigiile monumentale rămase în cadrul urban civil și militar neschimbat (cu păstrarea funcțiunii zidurilor de apărare) și după descoperirile de monede de bronz, o înviorare a activității de producție agricolă și meșteșugărească și chiar de schimb, în orașe-port, ca Histria, care la Tropaeum, sub aspect monetar încă nu este conturată, poate ca urmare a unei anumite izolări, provocată de evenimentele militare din cei douăzeci de ani de domnie a împăratului Mauriciu. Cultura romană târzie dunăreană s-a dovedit deosebit de productivă și în realizarea bunurilor mobile, de uz gospodăresc²³⁴), ca vasele de ceramică (olăria având o tradiție bine conturată în ceramica provincială romană și în nordul Dunării)²³⁵), vase de sticlă, obiecte de metal, de corn și de os, de caracter utilitar sau ca podoabe și accesorii, ce acopereau o arie vastă în secolele IV-VI și în teritoriul nord-dunărean (Muntenia, Moldova, Banat, Transilvania) articole ajunse, parte prin schimb din provinciile sud-dunărene riverane amintite, Scythia Mică, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, parte fiind realizate pe loc în ateliere locale ale populației romanice nord-dunărene²³⁶).

Descoperirile arheologice din teritoriile ce alcătuiau provinciile Scythia Minor, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, ce indică un mare grad de dezvoltare a așezărilor romane târzii, nu pot fi înțelese fără corolarul lor, umanizarea relațiilor sociale, oglindită în schimbarea condiției omului la baza scării sociale prin dispariția treptată a sclaviei, până la începutul secolului VII, în care creștinismul a avut un rol important. Romanitatea dunăreană trecuse pragul noului Ev, depășind cadrul antichității, la data instalării în masă a slavilor la sud de Dunăre (614). (Fig. 17-20).

ÎNCHEIERE

Retragerea aureliană din Dacia a dus la nord de Dunăre la dispariția orașului ca focar al culturii romane, prin excelență urbane. După sfârșitul secolului III - începutul secolului IV, cultura daco-romană s-a dezvoltat la nord de fluviu în cetăți și sate, având deci un caracter quasi-urban și mai ales rural pe măsură ce ne depărtăm de fluviu, cu o sporire a componentei culturii materiale geto-dace. La sud de Dunăre, cultura romană a continuat să evolueze încă trei secole, până la începutul veacului al VII-lea, în orașe, cetăți și sate, caracterul roman fiind predominant, covârșitor chiar. De aceea, am reținut pentru cultura romană târzie, ca dezvoltare de vârf și deplină, teritoriul sud-dunărean latinofon, reprezentat îndeosebi de provinciile Scythia Minor, Moesia Secunda și Dacia Ripensis. Abordarea culturii romane târzii a secolelor IV-VI, având ca punct de plecare orașul roman fortificat Tropaeum a permis studierea trăsăturilor esențiale ale acestei culturi și a specificului ei în cadrul dezvoltării dinamice a habitatului de la Civitas Tropaeensium - Tropaeum, cu modificările survenite de la reînțemeiere (316) la părăsire (614). Începând cu secolul IV mai ales, cultura romană se dezvoltă în provinciile dunărene adeseori în așezări fortificate noi, parte din ele, cum este cazul orașelor, de caracter civil și militar, fiind reclădite din temelii, și în cetăți militare nou construite și în sate. Orașele reclădite își mențin încă trăsăturile din epoca anterioară, cu edificiile principale în jurul *forului* în funcție de intersecția *cardo-decumanus* și cu "cale de rond" între zidul de incintă și ultimul rând de clădiri (*intervallum*) ceea ce indică încă spațiu disponibil de locuire intramurană. Deși vestigiile din secolul IV și mai ales din secolul V au fost răscolite de locuirile următoare, arheologic s-a constatat o creștere masivă a inventarului găsit în edificii, ceea ce indică o sporire sensibilă a valorilor culturii materiale.

În paralel cu satul, se dezvoltă în ținuturile de țară în cultura materială activitățile productive legate de agricultură și creșterea vitelor, viticultură, pomicultură, etc., și în *villa rustica* - ferma romană, ce reproduce, la vârf, planul și dotările, deci și confortul din *villa urbana* (al casei aristocratice - *domus*). Nesiguranța produsă de evenimentele militare interne și mai ales externe de la sfârșitul secolului IV a dus la fortificarea *villa rustica* după modelul micilor cetăți - *quadriburgia*, însă cu toate acestea ferma romană din provinciile riverane Dunării va dispărea în prima jumătate a secolului V datorită războaielor și invaziilor hunice, pericol ce a durat trei sferturi de veac (378- 454). Constatăm, în felul acesta, nu numai o retragere a centrului domeniului rural la oraș, prin separarea de domeniu, la adăpostul zidurilor masive, ci și a culturii de tip urban, prin toate elementele ce le cuprindea *villa rustica*.

Stoarcerea unei însemnate părți a avuției statului roman de răsărit de către federația hunică constând din cantități imense de aur, la care s-au adăugat distrugerile și prădăciunile făcute prin invaziile întreprinse în fruntariile Imperiului Roman de Răsărit, au dus la o sărăcire a culturii materiale în prima jumătate a secolului V, îndeosebi în provinciile direct amenințate, Scythia, Moesia Secunda și Dacia Ripensis. În special Dacia Ripensis și Moesia Secunda avuseseră de suferit direct, hunii împingând prădăciunile și chiar efemera

lor dominație până la Novae, spre est, iar spre sud devastaseră orașe mari ca Naissus și Serdica. După căderea puterii hunilor, încă în vremea lui Zenon se mai resimțeau aici urmările devastatoare ale acțiunii migratorilor, fapt consemnat în legea lui (480) cu privire la organizarea ecleziastică, cu referire la provincia Sciția.

Deși vestigiile din veacul al V-lea au fost răvășite de construcțiile din secolul VI în toate centrele vechi în provinciile riverane Dunării, se poate considera, că, în mare, edificiile sunt cele din secolul IV și în secolul V, cel puțin până la revirimentul ce se va face resimțit din plin și aici începând cu domnia lui Anastasius.

În secolele IV-VI se produc modificări însemnate în domeniul culturii materiale, constatate în toate orașele fortificate din provinciile studiate, cercetate arheologic, sub aspect militar și civil.

Orașele, înconjurare de valuri și șanțuri de apărare, în multe cazuri au încă un zid de protecție, *proteichisma*, la mic interval de cel de incintă și cunosc modificări la turnuri și porți, spre a întări sistemul defensiv împotriva asediatorilor. Incintele urbane erau organizate după sistemul mediteranian în *insulae*, considerate în prezenta lucrare după criteriul topografic, ca edificii situate între patru străzi. În orașe erau compuse din case ale marilor proprietari (*domus*), basilici creștine, edificii publice laice (*basilica forensis* până pe la jumătatea secolului V în for, apoi lângă piațete în oraș) și din aglomerări de locuire compuse din clădiri ce cuprindeau un ansamblu de încăperi în care se aflau locuințe, prăvălii, depozite de mărfuri și ateliere, situate la același nivel sau uneori și la etaj(e). *Insulele* de tip cvartal puteau cuprinde și anumite instituții ale cetății orășenești, în cazul în care nu ocupau ele însăși o întreagă *insula*. În perioada târzie între *insulae* erau situate piețele în diferite puncte ale orașului. Căci începând de pe la jumătatea secolului V în cadrul existent al incintei orașului-cetate roman târziu asigurat de zidurile de apărare, are loc atât o îngheșuire cât și o extindere a locuirii, prin dispariția pieței din centrul orașului (*forum*), ce caracteriza orașul antic roman (sau mai bine zis, greco-roman), aflată la intersecția *cardo-decumanus*, locul ei fiind ocupat de basilici creștine, cât și prin desființarea intervalului dintre zidul de incintă și ultimul rând de clădiri, construindu-se prin adosare la zidul de apărare, clădiri, *insulae*, mărginite de trei străzi și zidul amintit.

În clădirile impunătoare (*domus*) se dezvoltă gospodăria mare, care, cu specificul ei ca locuință a unor mari proprietari (uneori din aristocrație (nobileme) îndeplinea și funcțiuni economice legate de îndeletnicirile productive agricole de pe domeniu prin prelucrarea produselor (moară, brutărie, tescuit), putând avea și ateliere meșteșugărești pentru confecționarea și repararea uneltelor și ustensilelor, cât și spații comerciale - prăvălii pentru depozitarea și desfacerea mărfurilor cât și depozite de provizii pentru întreținerea casei - toate aceste activități luate la un loc, concentrau un număr de slujitori, lucrători și servitori.

Bazilicile creștine, ca principale locașuri ale culturii spirituale a epocii, cunosc de asemenea o evoluție marcantă din secolul IV până la începutul secolului VII în orașe, îndeosebi în cele mari, câștigând sub aspectul monumentalității și gândirii spațiale. Până la jumătatea veacului al V-lea, în multe cazuri, bazilicile creștine erau amenajate prin reconstruirea și adaptarea unor clădiri mai vechi, terme, de pildă, și altele, temple păgâne

mai mici, care nu dețineau un loc central în planul orașului-cetate. În Scythia Minor, Moesia Secunda și Dacia Ripensis, în paralel cu dezvoltarea planului bazilical roman și cu introducerea procedeelelor de construcție din Orient, are loc o puternică pătrundere a tipului grecesc elenistic bazilical, îndeosebi în centrele mari, ce se combină în practică cu cel roman, în vremea lui Iustinian I, ajungând să fie adoptat oficial în Imperiul Roman de Răsărit. Totuși, spre deosebire de situația (constatată arheologic) de la sud de Haemus (exceptând țărmul până la Varna) în cele trei provincii riverane amintite se păstrează mai mult planul bazilical roman atât la basilicile uninave cât și la cele trinave, și unele și altele, de largă difuziune în Imperiul de Răsărit, arhitectural și constructiv. Nu se observă astfel de modificări târzii în planul bazilical din vremea lui Iustinian, precum absida trilaterală la exterior.

Având în vedere evoluția ulterioară a romanității răsăritene, (de după începutul secolului VII) se impune să remarcăm existența planului *uninav roman* de bazilică (bazilicile-sală) îndeosebi în mediul rural, care avea să se perpetueze în noile condiții istorice. Căci în ținuturile de țară din Sciția Mică, Moesia Secunda, Dacia Ripensis și alte provincii latinofone (în care satul antic târziu aproape că nu a fost cercetat arheologic) situația trebuie că era cu totul alta decât în orașe, îndeosebi în cele mari. Aici predomina desigur, covârșitor am putea spune, bazilica-sală, romană, cu absidă ieșindă semicirculară și în a doua jumătate a secolului V și în secolul VI, până la prăbușirea liniei Dunării (614) și după aceea, dovadă că termenul s-a păstrat (*basilica* - biserică (în româna comună trebuie să fi fost *băsearica*).

Cetățile mari de piatră cercetate arheologic (Dinogetia, de pildă) dezvăluie o structură social-culturală mai simplă decât a orașelor. Asemănările dintre Ulmetum și Tropaeum, în privința elementelor culturii materiale din secolul VI sunt elocvente în această privință. Nu același lucru se poate spune despre micile cetăți de piatră (*castella*). Castelele repetă aparent planul incintei orașelor și cetăților în sensul că unitățile de locuire sunt tot *insulae* compuse din aglomerări de clădiri, unele cu etaj de lemn, separate prin ulicioare, (Golemanovo-Kale) din Moesia Secunda, cercetat în întregime - 1 ha. suprafață), compuse din locuințe familiale, ca la periferia orașelor și cetăților mari, încăperi cu două camere, cea de a doua nefiind însă de provizii, lipsind chiupurile.

În micile cetăți (*castella*) lipsea și piața (în sensul topografic), deși în capătul fiecărei *insulae* exista câte o încăpere ce ar putea fi considerată atelier-prăvălie. Cele mai importante edificii dintr-un *castellum* erau locuința comandantului, o clădire simplă, de zid, cu două sau trei încăperi și unul sau două etaje, formând ea însăși o *insula* și o bazilică creștină lângă zidul cetății. Și micile cetăți aveau *proteichisma* (Golemanovo și Sadovsko) însă închisă la capete cu ziduri, formând un fel de obor pentru vite (cai, bovine, oi) și erau prevăzute cu turnuri.

Între modificările importante din arhitectura militară, sunt de reținut, apariția turnurilor de cetate de plan *pentagonal* de la sfârșitul secolului V și a *bastioanelor* în secolul VI prin umplerea părții de jos a turnurilor de apărare cu zidărie de mortar și bolovani de piatră. Tot în secolele V-VI are loc înmulțirea cetăților mici - *quadriburgia*, inzestrate cu 4 turnuri simple și apariția cetăților de refugiu (*refugia*, în secolul VI)

asemănătoare cu *quadriburgia* ca plan, constatate arheologic mai ales pe malul sârbesc al Dunării, între râul Porečka și Gura Timocului, fenomene legate de dezvoltarea tehnicii militare de apărare în condițiile impuse de necesitatea menținerii liniei Dunării.

Însă, cel mai important factor din evoluția culturii materiale urbane în secolul VI (și începutul secolului următor) constă în faptul că orașul fortificat *vechi* nu se putea dezvolta decât în incinta dată, existentă și în cazul reconstruirii (refacerii) cam pe același perimetru. Clădirile extramurane de lângă zidul de incintă erau puține, fie că este vorba de locuințe sau de edificii publice (bazilici, etc.). Din această cauză, transformările social-economice perceptibile în cadrul culturii materiale orașenești intramurane în provinciile latinofone sud-dunărene apar îngrădite deși sunt deja consolidate, în cadrul dat, la începutul secolului VII.

De aceea, trăsăturile specifice, și mai ales cadrul de dezvoltare și organizarea topografică ale orașului fortificat în tranziția de la Antichitatea Târzie la Evul Mediu Timpuriu, trebuie căutate în afara centurii antice fortificate date. Acest *nou* tip de oraș, din secolul VI îl aflăm în Dardania (sau în Dacia Mediterranea, după o altă interpretare), alături de Dacia Ripensis (sau, mai bine zis, la limita celor două provincii amintite mai sus). Este *Iustiniana Prima* (Caričin Grad), oraș nou, lipsind în acel loc o incintă fortificată preexistentă de care să se țină seama și care să împiedice extinderea și să oblige strict la observarea tradiției de construcție urbană din acest loc. Orașul era format din trei părți distincte, fiecare din ele înconjurată cu zid de incintă, înzestrat cu turnuri și porți, pe o întindere totală de cca. 10 ha. (fără *suburbium*), în terase pe un deal, dezvăluind, în urma săpăturilor, o distribuție urbană pe trei nivele topografic-ierarhică. Orașul de Sus, era centrul autorității administrative și religioase, respectiv al Prefecturii Illyricului și al Arhiepiscopiei Iustiniane Prima. Orașul de Mijloc, ce-l înconjura, era centrul activităților productive sau legate de acestea, din oraș, iar Orașul de Jos (ce nu a putut fi adăugat în jurul Orașului de Mijloc ca o a doua centură din cauza reliefului cu pante abrupte al platoului pe trei versante) a fost construit spre sud, în prelungirea celui de mijloc ca un trapez, fortificat la rându-i cu zid de apărare și turnuri.

Miezul *Iustiniane Prima*, Orașul de Sus, reprezenta, concretizată material, ideea expusă în *Novella* a VI-a a împăratului Iustinian, ce reprezenta de fapt chintesența statului roman târziu din Răsărit, cu cele două principii călăuzitoare ale sale, *Sacerdotium* și *Imperium*, factorii fundamentali ai guvernării divine și respectiv, temporale. În jumătatea de sud a Orașului de Sus se afla scaunul Arhiepiscopiei Iustiniana Prima, cu marea bazilică cu baptisteriu, iar jumătatea de nord a cercului era ocupată de Palatul Prefecturii Illyricului. Subliniem că, individualizarea în părți distincte, de sine stătătoare și sub raport topografic prin separarea cu zid de incintă propriu (cu turnuri și porți de legătură) la Iustiniana Prima, amintește izbitor de formarea unor mari orașe (metropole) de mai târziu, din Europa Răsăriteană, din afara spațiului de cultură greco-roman, mediteranian. Pe de altă parte, elementele culturii materiale de la Iustiniana Prima sunt relevante deasemenea pentru aprecierea stadiului de dezvoltare a culturii romane târzii în orașele romane de interior sud-dunărene, mai ales că ele aparțin etapei finale (din deceniul al treilea al secolului VI, până în cel de al doilea al secolului VII) și ne dezvăluie și aici, prin masa vestigiilor,

o activitate de amploare în toate domeniile vieții și o structură corespunzătoare prin complexitatea ei social-economică, bine articulată și în plin avânt, chiar și, poate cu unele modificări, și în preziua revărsării slavilor asupra *limes*-ului.

Stadiul culturii romane târzii a putut fi apreciat cu succes în funcție de ridicarea cetăților la rang de oraș, începând de la sfârșitul secolului V (480) fenomen consemnat de izvoarele scrise și confirmat de cercetările arheologice. Dintre provinciile sud-dunărene latinofone, acest fenomen a putut fi surprins în cazul provinciei Scitia, în care, la începutul domniei lui Iustin I se constată mai mulți episcopi spre deosebire de anul 480 când în cazul acesteia rescriptul imperial al lui Zenon prevedea unul singur în orașul Tomis, metropola Scitiei, deși în celelalte provincii fiecare oraș (*polis*) urma să-și aibă episcopul său. Confruntarea datelor din documentele vremii (*Synecdemus* al lui Hierocles, *Notitia Episcopatum* (De Boor), *De aedificiis* al lui Procopius, Legea lui Zenon din 480, *Novella* a XI-a și *Novella* a XXVIII-a ale lui Iustinian, confirmată de descoperirile arheologice de bazilici cu baptisteriu în fostul teritoriu al provinciei Scitia Mică, a dus la concluzia că ridicarea unei cetăți la rang de oraș nu se putea face decât în condițiile unui anumit grad de bunăstare economică atinsă de așezarea respectivă, corelată desigur cu factorii demografici și în funcție de țelurile Ortodoxiei. Față de situația din 480 când în provincia Scitia rescriptul împăratului Zenon nu a putut fi aplicat atunci din cauza sărăciei provinciei, în vremea împăraților Anastasius - Iustin I și sfârșind cu Iustinian I constatăm existența a 15 orașe cu 15 episcopii (sau 16). Ridicarea unei cetăți la rang de oraș presupunea, mai întâi, să i se atribuie un teritoriu propriu în juru-i (*perioikis*) și dreptul de a avea totodată un episcop propriu rezident.

Concomitent cu acordarea statutului de oraș cetății respective (*civitas*) i se atribuia un teritoriu rural, *terra*, suficient de întins, astfel că "orașul și țara" (*polis kai chora*), cuprindea, în afară de orașul propriu-zis cu zidurile sale și teritoriul orășenesc din jurul său (*ocolul*=*perioikis*) și pe cel de țară din afara acestuia, în care se aflau comunitățile militare din cetăți și castele și cele civile din parohiile satelor. Acest fapt se vede lămurit din stipulațiile *Novellei* a XI-a privitoare la orașul Aquis din Dacia Ripensis. Teritoriile atribuite noile orașe se formau prin deducere din cele ale orașelor vechi, preexistente, deci erau mai mici, dar cu un potențial social-economic destul de mare spre a putea contribui la menținerea și întreținerea (în parte) sa conform cu obligațiile ce decurgeau din noul statut, de oraș. În vremea lui Iustinian I, din totalul de 16 orașe cu teritoriile lor ce formau provincia Scitia, opt fuseseră înainte de Anastasius, cetăți, erau deci orașe noi, prin ridicare la rang, și nu ca fundare. Marea dezvoltare economică ce se observă în domeniul culturii materiale sub aspect civil și militar, dovedită prin vestigiile descoperite pe cale arheologică și prin izvoarele scrise cu privire la refacerea orașelor vechi, a cetăților, castelurilor și burgurilor (*quadriburgia - monopyrgia*) concomitent cu ridicarea de orașe și cetăți noi și de fortificații mai mici, denotă o forță economică și energii și capacități civile și militare ce se potrivesc doar unei societăți în plină ascensiune de la Antichitatea Târzie spre Evul Mediu Timpuriu și nicidecum uneia în descompunere, după cum simplist au interpretat anumiți cercetători slavi.

Divizarea teritoriilor orașelor vechi în urma ridicării la rang de oraș a unor cetăți din teritoriul lor, presupune că a avut loc o evoluție social-economică în provinciile statului roman cu centrul la Constantinopol, între care și cele de margine de care ne ocupăm, care să facă posibilă dezvoltarea ca orașe (*poleis*) a unor centre (cetăți) ce nu aveau înainte dotările și mijloacele necesare spre a se constitui și menține în situația de centre urbane cu statut corespunzător sub dublu aspect, al drepturilor și sarcinilor.

Începând de la jumătatea secolului V aceste mijloace financiare (aur) care în prima jumătate a veacului erau absorbite parazitare de către federația hunică, au fost îndreptate, în bună măsură, îndeosebi în secolul VI spre re(construirea) orașelor și cetăților. Bineînțeles că, la redresare au contribuit și reformele din domeniile economic-financiar întreprinse mai ales începând de la Anastasius. Această linie ascendentă a fost întreruptă prin căderea *limes*-ului la Dunărea de Jos la începutul secolului VII (614) având ca efect imediat și dispariția orașelor fortificate, centre cu dezvoltare de vârf a culturii materiale și spirituale ale romanității răsăritene și de închegare a noilor raporturi social-economice ce anunțau Evul Mediu Timpuriu în cadrul societății antice târzii, al cărui prag fusese depășit. În fapt, dezvoltarea istorică a fost retezată, menținându-se după această dată, în secolele VII-IX inclusiv, la nivel de cetate militară (*civitas = rom. cetate*) și de sat (*fossatum = rom. sat*). Cea dintâi, ca așezare de piatră, militară, cealaltă așezare, cu fortificație de pământ, constând din șanț cu val de apărare. Ca urmare, unitatea antică târzie structurală a provinciei romane, *civitas et terra* (orașul-cetate și țara (teritoriul său rural), surprinsă în tranziția la Evul Mediu timpuriu, s-a redus în esența sa, prin dispariția orașului la 614, la *cetate* (militară) și *țară*, lipsită de componenta esențială, urbană. Deci, se poate conchide că *țările românești* de după secolul IX, avuseseră, la sud și la nord de Dunăre, ca nucleu cetatea de piatră militară în perioada secolelor VII-IX. Ca urmare, evoluția spre Evul Mediu, a fost încetinită, dar nu oprită. Nu poate fi vorba de o reîntoarcere la obștea sătească liberă pur și simplu, care, desigur că în aceste condiții istorice schimbate, devine, vrând-nevrând, baza societății romanice răsăritene, ci de menținerea și înglobarea structurilor dobândite ale antichității târzii (de până la această dată) ca bun câștigat (exceptând pe cele ce nu se puteau dezvolta decât în oraș) în structura aceleiași unități social-economice, însă la un nivel diminuat, de *cetate* și *sat* (așezare fortificată militară de piatră) și așezare întărită civilă și militară (de pământ). Astfel, *cetatea și țara* (teritoriul ce o înconjură) purta în sine mai departe organizarea statală romană târzie, ca o structură globală modificată silit datorită valului neamurilor migratoare slave din Nord și Răsărit, și a constituit veriga istorică de legătură spre Evul Mediu a romanității dunărene sau pe un plan mai larg, și a celei balcanice.

Modificarea semantică a termenilor latini *civitas = rom. cetate* și *fossatum = rom. sat* (V. Bogrea), atestă neîndoiește existența acestei forme de organizare de continuitate statală, consemnată de altfel în documentele noastre medievale ca reminiscențe sub forma *țărilor* (Loviștei, Vrancei, etc.) în care cetatea nu mai apare, ci doar obștea satelor, aspectul militar propriu fiind absorbit de organizarea militară centrală domnească, a *Țării* celei mari.

În urma mutațiilor violente de la începutul secolului VII, și cultura orașului fortificat roman a fost moștenită de cetățile militare și sate prin ieșirea populației din orașe și așezarea în mediul necitadin, rămânând, un bun câștigat material și spiritual, sporind cultura romanică a mediilor populare, fiind transmisă până azi, în afară doar de acele elemente ale ei, ce erau compatibile doar cu incinta orașului, ca existență și dezvoltare. Tot la această cotitură istorică, s-a pierdut, odată cu orașul roman dunărean, limba latină cultă, ajungând în prim plan limba *romană*, rustică.

Privind retrospectiv întreaga perioadă istorică de dezvoltare a romanității nord și sud-dunărene, observăm că a fost marcată de la 271 la 614 prin retragerile succesive (considerate istoricește) în fața migratorilor ce s-au aglomerat la nord de Dunăre, retrageri ce se caracterizează prin abandonarea orașului (întâi la nord de Dunăre, la 271 d. Hr.) și apoi la sud de Dunăre (614), având, la sud de Dunăre, ca preludiu retragerea habitatului de tip urban (din *villa rustica*) de la țară la oraș, refugiu ce a avut loc către jumătatea secolului V. Menținându-și conștiința romană prin limbă, credință creștină și cultură, romanitatea răsăriteană, a evoluat mai departe constituindu-se totuși ca popor neolatin chiar în această perioadă vitregă din secolele VII-IX d. Hr.

NOTE

1. Vezi Ion Barnea (coordonator), Alexandru Barnea, Ioana Bogdan Cătănciu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gheorghe Papuc, *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, București, 1979, fig. 23, fig. 32 și fig. 40 (În continuare, *Tropaeum*, 1979).
2. AL. Barnea, *Tropaeum*, 1979, fig. 67, fig. 77 și p. 79-81 și 88.
3. *Ibidem*, p. 82-83 și p. 225, pentru descoperirile monetare din A3-A4.
4. *Ibidem*, p. 83 și 88.
5. *Ibidem*, p. 88.
6. *Ibidem*, nota 5 p. 83 și p. 88.
7. *Ibidem*, fig. 97 (plan) și p. 91-93.
8. *Ibidem*, p. 31-32 (Ion Barnea); A. Panaitescu, *Pontica*, XII, 1979, p. 197-201; idem, *Pontica*, XVI, 1983, p. 231-238. Săpăturile făcute de către C. Scorpan în sectorul C al cetății *Tropaeum* (*Pontica*, 7, 1974, p. 339-362) nu pot fi luate în considerație, situațiile arheologice fiind mistificate (vezi, Petre Diaconu, "*Despre Sacidava și stratigrafia ei*", SCIVA, 31, 1980, 1, p. 123-130).
9. Ion Barnea, *Tropaeum* 1979, p. 30 (4, 5, 6).
10. *Ibidem*, p. 30-31 și 33 (săpături Al. S. Ștefan).
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*, p. 97.
13. *Ibidem*, fig. 3 și p. 97 și 101-106.
14. *Ibidem*, fig. 77 și fig. 89.
15. *Ibidem*, p. 83 și 88 și nota 5, p. 83.
16. *Ibidem*, p. 102.
17. *Ibidem*, p. 83.
18. Vezi mai sus, nota 15.
19. Grigore Florescu, în *Histria*, I, București, 1954, p. 311-312; M. Sâmpetru, SCIV, 22, 1971, 2, p. 221.
20. Vezi *Tropaeum* 1979, p. 83.
21. *Ibidem*, p. 83, p. 88 și p. 102.
22. Pentru lămurirea suprastructurii (etajului) edificiului D7 și amplasarea porțicului nr. 2, am primit sugestii prețioase de la arh. Aurel Căciulă, care a răspuns cu solicitudine la rugămintea noastră, pentru care îi mulțumim călduros.
23. *Ibidem*, fig. 155/10.15, fig. 159/10.4 și p. 185-186.
24. *Ibidem*, fig. 165/10, 27.
25. Vezi Ion Barnea, *O casă romană târzie de la Dinogeția*, SCIV, 20, 1969, 2, fig. 2, fig. 5 și p. 245-246.
26. Vezi D. M. Pippidi, *Sectorul Templului grec*, în *Histria*, I, București, 1954, fig. 114, fig. 115, fig. 118, pl. XXIX și p. 268-277.
27. *Ibidem*, planșa XXVIII (plan) și pl. XXIX (plan completat și cu încăperile dezvelite complet de pe latura de vest). Vezi și *Materiale*, IV, 1957, pl. II și p. 10-16.

28. *Ibidem*, nota 3, p. 270.

29. *Ibidem*, nota 1, p. 271. Temeliile coloanelor sunt apreciate ca improvizate "constând din mase de pietre legate cu mortar, *aruncate*, mai curând decât așezate în gropi rotunde, în felul gropilor de pomi, adânci de cca. 60 cm" (*ibidem*).

30. "... materialele edificiului arată a fi fost fără excepție reîntrebuințate: bazele coloanelor alese la întâmplare, diferite ca stil și mici pentru grosimea fuselor, lespezile podelii inegale și din pietre felurite" (*Ibidem*, p. 271). În același sens, vezi și nota 1, p. 271.

31. *Ibidem*, p. 272.

32. *Ibidem*, p. 272 și p. 276.

33. *Ibidem*, p. 272-277.

34. *Ibidem*, fig. 116, fig. 117 și p. 273, respectiv p. 270 și 276.

35. *Ibidem*, p. 277.

36. Vezi *Materiale*, VII, 1961, fig. 5 și p. 233.

37. Pentru edificiul D1 din cetatea Histria, vezi Iorgu Stoian, *Casa din epoca romană târzie (Domus)*, în *Histria*, I, București, 1954, pl. XXXIII și p. 324-350.

38. *Ibidem*, p. 334.

39. *Ibidem*, p. 336-337.

40. *Ibidem*.

41. *Ibidem*, p. 333. În legătură cu materialele de construcție, de astă dată, folosite la etaj, se remarcă o diversitate, apreciindu-se că în afară de lemn și de cărămizile arse, s-au utilizat și cărămizile nearse (chirpici), din care s-au găsit o mulțime în depuneri (*Ibidem*, p. 348).

42. Pentru "edificiul cu bazilică" vezi Iorgu Stoian, *Edificiul descoperit lângă marea locuință din zona de est a cetății*, SCIV, VI/1955, 3-4, p. 532-538; idem, *Sectorul central al Cetății: punctul D*, *Materiale*, V, 1959, p. 288-291.

43. Vezi *Materiale*, V, 1959, fig. 1 la p. 289 și p. 290.

44. *Ibidem*, fig. 2, p. 290.

45. Vezi *Materiale*, IX, 1969, p. 187.

46. *Ibidem*, fig. 7, p. 186-187.

47. *Ibidem*.

48. Vezi Em. Condurachi, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 251 și 255; idem, *Monumente și Muzeu*, 1958, p. 29 și 31.

49. În legătură cu D3 și D4, vezi, Iorgu Stoian și Em. Popescu, *Sectorul central al Cetății, Punctul D*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 274-280 (și pl. IV, plan); Iorgu Stoian, *Sectorul central al Cetății, Punctul D, Materiale*, VII, 1961, p. 234-236 (și pl. III, plan); vezi și Iorgu Stoian și Mihai Sâmpetru, *Materiale*, IX, 1969, fig. 7 (planul săpăturilor din 1961 și 1963 efectuate în Punctul D).

50. Vezi *Materiale*, VI, 1959, p. 275-276.

51. *Ibidem*, fig. 3/2-4; fig. 4/2, fig. 5/1-2 și p. 278.

52. *Materiale*, VII, 1961, fig. 9, p. 236 (*mortarium*).

53. Pentru D2, D2' și D3' vezi *Materiale*, VII, 1961, pl. III (plan) și p. 234-236;

Vezi și Iorgu Stoian - Mihai Sâmpetru, *Materiale*, IX, 1969, fig. 7 și p. 186-188.

54. Pentru edificiile D5 și D6, vezi Emilian Popescu, *Punctele D5 și D6*, *Materiale*, VII, 1961, pl. IV (plan) și p. 236-241 și fig. 10.

55. *Ibidem*, fig. 12 (nr. 17 pe plan).

56. *Ibidem*, p. 239.

57. *Ibidem*.

58. *Ibidem*, p. 241.

59. *Ibidem*, fig. 11 (amfore găsite în edificiile D5 și D6 (sec. VI-VII) și fig. 15 (opaițe descoperite în edificiul D5 și D6 (sec. VI) și p. 241. În D5 și D6 s-au găsit și fragmente arhitectonice și sculpturale din epoci anterioare (fig. 13 și fig. 14). Pentru edificiile din sectorul de sud-vest al cetății, vezi Gr. Florescu, în *Histria*, I, București, 1954, planșa XXXII și pl. I, p. 64 și pl. XIII și p. 302-312 și 318-322 ("*Sectorul din Sud-Vestul cetății*", p. 293-324). Vezi și Em. Condurachi, *Ceramica din epoca romană târzie*, în *Histria*, I, București, 1954, p. 451-463; Emilian Popescu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*, SCIV, 16, 1965, 4, p. 695-724; Ioana Bogdan Cătănicu și Alexandru Barnea, "*Ceramică și descoperiri mărunte*", în *Tropaeum*, 1979, p. 177-178 și *Catalog*, fig. 156-176, p. 185-192 și p. 207-224.

60. Vezi, Teofil Ivanov, *Istoriceski Pregled*, 1, 1956, p. 88-91; Velizar Iv. Velkov, *Grädät v Trakia i Dakiia prez. kăsnata anticinost*, (IV-VI v.) Sofia, 1959, p. 140, p. 174 și p. 206-207 (în continuare, *Grädät* 1959); Teofil Ivanov, *Abrittus*, Razgrad, 1965, fig. 20 și p. 33-41.

61. Vezi Bernhard Döhle, în *Iatrus-Krivina*, II, *Ergebnisse der Ausgrabungen*, 1966-1973, Berlin 1982, p. 11-16 și anexa 4; vezi și *Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, I, *Ergebnisse der Ausgrabungen* 1966-1973, Berlin, 1979, anexa 2 (plan general, *castellum* Iatrus).

62. Vezi Ștefan Parnicki-Pudelko, *Novae-sector Zachodni. The Fortifications in the Western sector of Novae*, Poznan, 1990, fig. 2 și p. 7.

63. Teofil Ivanov, *Gradskiat ploštad na Nikopolis ad Istrum spored novite proučivanija*, *Arheologija*, Sofia, 2, 1977, fig. 2 și p. 25-26 (analogii cu *agora* de la Efes și Smirna, cu bazilica construită direct pe piață, ceea ce este o caracteristică a orașelor organizate după modelul grecesc din Asia Mică și Grecia (*ibidem*)). Vezi și Velizar Velkov, *Grädät*, 1959, p. 201.

64. Teofil Ivanov, *Proučvanija vărhu topografijata i gradouostroistvoto na Eskus*, *Arheologija*, Sofia, 1, 1975, fig. 5 și p. 1-14.

65. Vezi Ion Barnea, M. Cârstoiu și Al. Barnea, *Tropaeum*, 1979, fig. 107 și fig. 40 și p. 19-21 (I. Barnea).

66. G. Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropaeum Traiani*, BCMI, 1910, III, p. 155-161; idem, *Cronica săpăturilor arheologice de la Cetatea Tropaeum-Adamclisi*, BCMI, III, 1910, p. 141; idem, *Monumentele de piatră din colecția de antichități a Muzeului de la Adamclisi*, BCMI, VI, 1913, p. 97; Vasile Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912, p. 89; vezi și dosarul din 1910, filele 445, 474, 499 și 509 (Arhiva Muzeului Național de Antichități);

Ion Barnea, *Tropaeum*, 1979, p. 26 și 229; Al. Suceveanu și Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 200 și nota 215.

67. P. Constantinescu-Iași, *Narthexul în artele bizantine, sud-slave și române*, Iași, 1926, p. 38.

68. *Tropaeum*, 1979, p. 116-117 și notele 25 și 26.

69. Vitruvius, *Despre arhitectură* (trad. de arh. G.M. Cantacuzino, Traian Costa și Grigore Ionescu), București, 1964, p. 208.

70. *Ibidem*, p. 207.

71. *Tropaeum*, 1979, p. 20.

72. Compară cu fig. 3, la P. Constantinescu-Iași, *Narthexul în artele...*

73. V. Canarache, *L'édifice à mosaïque de Tomis*, (plan de ansamblu și plan reconstituit și p. 6-8); Mihai Bucovală, *L'édifice romain à mosaïque de Tomi*, București, 1975, p. 17-26; Adrian Rădulescu, "Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanța", BMI, 39, 1970, 3 p. 52-56; Ion Barnea, *Quelques nouvelles considérations sur les pavés mosaïques de Tomi*, Dacia, N.S., XX, 1976, p. 266-268.

74. Vlad Zirra și Petre Alexandrescu, *Cercetări arheologice în orașul Constanța*, Materiale, IV, 1957, p. 88-94.

75. Ion Barnea, *op. cit.*, p. 265-266.

76. Cvetana Dremsizova, *Madara*, Sofia, 1957, p. 17-19; Velizar Velkov, *Gradăt ...*, 1959, p. 207; Cv. Dremsizova, *Izvestija*, Șumen, 1, 1960, p. 1-18 (*Novi dannii za ikonikata na Dolna Mizija prez rimskata epoha*); idem, *Villa romaine aux environs de Madara*, AAPh, (SA), Serdicae, 1963, fig. 2 și p. 111-119; idem, *La villa romaine en Bulgarie*, în *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes*, II, Sofia, 1969, fig. 4 (plan) și p. 510-512. Pentru villa cu peristil, vezi și Janka Mladenova, *La villa romaine d'Ivailograd*, *op. cit.*, p. 527-534.

77. Todor Gherasimov, *Monetite namereni v dvete rimski poastroiki pri s. Madara*, *Izvestija* (Șumen), 1960, 1, p. 55-65. Observăm că dintre monedele identificate găsite în villa (41) multe sunt din secolul IV până la Valentinian I (364-375), una de la Theodosius I (379-395) și una de la Arcadius (395-408). După 408 până la Iustin I (518-527) nu apar între cele identificate, ceea ce înseamnă că distrugerea fermei trebuie pusă la sfârșitul secolului IV sau începutul secolului V, nu mai târziu de 408.

78. Magdalena Stanceva, în *Actes ... II*, Sofia, 1969, p. 535-538 și Emil Condurachi, *op. cit.*, p. 539-541 (intervenție).

79. Iv. Velkov, *Kăsnorimska villa pri Orlandovci*, IAI, 12, 1938, fig. 191 și p. 409-414; Cvetana Dremsizova, *Actes ... II*, Sofia 1969, fig. 9 și p. 503-512; Dimitur Nikolov, *The Roman Villa at Chatalka, near Stara Zagora, Bulgaria*, (BAR S.S. 17, Oxford, 1976), fig. 117 și fig. 118 și p. 67-71 și fig. 12 (Delimonyovo Kale), fig. 58 (Delimonyovo Niva) și fig. 80 (Lambata). Interpretarea autorului după care villa rustica era fortificată inițial, nu se confirmă (se sprijină pe grosimea zidului de înconjur de la Delimonyovo Kale de 2 m) deoarece chiar din planurile de villa rustica din Bulgaria de la fig. 117 și fig. 118 (exceptând nr. 8 și nr. 14, târziu), se vede clar că erau locuiri deschise. Despre villa romana în Bulgaria, vezi și V. Bauman, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 22-24.

80. Dimităr Ovčiarov, *Vila rustika do s. Mogilec (Tărgovisko)*, Arheologija, Sofia, 1969, 1, fig. 1 și p. 26- 35.

81. V. Bauman, *Ferma romană ...* 1983, p. 123-133 și fig. 51 (Sarica) și fig. 52 (Telița) și p. 150 (vezi și fig. 53 și fig. 54 pentru inventar).

82. Vezi, Gustavo Giovannoni, *La tecnica della costruzione presso i Romani*, Roma, p. 28-31, p. 59-60, p. 70-77 și n. 1 p. 72; *idem*, *Nuovi contributi allo studio delle genesi della basilica cristiana*, în *Atti della Pontificia Accademia di Archeologia, Dissertazioni*, ser. II, t. XV, 1921, p. 111-134.

83. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, fasc. 8, 1966 (în continuare, RBK), fig. 2, col. 1222, fig. 4 col. 1230 și col. 1223-1224 (A.V. Gerkan, *Die christliche Hauskirche-Dura Europos*).

84. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie (RE)*, Stuttgart 1909, col. 1405-1406 (E. Schwartz, *Eusebios*); vezi și RBK, fasc. 4, 1964, col. 526.

85. Josef Strzygowski, *L'ancien art chrétien de Syrie*, Paris, 1936, p. 5-14, p. 62, p. 82, și p. 98-102; Ugo Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma, 1940, p. 5-6 și p. 96-100; Johann Peter Kirsch, *Die Entwicklung des Bautypus der altchristlichen römischen Basilika*, în *Römische Quartalschrift für christlichen Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 43, 1935, p. 1- 22; P. Testini, *Archeologia Cristiana*, Roma, 1958, p. 547-558.

86. D. Tudor, *Prima basilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948, fig. 2, p. 5 și pl. 1 (anexă), precum și p. 6-13, p. 22-24 și n. 1, p. 17 (suprapune ziduri din secolele IV-V e.n.). Interpretarea vestigiilor descoperite la Slăveni ca fiind ale unei bazilici creștine (D. Tudor, *Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt*, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 453-458) nu este asigurată din cauza condițiilor obiective din terenul investigat.

87. Gerhard Bersu, *A sixth century German Settlement of foederati: Golemanovo-Kale*, în *Antiquity*, XII, 1938, fig. 1-4, fig. 13-14 și p. 34, p. 38 și p. 42 (Rămâne neclar rostul zidurilor F și F1 din basilică ce nu par a fi separat nava la vest, *delimitând un narthex*). *Punctul se află la 25 km sud-vest de Plevna*.

88. Vera Antonova și Cvetana Dremiszova, *Aulăt na Omurtag kraj s. Car-Krum*, ..., Arheologija, Sofia, 2, 1960, fig. 2, fig. 10-11 și p. 34-38.

89. Vera Antonova, *Novootkriti cърkvi v Sumenskata Krepost*, INMS, V, 1972, fig. 2 și p. 3-27.

90. Marta Petrova, *Arhitektonikata i prostranstvenite obrazi na tri cърkvi v Šumenskata krepost*, Arheologija, Sofia, 2, 1977, fig. 2, fig. 3a și 3b (planurile) și elevația (reconstituire) la fig. 3v, g, d și e și p. 60-65.

91. I. Barnea, *Les thermes de Dinogetia*, Dacia, N.S., XI, 1967, fig. 2 și p. 247-251.

92. P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma, 1958, fig. 16 A (stânga) și C (dreapta) și p. 97.

93. *Idem*, *op. cit.*, fig. 62, nr. 23-27, respectiv 29-30 (nr. 25 are narthex); vezi și fig. 68 și p. 230.

94. *Idem*, *op. cit.*, fig. 62 și fig. 68 (*basilica Apostolorum* și p. 224).

95. *Idem*, *op. cit.*, fig. 345 și p. 677.

96. Idem, *op. cit.*, fig. 75 și p. 244.

97. Idem, *op. cit.*, fig. 356 (G, H, I) și p. 691 (inițial au fost edicule funerare păgâne (*ibidem*)).

98. Idem, *op. cit.*, fig. 95, I și p. 279.

99. Idem, *op. cit.*, p. 313-316.

100. Em. Condurachi, *Problema unor bazilici creștine de la Histria și Callatis, Pontica*, 4, 1971, p. 178 și 181-182.

101. Ion Barnea, *Les Monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, fig. 46/3 și p. 138-140.

102. A.L. Jakobson, *Rannesrednevekovyj Hersones* (MIA 63, 1959), fig. 67, fig. 72, fig. 75, fig. 84, fig. 86 și p. 160-178.

103. Ion Barnea, *op. cit.*, fig. 48/2 și p. 143-144. Vezi și Paul Nicorescu, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, BSH, XXV, 1944, 1, fig. 6 și p. 5-7.

104. I. Barnea, *op. cit.*, fig. 53/5 și p. 158-160 (*martyrium*).

105. Vezi Radu Florescu în *Daco-Romanii II*, București 1980, fig. 660 și p. 178-180.

106. Ćiro Truhelka, *Stârokršćanska Arheologhiia*, Zagreb, 1931, fig. 31 și p. 105-106.

107. RBK, fasc. 16, Stuttgart 1971, fig. 20 și col. 1140-1141 (Haghia Trias), fig. 6 și col. 1222-1223 (Hierapolis) fasc. 3, 1964, fig. 7 (stânga) și col. 340 (Priene).

108. A.L. Jakobson, *op. cit.*, fig. 69 și fig. 71 și p. 164-165: vezi și fig. 82 și p. 172 și 175 (anexă la bazilica nr. 15).

109. I. Barnea, *op. cit.*, fig. 60/3 și p. 177-178.

110. Bogdan Filov, *Sofijskata carkva Sv. Sofia*, Sofia, 1913, fig. 39 și p. 55, 57-58 și 170. La Manastirine (Salona) în cimitir, bisericuță de aceeași formă (*ibidem*, p. 55). Din bazilica datată de B. Filov în secolul V, au fost identificate doar zidurile notate cu G, H, M (*ibidem*, pl. IX); vezi și D.P. Dimitrov și colaboratori, *Kratka istorija na bălgarskata arhitektura*, Sofia, 1965, p. 46-47, unde confirmă datarea și planul.

111. RBK, fasc. 3, fig. 4 și col. 339 (Priene) și fig. 5. col. 339-340 (Nysa).

112. Idem, fasc. 2, fig. 4, col. 247 (Tigzirt) și fasc. 6, fig. 3, col. 845 (Feriana-Thelepte - la bazilica nr. 1, ca anexă).

113. I. Barnea, *La basilique citerne de Tropaeum Traiani à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, Dacia, N.S., XXI, 1977, fig. 3/2 și p. 221-233; Monica Cârstoiu, *Problèmes d'architecture concernant la citerne romaine et la basilique chrétienne de Tropaeum Traiani*, Dacia, N.S., XXI, 1977, fig. 1 și fig. 7 și p. 235-250.

114. Planul prezentat de noi, nu este decât o îmbinare a planurilor din 1908 (Dacia, N.S., XXI, 1977, fig. 3/1 și fig. 3/2, p. 223) și din 1977 (*ibidem*, fig. 1, p. 236). Observăm că de pe latura de est a bazilicii a dispărut zidăria existentă atunci înregistrată pe planurile Mironescu (1907) și Brötz (1908) din părțile laterale ale absidei, ceea ce nu impietează asupra restituirii planului inițial exterior al absidei (vezi și fig. 60/1 p. 176 la I. Barnea, *Les Monuments Paléochrétiens ...* 1977, unde apare o variantă de reconstituire a bazilicii "cisternă" cu plan trinav și absida în formă de cruce în interior, deoarece au existat și interpretări după care au fost două bazilici suprapuse, în timp, aici, una cu o singură navă și mai târziu, o alta, cu trei nave).

115. Pentru comparație, vezi RBK, fasc. 2, 1963, fig. 4, col. 226 și 227 (Palatul din Apollonia); fasc. 3, fig. 10, col. 375 (Panagia sten Petra-Metroon in Argais); fasc. 2, fig. 35, col. 258 (bazilica din Afendeli (Lesbos)); fasc. 2, fig. 3, col. 223 (Apollonia-biserica de vest).

116. I. Barnea, *op. cit.*, fig. 53/4 și p. 157.

117. RBK, fasc. 16, fig. 3, col. 1211.

118. Idem, fasc. 13, 1970, fig. 4 și col. 743-746.

119. Idem, fasc. 13, fig. 9 și col. 762-764.

120. Idem, fasc. 10, 1968, fig. 16 și col. 202-204.

121. Vezi I. Barnea și colab., *Tropaeum*, 1979, fig. 23, fig. 94, fig. 107 și p. 114-116 (M Cirstoiu-Al. Barnea), respectiv 229 (I. Barnea), vezi și Al. Barnea, în "*La Dobroudja romaine*", București, 1991, p. 274 (vestibul adăugat în a doua jumătate a secolului IV cel mai târziu, la *basilica forensis* din secolul III (*ibidem*, p. 271)).

122. Vezi Josef Strzygowski, *L'ancien art chrétien de Syrie*, Paris 1936, fig. 24/7 și fig. 24/8, bisericile de la Umm Taijeh, respectiv Umm idj-Djimal (tipul I a), de la fig. 24/13 (Şammah) pentru tipul I b și cea de la fig. 24/9 (Umm-il-Kutten) pentru tipul I c.

123. *Ibidem*, fig. 2 și p. 9.

124. *Ibidem*, fig. 3 și p. 9. Vezi și Ugo Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma, 1940, fig. 93 și p. 87.

125. J. Strzygowski, *op. cit.*, fig. 48/50.

126. *Ibidem*, p. 62 și p. 82 (vezi și p. 29 pentru Mesopotamia nordică).

127. *Ibidem*, fig. 15/II A.

128. Monneret de Villard, *op. cit.*, p. 96-100 și p. 66-69.

129. Vezi Johan Peter Kirsch, *op. cit.*, p. 2-7.

130. RBK, fasc. 4, 1964, col. 514-567 (*BASILICA*) îndeosebi col. 520-521, și col. 522-523 (bazilicile constantiniene).

131. Paul Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945, p. 309-311 și p. 323-325.

132. Idem, *A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce*, B.C.H. Paris, 1946, p. 323 și urm.

133. RBK, 1964, fasc. 3, fig. 9 și col. 374-375.

134. Čiro Truhelka, *op. cit.*, fig. 32 și p. 106-107.

135. I. Barnea, *Les Monuments ...* fig. 46/1 și p. 136-138.

136. Pentru plan, vezi *Revue archéologique*, 17, 1968, Paris, pl. IX și pl. X (Ambroise Baudry); vezi și I. Barnea, *op. cit.*, fig. 52 și 52/3 și p. 157.

137. *Dve rannohristijanski carkvi vāv vānšnoto ukreplenie na aula na Han Omurtag pri gara Car Krum (Šumensko)*, Arheologija, Sofia, 4, 1968, fig. 2 (plan) și p. 57-58.

138. Teofil Ivanov, *Starohristijanskite baziliki v Iatrus (IV-VIv.)* Arheologija, Sofia, 3, 1976, fig. 13 b și p. 16-17.

139. Neli Cianeva-Decevska, *Vrāzkite meždū rannohristianskite baziliki ot IV-VI v.v Bālgarija s tezi v sāsednite balkanski strani*, ISTIGA, XXIV, Sofia, 1972, fig. 1, p. 200 (plan, după D. Toncev); vezi și D.P. Dimitrov, *op. cit.*, p. 48.

140. R.F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*,

Londra, 1963, fig. 10 la p. 33. Pentru Sagalassos, vezi Strzygowski, *Kleinasien*, fig. 36.

141. R.F. Hoddinott, *op. cit.*, fig. 95 și p. 185.

142. T. Ivanov, *op. cit.*, p. 18. Menționăm că dinainte de 313 e.n. nu s-a descoperit nici o bazilică creștină în Orient; existau doar *domus ecclesiae* (ca la Dura Europos). Deci curentul a fost invers, după cum aprecia P. Lemerle, din Italia, spre Asia și Africa.

143. Neli Cianevea, *Starohristijanskite i rannovizantijskite baziliki ot IV-VI v.v Bălgarija*, Arheologija, 2, Sofia, 1968, fig. 5 și p. 20.

144. Wladimir Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländer und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkung*, München, 1955, p. 1-3 (indeosebi p. 3).

145. *Ibidem*, p. 3; vezi și I. Barnea, *Les Monuments ...* fig. 60 și p. 174. În legătură cu tradiția planului bazilicilor paleocreștine din Balcani, vezi și Djurdje Bošković, *L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*, in Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride, 10-16 septembrie 1961, I, Beograd 1963, p. 155-163; Djurdje Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantini in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medievale nelle regioni centrali dei Balcani*, în Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, VIII, 1964, 2, p. 399-415 și 12 fig. în afară de text; D.P. Dimitrov și colaboratori, *Kratka istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Sofia, 1965, p. 48-58; I. Barnea, *Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure*, Atena, 1966, p. 333-343 (extras din *Deltion ...* nr. 4, 1964-1965). Neli Cianevea-Decevska, ISTIGA, XXIV, Sofia, 1972, p. 198, consideră că la est de Morava și Vardar avem influența Constantinopolului, iar la vest de această linie, cea a Romei.

146. Pentru plan, vezi Paul Nicorescu, *Les basiliques de Dolojman*, BSH, XXV, 1944, 1, București, fig. 4 și p. 2-5; vezi și I. Barnea, *Les Monuments ...* fig. 48/1 și p. 142 și fig. 61/1 și p. 178.

147. Vezi, la Milko Mircev și colab., *Bizone-Karvuna*, IVAD, XIII, 1962, Varna, fig. 6 la p. 29, o astfel de bazilică cu stilobați continui de la Bizone (Cavarna), datată tot din secolul VI e.n. (*ibidem*, p. 28-30).

148. *Les Monuments paléochrétiens* (1977), p. 121 și p. 161-171; idem, *Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Deltion*, IV, Athena, 1964, 4, p. 333-343 (extras); idem, *Atriiile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani*, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 57-67. (Recent a fost descoperită, la vest de zidul cetății Tropaeum, o bazilică trinavă paleocreștină cu absida poligonală (SCIVA, 41, 1990, 3-4, p. 315 și SCIVA, 43, 1992, 4, p. 433).

149. Idem, *Atriiile ...* p. 65. Atriul, destinat catehumenilor și penitenților, mult răspândit la bazilicile paleocreștine în secolele V-VI, își pierde rostul începând cu secolul VII, în urma desființării catehumenatului (*ibidem*, p. 66).

150. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966, p. 23-84; Gabriella Bordenache, *Fasti Archeologici*, XVI, Roma, 1964, nr. 3683 și planșa C; Vasile Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 101-102; Ion Barnea, *Les Monuments paléochrétiens...*, p. 125-126 și fig. 37.

151. Adrian Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, Études Byzantines et Post-Byzantines, II, București, 1991, p. 29-36.
152. I. Barnea, *Atriile ...* p. 57.
153. Vezi A. Rădulescu, *Monumente* (1966), fig. 11 și p. 61, p. 67, p. 75 și p. 80-81.
154. Emil Condurachi și Ion Miclea, *Dobrogea*, București, 1978 (album), planul de la p. 97. În incinta orașului antic Tomis au mai fost descoperite două bazine paleocreștine, una în curtea Școlii no. 2 și o alta lângă intrarea în port. Planul lor nu a putut fi stabilit din cauza construcțiilor moderne ce le suprapun (vezi A. Rădulescu, *Monumente* (1966), p. 74, nr. 51 și Ion Barnea, *Les Monuments paléochrétiens ...* (1977), p. 126 și 128.
155. Adrian Rădulescu, *Recherches* (1991), p. 29 și 36.
156. *Ibidem*.
157. Neli Ciăneva, *Starohristijanskite i rannovizantijskite baziliki ...*, *Arheologija*, 2, Sofia, 1968, p. 13-26 și note (privire sintetică, la care ne referim mai jos pentru bazinele paleocreștine din Bulgaria).
158. *Ibidem*.
159. Alexandru Suceveanu și Alexandru Barnea, *La Dobroudja roumaine*, București, 1991, fig. 14 și p. 193 și p. 278 (baza descoperită la Histria este cu transept și absidă semicirculară ieșindă (50 x 29 m).
160. George Mano-Zisi, *Caričin Grad-Iustiniana Prima*, Leskovac, 1979, p. 44-66 și p. 78-83.
161. Cedomir Vasic, *Bazilika C na Caričinom Gradu-nov predlog rekonstrukcije osnove*, *Starinar*, XXXVI, Beograd, 1985, p. 203-214.
162. George Mano-Zisi, *op. cit.*, p. 62-64 și p. 85.
163. Ion Barnea, *Les Monuments paléochrétiens* (1977), p. 29.
164. Ion Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 458-459; Emilian Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles de notre ère*, *Dacia N.S.*, XIII, 1969, p. 403-415; Ion Barnea, *Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve-VIe siècles*, p. 154-155 (*Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Bulletin X*, 1972, 2 (extras); Emilian Popescu, *Zur Geschichte der Stadt in Kleinskythien in der Spätantike, Ein epigraphischer Beitrag*, *Dacia N.S.* XIX, 1975, p. 181; Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI*, București, 1980, p. 590-605, (*Studii Teologice*, XXXII, ser. II, 1980, nr. 7-10 (extras).
165. Vezi, Andrei Opaș, Cristina Opaș și Teodor Bănică, *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, *Revista Monumentelor Istorice*, LIX, 1990, 1 pl. II și p. 18-28.
166. Dimităr S. Ovciarov, *Vizantijski i bălgarski kreposti V-X vek*, Sofia, 1982, p. 44-49; Malgorzata Biernacka-Lubanska, *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*, *Wraclaw*, 1982, fig. 100 a-b și p. 160-162 (Novae).
167. Vezi Gr. Florescu în *Histria*, I, București, 1954, pl. I și p. 66-95; Constantin Preda, *Callatis*, ed. a II-a, București, 1968, plan (anexă) și p. 20-21 și p. 40.

168. Ștefan Boiadjiev, *Novi danni za Hisarskite steni*, IAI, 25, 1967, Sofia, fig. 1 și p. 108-111; vezi și D. Ovcarov, *op. cit.*, fig. 3 (Diocletianopol).

169. Vezi Dragoslav Srejiović și Ana Lalović, *Felix Romuliana*, Belgrad, 1989, fig. de la p. 7.

170. Dragoslav Srejiović, *Felix Romuliana, le palais de Galère à Gamzigrad*, Starinar, XXXVI, 1985, fig. 2 și p. 54.

171. Vezi Radu Florescu, *Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului Roman*, BMI, XLI, 1972, 3, fig. 3 (Drobeta) și fig. 7 (Troesmis), p. 24.

172. Vezi Mișu Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 74 (plan).

173. În legătură cu Drobeta, pentru datele și datările prezentate, vezi, Radu Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin)*, în *Studien zu dem Militärgrenzen Roms*, Köln-Graz, 1967, p. 149-151; idem, *Limesul dunărean ...*, BMI, XLI, 1972, 3, fig. 3 (compară cu fig. 2) și p. 24; idem, *Daco-Romanii*, II, București, 1980, p. 184 (planuri) și p. 183-185; Mișu Davidescu, *op. cit.*, p. 74-75 și 177 (planuri) și p. 77 și p. 176-182.

174. Vezi Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 487-489; Ion Barnea, *Les Monuments*, 1977, p. 156-157; R. Florescu, *Daco-Romanii*, II, București, 1980, p. 141 și p. 142 (plan); idem, *Limesul dunărean ...*, BMI, XLI, 1972, 3, fig. 7 și p. 24.

175. A. Baudry, în *Revue Archéologique*, N.S., XVII, 1868, planșele IX și X; A.I.S. Ștefan, *Troesmis, Considerații topografice*, în BMI, XL, 1971, 4, p. 44, pune sub semnul îndoielii înregistrările făcute de expediția franceză în privința unor edificii (la cea de a treia bazilică de pildă) și artere de circulație (compară fig. 4 cu fig. 5 la p. 45). Se poate conchide că planul din 1865 a fost completat în urma săpăturilor făcute de E. Desjardins în 1867, el reprezentând prima fază a săpăturilor.

176. Vezi Dimităr S. Ovciarov, *op. cit.*, fig. 36 (Sadovsko Kale) și p. 52-57.

177. Vezi G. Bersu, *op. cit.*, fig. 1 și Syna Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, text, München, 1992, fig. 24 și fig. 25.

178. Vezi Golemanovo Kale und Sadovsko Kale. *Kritische Zusammenfassung der Grabungsergebnisse*, în *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec*, München, 1992, fig. 4 (compară cu fig. 1, p. 557, plan, perioada a doua).

179. Vezi G. Bersu, *op. cit.*, fig. 7 (și fig. 1) și p. 41- 42.

180. *Ibidem*, p. 36.

181. *Ibidem*, p. 42. Pentru "Nestorhaus" vezi S. Uenze, *op. cit.*, fig. 29, p. 118.

182. Vezi D. Ovcarov, *op. cit.*, fig. 36 (fig. 31 la S. Uenze, *op. cit.*).

183. Vezi Syna Uenze, *op. cit.*, *Tafeln*, Beilage 4 și pl. 13-29.

184. Vezi D. Ovcarov, *op. cit.*, p. 46-49.

185. Vezi Gr. Florescu, în *Histria*, I, București, 1954, p. 66-95 (turnuri și bastioane) și pl. I; vezi și D. Ovcarov, *Op. cit.*, p. 47-49; vezi și Malgorzata Biernacka-Lubanska, *op. cit.*, p. 149-168 (*Towers (Bastions)*).

186. Vezi *Gerdapske Sveske*, II, Belgrad, 1984, fig. 183 și p. 191-196 (*Ušće Slatinske reke*); *Gerdapske Sveske*, III, Belgrad, 1986, fig. I și p. 71-74 (*Rtkovo-Glamija*); fig. 1 și

p. 245-251 (Milutinovac); fig. 7 și p. 378-388 (*Slatinska Reka*). Astfel de fortificații din secolele IV-VI au fost descoperite și la Porțile de Fier I (Donje Butorke, Saldum, Hajdučka Vodenica, Golubinje) (*ibidem*, p. 382).

187. Vezi Mișu Davidescu, *Drobeta*, Craiova, 1980, fig. de la p. 190 și p. 186-202.

188. *Ibidem*, fig. de la p. 183 și p. 182-184; vezi și Radu Florescu, *Daco-Romanii*,

II, București, 1980, la p. 186-187 (planuri) și M. Davidescu, *Drobeta*, 4, 1980, fig. I p. 79 și p. 77-86.

189. Gh. Diaconu, *Dacia*, N.S., XXI, 1977, fig. 2 și fig. 3 și p. 219.

190. *Gerdapske Sveske*, III, Belgrad, 1986, fig. 1 și fig. 2 și p. 402.

191. *Dacia Ripensis*, Viena, 1950, fig. 1, p. 51, fig. 6, p. 53 și p. 56.

192. Pentru sistemul fortificat de pe Vit, vezi și Ivan Velkov, "*Eine Gotenfestung bei Sadovetz*", *Germania*, 19, 1935, p. 149-158.

193. Vezi George Ianković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Belgrad, 1981, p. 29-46.

194. *Ibidem*, p. 47-58.

195. Vezi D. Ovčarov, *op. cit.*, fig. 15 și p. 31.

196. Vezi Gr. Florescu, în *Histria*, I, București, 1954, fig. 148 și p. 350-352.

197. Vezi Emilian Popescu, *Zur Geschichte der Stadt in Kleinskythien in der Spätantike*, *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 174-175 (Cf. Dietrich Claude, *Die Byzantinische Stadt im VI Jh.*, în *Byzantinisches Archiv*, caiet 13, München, 1969).

198. Vezi Monica Cârstoiu și Al. Barnea, în *Tropaeum*, 1979, p. 127.

199. Vezi J.B. Ward-Perkins și R.G. Goodchild, *The Christian Antiquities of Tripolitania*, în *Archaeologia*, 95, 1953, 7, p. 22-24 și urm.; și D. Claude, *op. cit.*, p. 72-74 și 89 (Cf. Vladislav Popovic, *A survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire*, în *Sirmium*, I, Beograd, 1971, n. 57, p. 145 și n. 57 la p. 129-130 (text paralel în engleză).

200. Vezi Vladislav Popović, *op. cit.*, planul I (în anexă) și nota 49, p. 143, plan VII și p. 126-129 și notele 46 și 47.

201. Vezi George Mano-Zisi, *La cinquantenaire des fouilles de Caričin Grad*, Starinar, XV-XVI, 1964-1965, Belgrad, 1966, fig. I și p. 53-59; Giurge Bošković, *Sur l'importance des recherches archéologiques exécutées à Caričin Grad*, Starinar, XV-XVI, p. 47-52; Nevenka Petrović, *L'urbanisme de Caričin Grad*, Starinar, XV--XVI, fig. 1 și p. 61-67; George Mano-Zisi, *Caričin Grad*, Starinar, XIX, 1968, Belgrad, 1969, planșa I și pl. II și p. 111-114; idem, *Caričin Grad - Iustiniana Prima*, Leskovac, 1979, plan la p. 11 și p. 22 și urm.

202. *Ibidem*, p. 20.

203. Vezi Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică*, 1980, p. 590-605 și note; Ion Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, II, București, 1968, nota 12 p. 459; Emilian Popescu, *Contributions ...*, 1969, p. 403-405; Ion Barnea, *Les Villes ...* 1972, p. 143-165; Emilian Popescu, *Constantiana-un problème de géographie historique de la Scythie Mineure*, *Byzantinische Zeitschrift*, 66, 1973, p. 359-382 (extras).

204. Vezi *Nachträge zu den Notitiae Episcopatumum*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII, 1891, 3-4, p. 519-534 (lista la p. 520-534 (la p. 531-532, nr. 679-687, *Eparhia Sciției*, iar la p. 531 nr. 636-644, *Eparhia Moesiei* (I).

205. Vezi A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, ed. II-2, revăzută, Oxford, 1971, p. 24-27 și p. 519-520.

206. Vezi Carl de Boor, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatumum*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XIV, 1894, 4, p. 587-588 (Le Quien, I, 1215/16); vezi și Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică...* 1980, p. 597-598 și notele 45-49.

207. Vezi, Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 599-603.

208. Vezi Carl de Boor, *op. cit.*, p. 590.

209. Vezi Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 604 și notele 76- 80.

210. Vezi A.H.M. Jones, *op. cit.*, p. 519.

211. Vezi Ion Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, nota 12 p. 459.

Pentru problematica orașului roman târziu la Dunărea de Jos și dezvoltarea culturii romane târzii, respectiv noul curs de trecere de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu, vezi și: Gudrun Gomolka, *Bemerkungen zur Situation der Spätantiken Städte und Siedlungen in Nordbulgarien und ihrem Weiterleben am Ende des 6. Jahrhunderts*, în *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, (Probleme der Herausbildung des Feudalismus)*, Berlin, 1976, p. 35-42 (editori Helga Köpstein și Friedhelm Winkelmann); Dimităr Angelov, *Zur Frage des Agrargesetzes und der Herausbildung der Feudalverhältnisse in Byzanz, (op. cit., p. 3-9)*; Helga Köpstein, "Die Agrarverhältnisse Ende des 6. Jh., besonders nach den Kaisernovellen" în *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, Berlin, 1978, p. 3-29 (editori Friedhelm Winkelmann, Helga Köpstein, Hans Ditten și Ilse Rochow). Pentru istoria medievală timpurie a orașului european, vezi *Frügeschichte der europäischen Stadt (Voraussetzungen und Grundlagen)*, Berlin, 1991, editori Hansjürgen Brachmann și Joachim Herrmann (Ștefan Olteanu, *Betrachtungen Über die Anfänge der städtischen Lebens auf rumänischen Territorium*, p. 68-72; Velizar Velkov, *Sofia zwischen Antike und Mittelalter*, p. 92-96).

212. Vezi Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 595 și nota 37 (*Codex Iustinianus*, I, 3, 35(36), *De episcopis et clericis* (editor Paul Krueger, Berolini, 1877).

213. Vezi, *Les Nouvelles de l'Empereur Justinien*, editor Berenger, Metz, 1811, I, p. 245-252 și Iustinian, *Novellae*, ed. Lingenthal, Lipsiae, 1881, p. 191-199 (în greacă).

214. Pentru relațiile dintre romanii de răsărit și sasanizi sub Iustinian I și Chosroes Anushirvan în legătură cu lazii, abasgii și suanii, vezi Charles Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VI-e siècle*, Paris, 1901, p. 212-217.

215. Vezi Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitanum*, București, 1988.

216. Vezi FHDR, II, București, 1970, p. 350-353.

217. Vezi, *Chronicon*, în FHDR, II, București, 1970, p. 364-365.

218. Vezi, Procopius, *De aedificiis*, ed. Jacobus Haury, Lipsiae, 1954, (IV, 7 și IV, 11) și "Despre Zidiri", în FHDR, II, București, 1970, p. XII, p. 433 și p. 458-475 (îndeosebi IV, 7 (p. 469-471) și IV, 11 (p. 471-475)).

219. Vezi Radu Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 166-168. În Moesia Inferior, Novae și Durostorum, sunt deasemeni cunoscute ca *municipia* (ulterior în *Moesia Secunda*) (*ibidem*). Singurul oraș cunoscut cu statut de *colonia* în Moesia Inferior a fost Oescus (*idem*, AAPh, (SHPh), Serdicae, 1963, p. 147-156 (vezi și Em. Popescu, Studii Clasice, VI, 1964, p. 185-203 (Tropaeum).

220. Vezi FHDR, II, București, 1970, p. 120-121.

221. *Ibidem*, p. 470-471.

222. Vezi *Nachträge... în Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XIV, 1894, 4, p. 587.

223. Vezi *Iustinian, Novellae*, ed. Lingenthal, I, Lipsiae, 1881, p. 130-133 (*Moesia Secunda* în loc de *Moesia Prima*) și FHDR, II, București, 1970, p. 376-379.

224. Vezi și FHDR, II, 1970, p. 466-467.

225. Vezi Velizar Velkov, *Gradăt...* 1959, p. 65-67; vezi și George Ianković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Belgrad, 1981, p. 77; vezi și Gh. Ștefan, *Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea, Drobeta*, I, 1974, p. 65-70.

226. Vezi *Les Nouvelles...* I, Metz, 1811, p. 37-42.

227. *Ibidem*, p. 55.

228. Vezi Emilian Popescu, *Constantiana...* p. 373-374.

229. Vezi Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică...* p. 595-596. Disponibilitățile tezaurului romano-bizantin erau foarte mari, fapt ce se vede și din aceea că la 532, Iustinian se angajează să plătească 110.000 livre aur pentru întreținerea fortificațiilor din Caucaz, iar la încheierea păcii din 561 promise anual perșilor 30.000 *aurei*, din care plătește în avans pentru primii șapte ani (vezi Charles Diehl, *op. cit.*, p. 212-213 și p. 216-217).

230. Vezi Ion Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 423; vezi și FHDR, II, București, 1970, p. 753.

231. În afară de teascul descoperit de noi în edificiul D7, mai există un teasc de piatră de calcar, scos din vechile săpături pe care noi înșine l-am văzut în 1960 în *Cetate*, în apropiere de bazilica "cisternă" și care a fost înregistrat de către Alexandru Barnea (nepublicat), care ne-a arătat schița cu dimensiunile (pentru care îi mulțumim). Piesa, de formă ușor trapezoidală, are dimensiunile de 0,85 m în spate și 0,70 m în față, lățime, și 1 m lungime, înălțimea fiind de 0,20 m. În colțul din dreapta, în față, are fâgaș de scurgere.

232. Vezi Victor H. Baumann, *Ferma...* 1983, p. 150 și existența marilor proprietăți lângă orașele mari începând cu secolul V (*ibidem*, p. 151).

233. Vezi Vasile Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, II (*Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*), București, 1915, p. 402; *ibidem*, III, p. 268 și p. 269 (teici de piatră) și p. 286 și 287-289 (25 pietre de râșniță) și p. 289-290 (teici de piatră), precum și pl. XIV, 1/2, pl. XI/II, 3, pl. VIII, 1/2, pl. VIII/2, pl. XI/II, 2 și 3, pl. XII/II, 2 și 4; pl. XIII/I, pl. XIV/I, pl. XIV/II și pl. XV/1-2.

234. Vezi Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 480-502.

235. Vezi Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, și Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, *Dacia romană*, București, 1980.

236. Vezi Victor Teodorescu, *Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII e.n. din București*, în *București*, IX, 1972, p. 73-99 (extras); Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în secolele V-XI e.n.*, Iași, 1978; Ion Mitrea, *Unitatea culturii materiale și spirituale din spațiul carpato-danubiano-pontic în secolele VI-VII*, *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p. 416-417; Ion Barnea, *Legăturile daco-romanilor din Transilvania cu imperiul romano-bizantin în secolele V-VII*, *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 224-228.

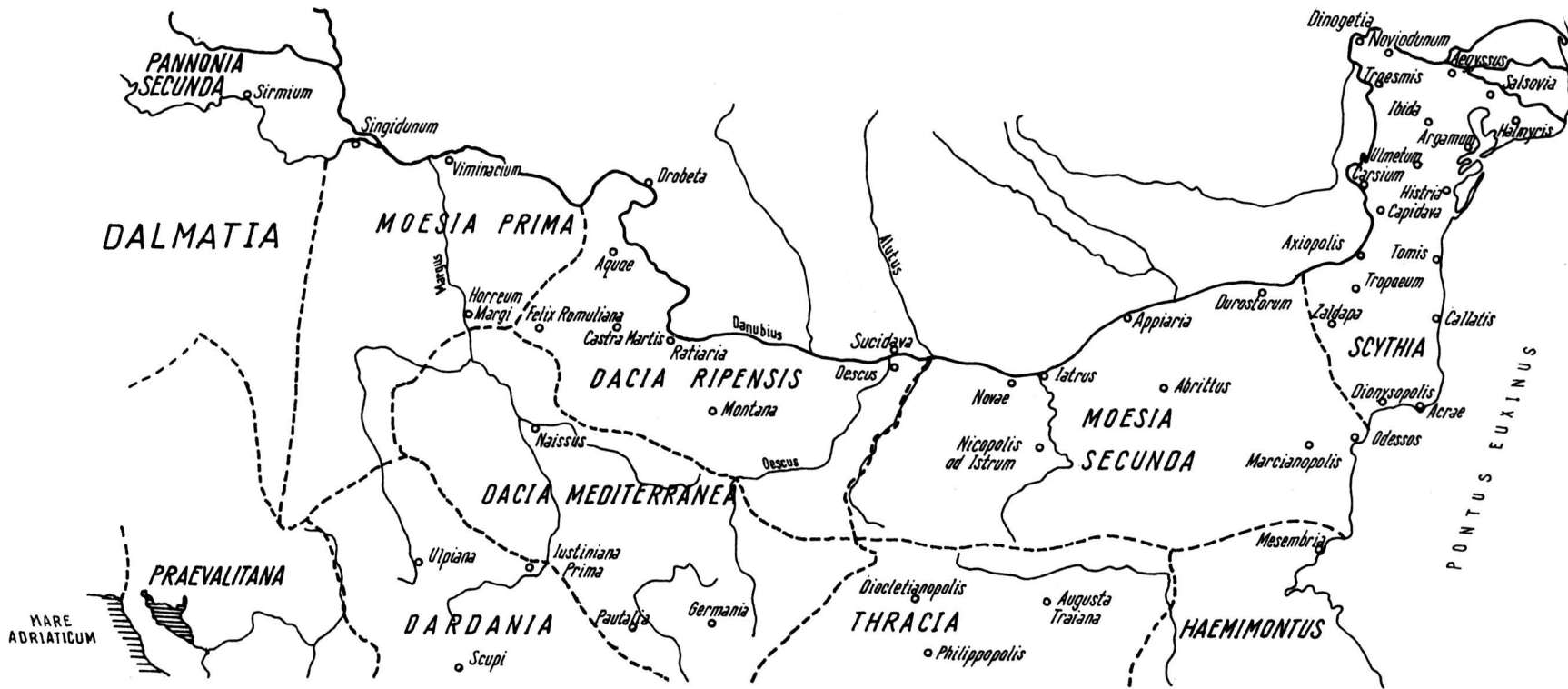

Fig. 1 - Provinciile romane dunărene la inceputul secolului VII.

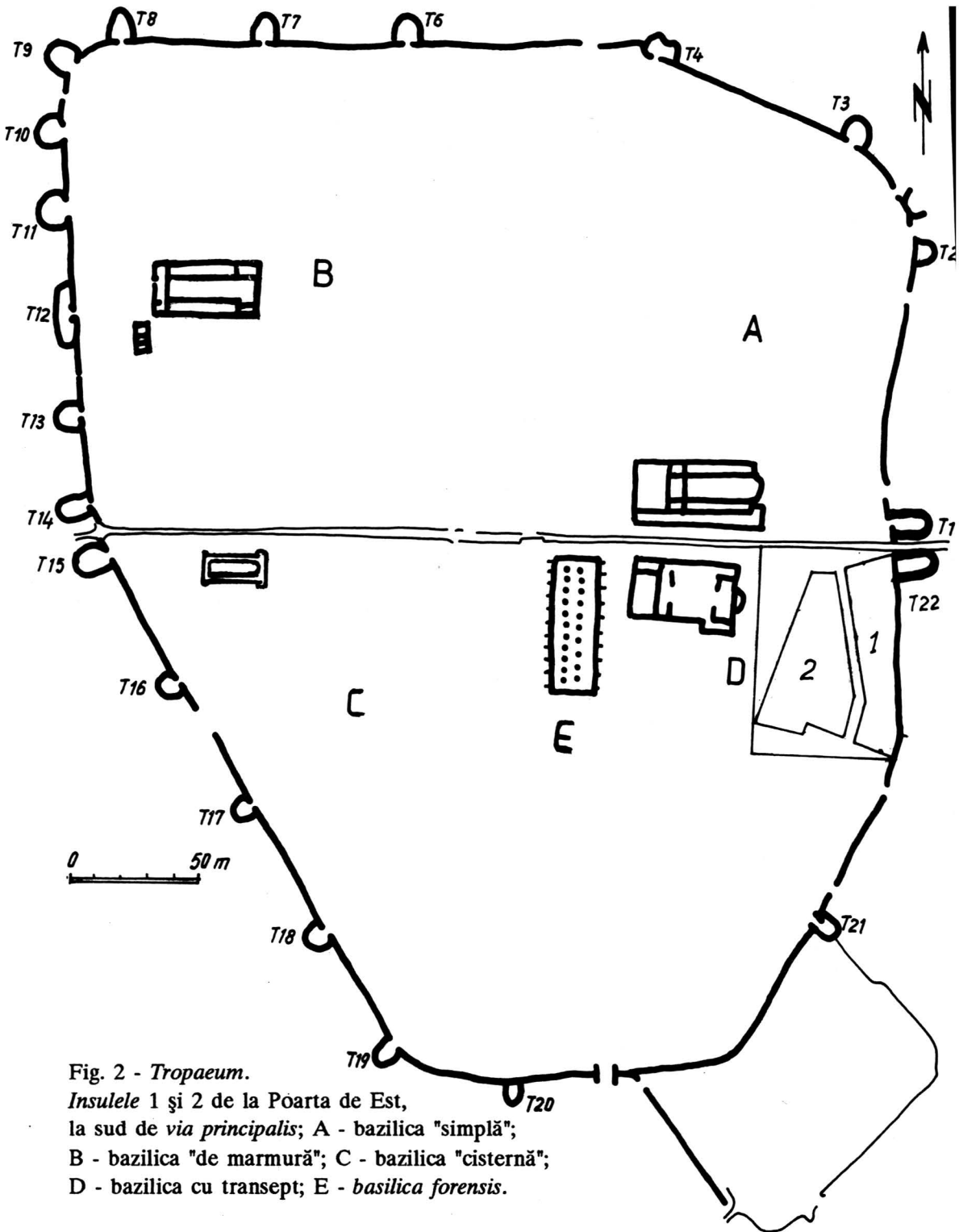

Fig. 2 - Tropaeum.

Insulele 1 și 2 de la Poarta de Est,

la sud de *via principalis*; A - bazilica "simplă";

B - bazilica "de marmură"; C - bazilica "cisternă";

D - bazilica cu transept; E - *basilica forensis*.

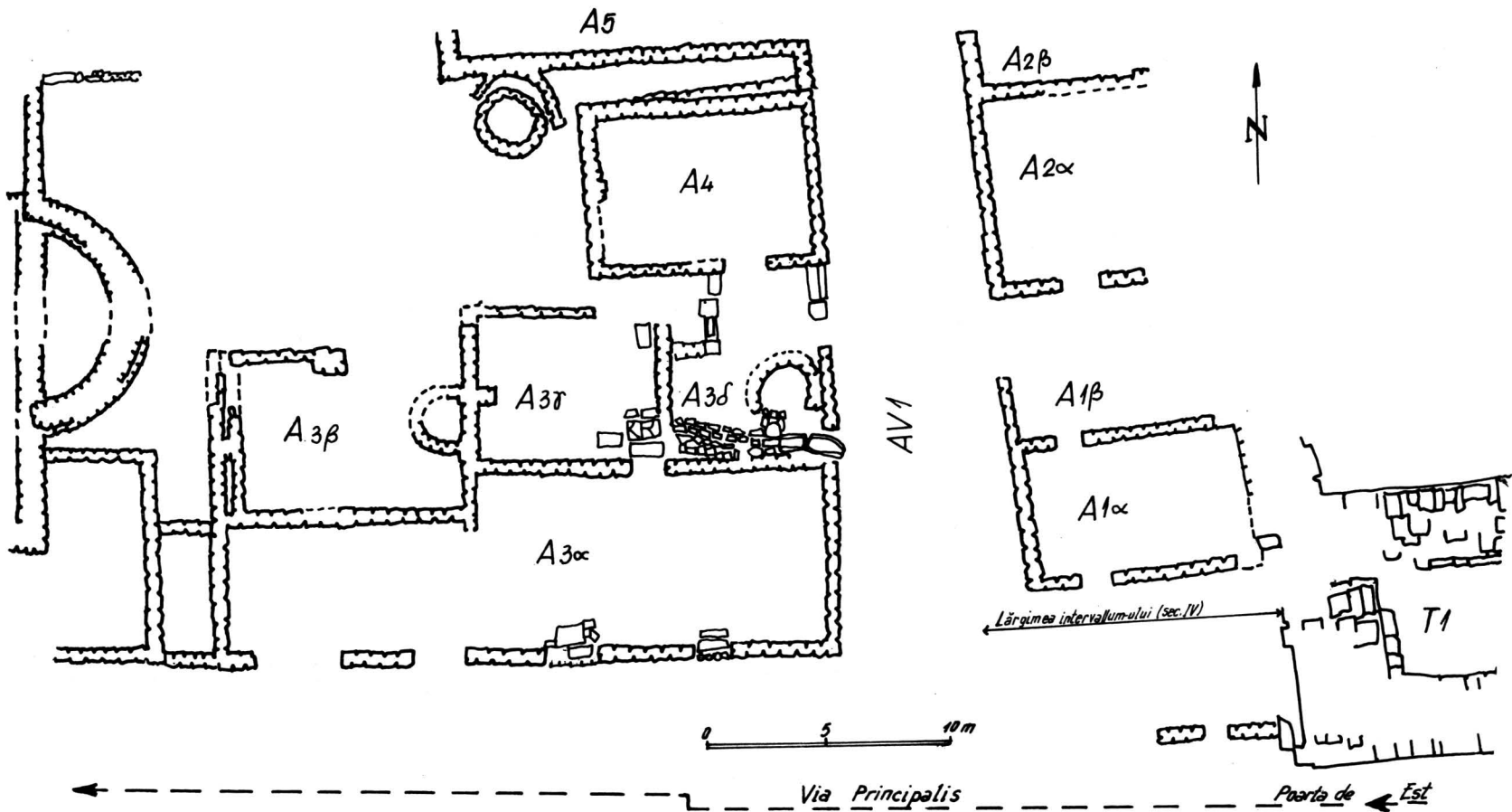

Fig. 3 - Tropaeum. Insulae de la nord de via principalis, de la Poarta de Est, cu edificiile A1-A5.

Fig. 4 - Tropaeum. Insula 1 cu edificiile D1-D2 și D4-D5 și insula 2, cu edificiile D3, D6, D7 și D8 de la sud de *via principalis*, la Poarta de Est.

Fig. 4 - Tropaeum. Insula 1 cu edificiile D1-D2 și D4-D5 și insula 2, cu edificiile D3, D6, D7 și D8 de la sud de via principalis, la Poarta de Est.

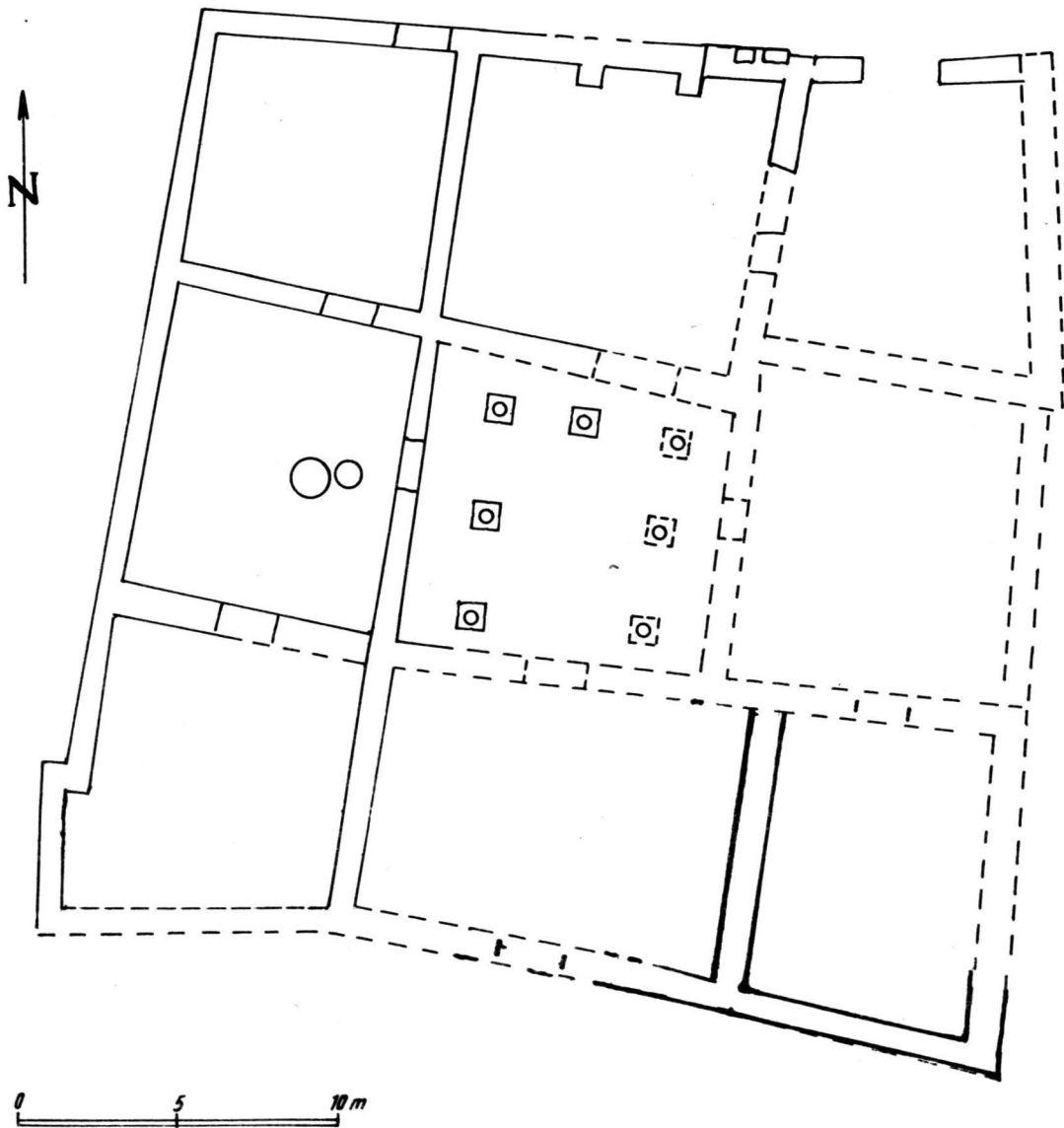

Fig. 5 - *Histria*. Casa "cu coloane" din sectorul T (reconstituire).

Fig. 6 - *Histria*. Edificiile D1-D4 și edificiul cu "bazilică" din sectorul D.

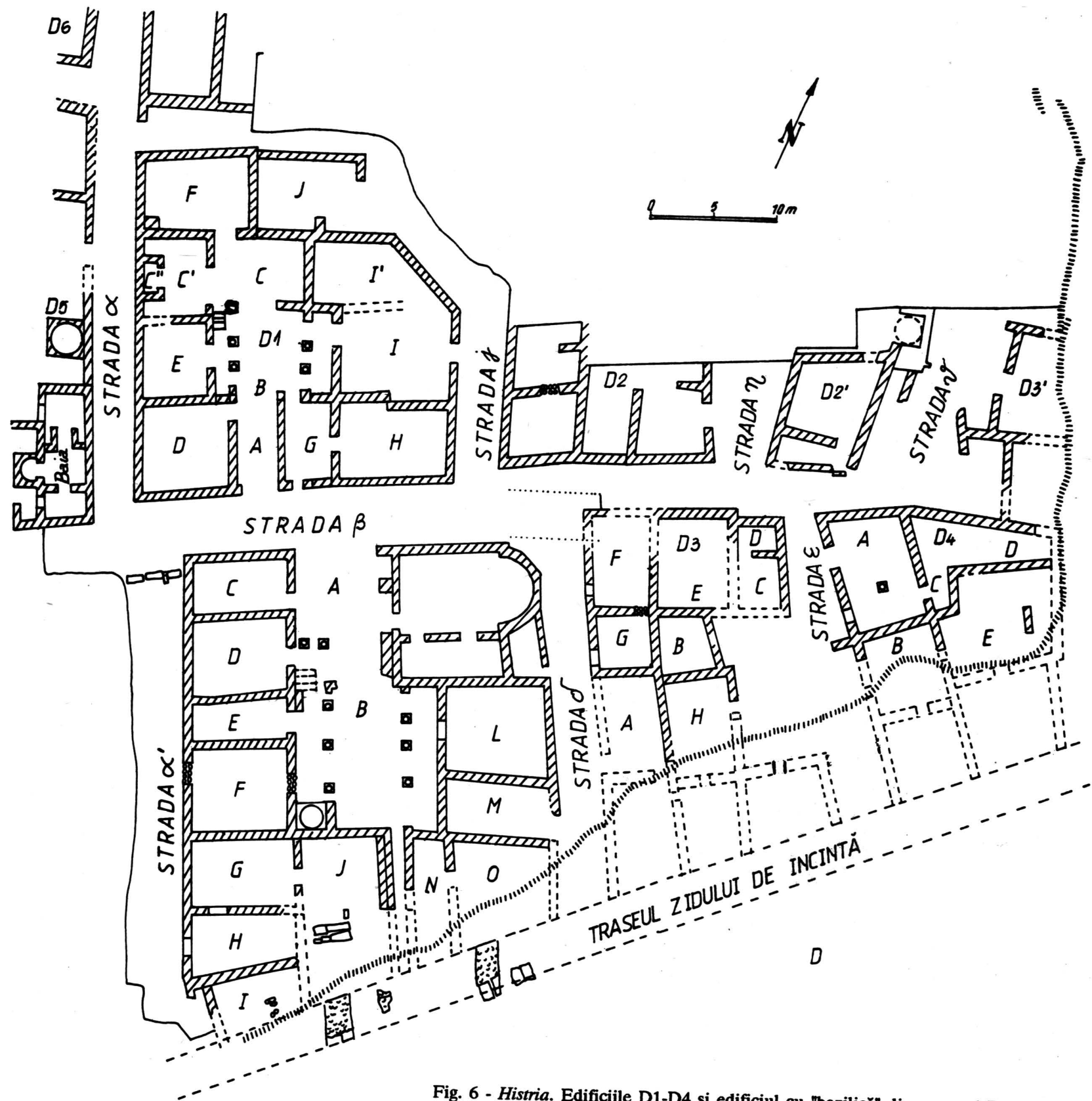

Fig. 6 - Histria. Edificiile D1-D4 și edificiul cu "bazilică" din sectorul D.

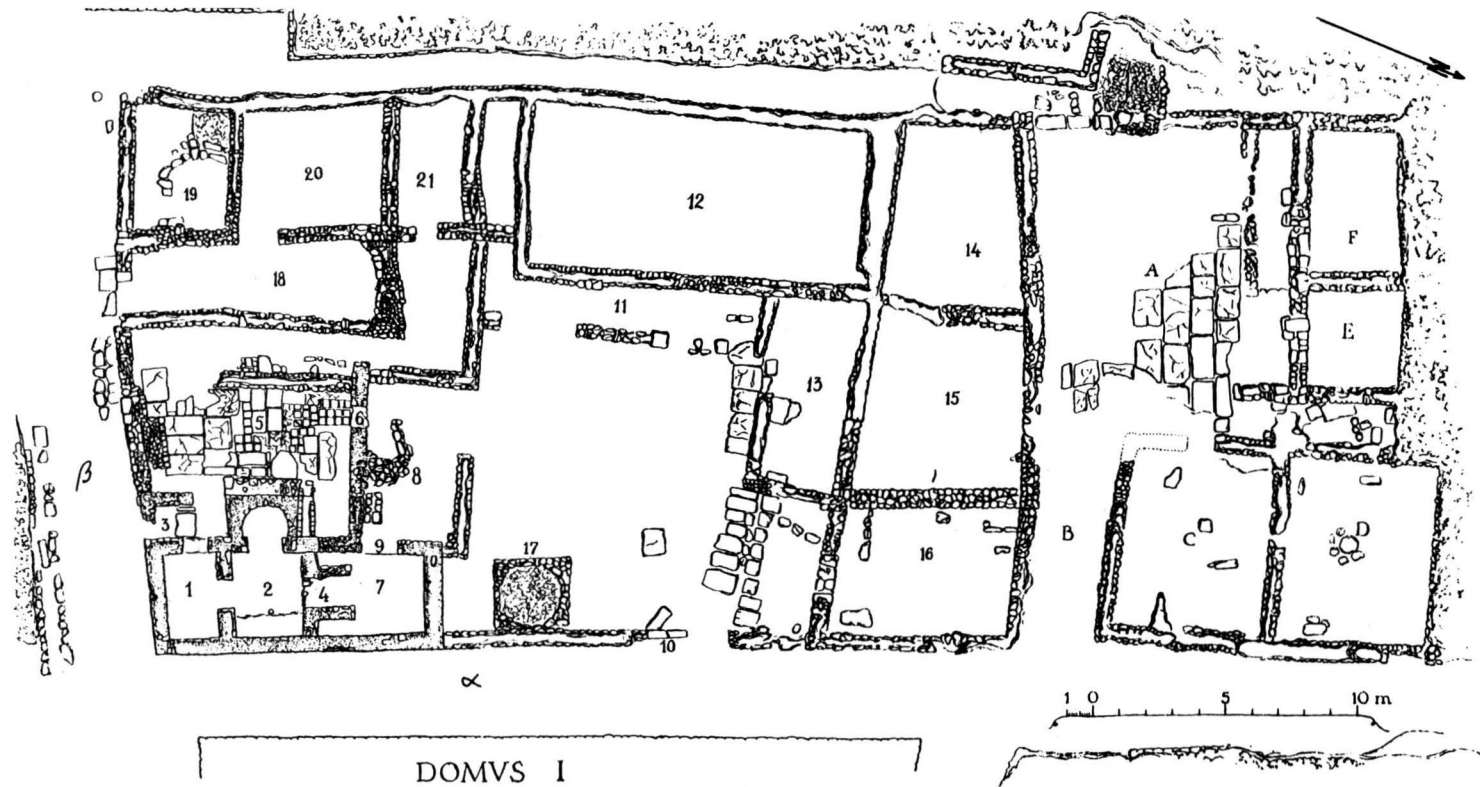

Fig. 7 - *Histria*. Edificiile D5-D6 din sectorul D.

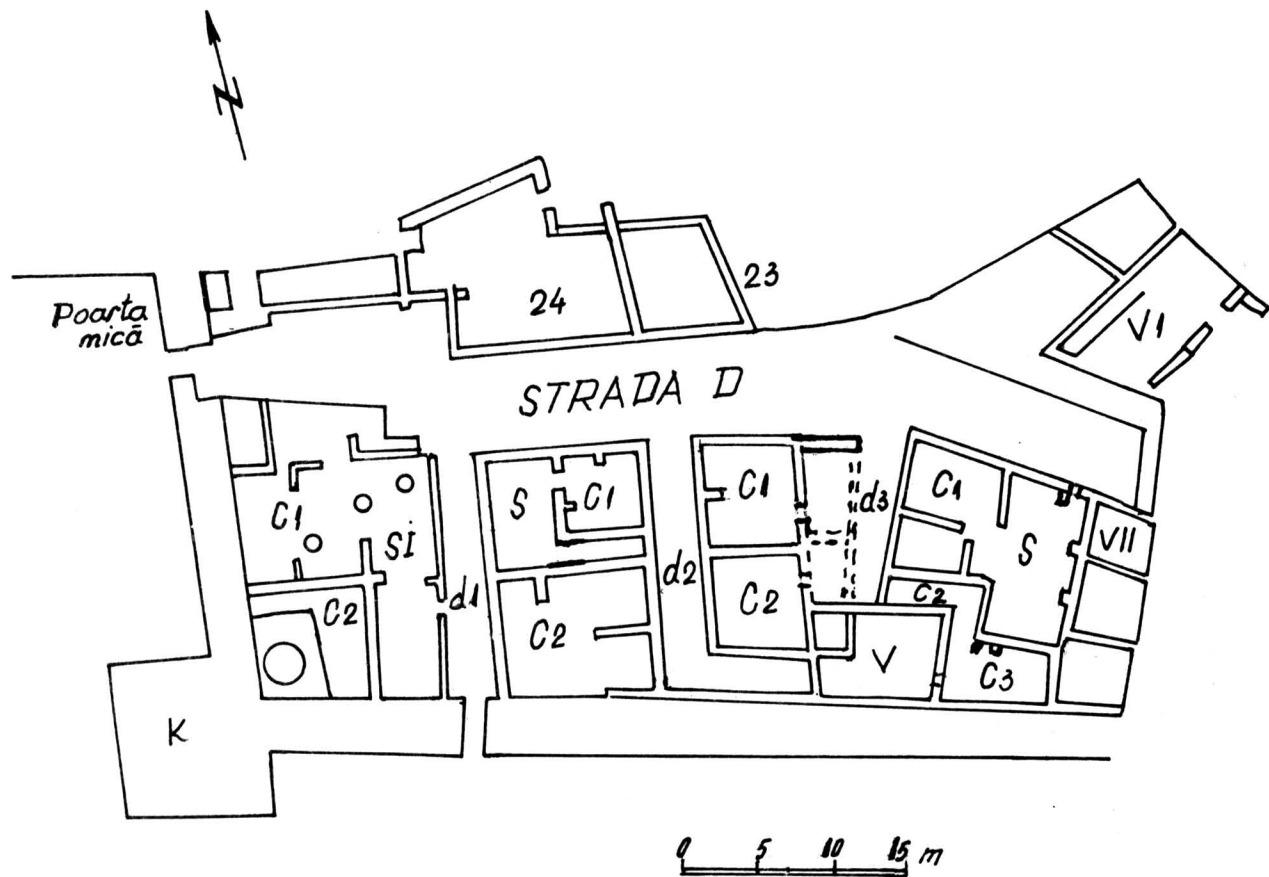

Fig. 8 - Histria. Insula, cu edificiile din colțul de sud-vest al cetății (corpurile de clădiri I-IV).

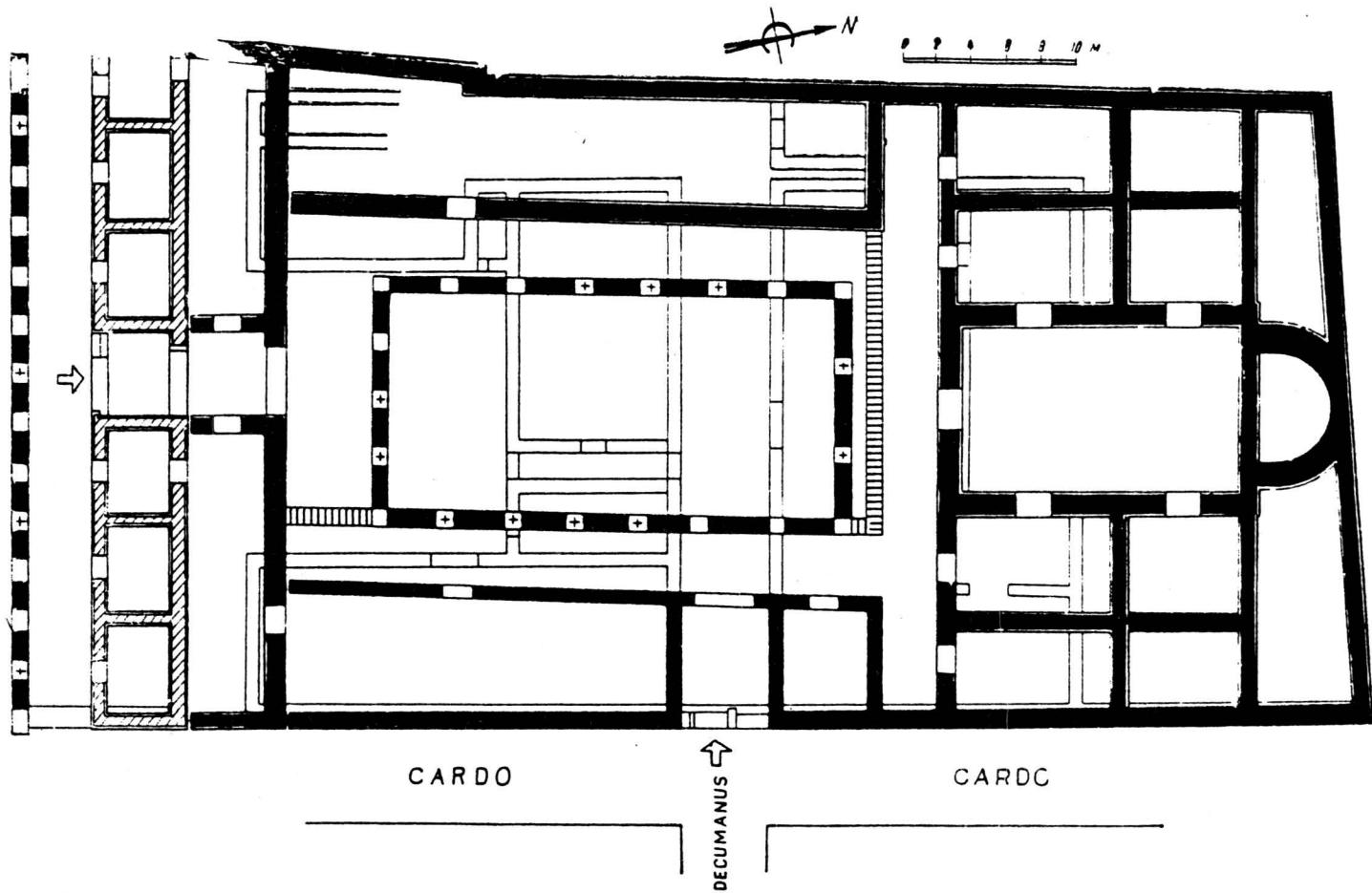

Fig. 9 - Marea casă română (*domus*) de la Abrittus din Moesia Secunda (Razgrad-Bulgaria).

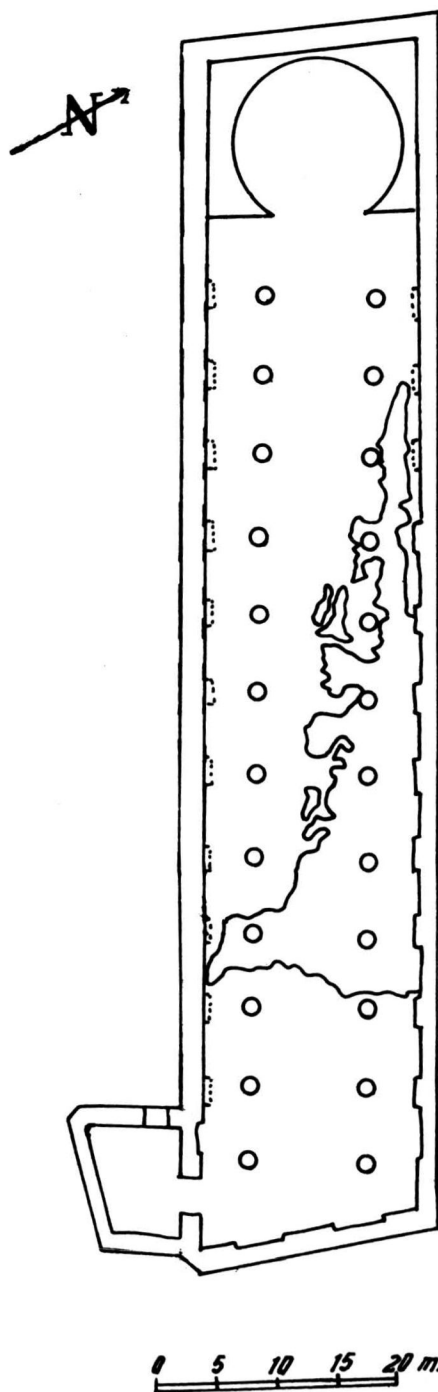

Fig. 10 - Edificiul cu mozaic (*basilica forensis*) de la Constanța (Tomis): sala cu mozaic (reconstituire).

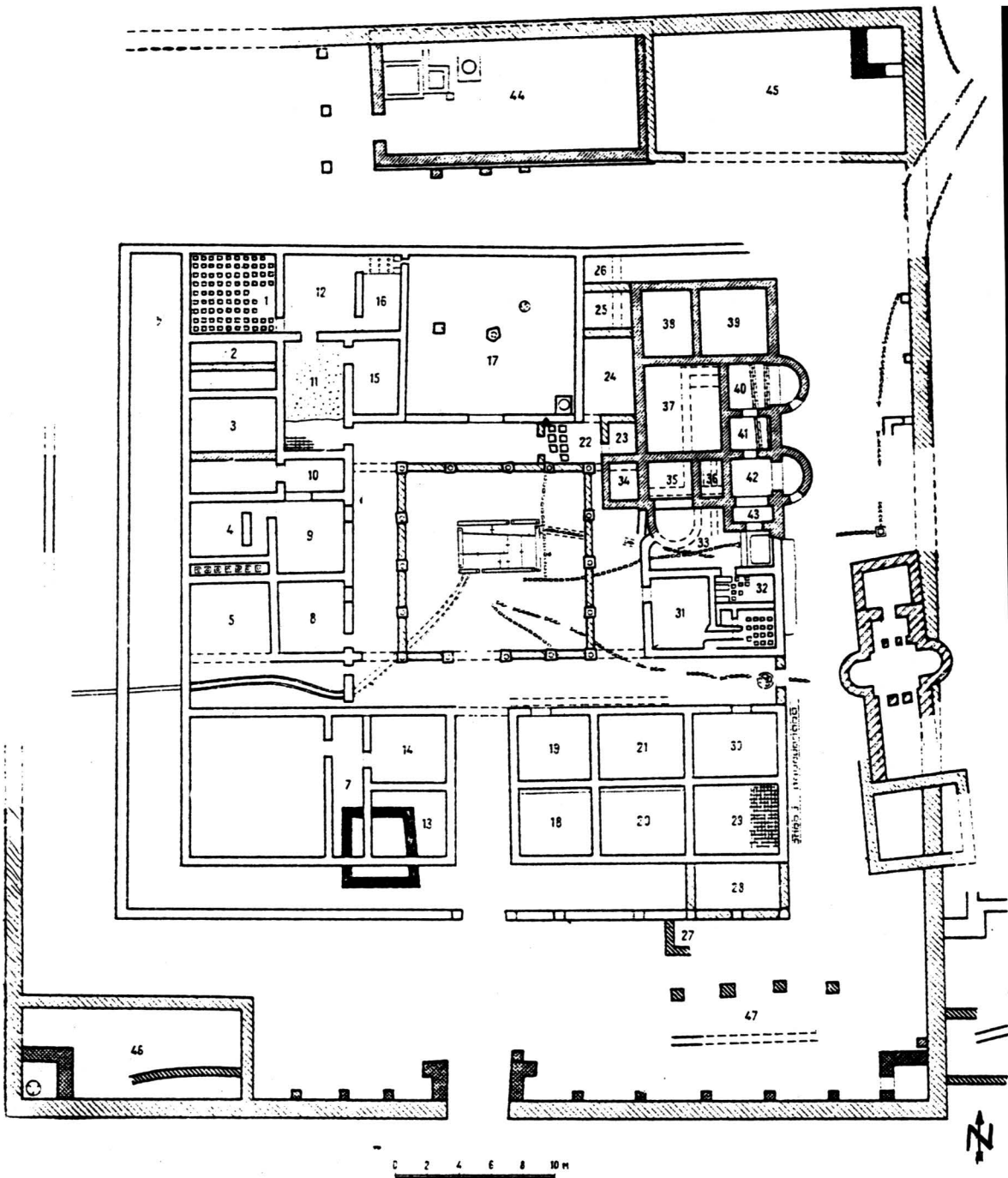
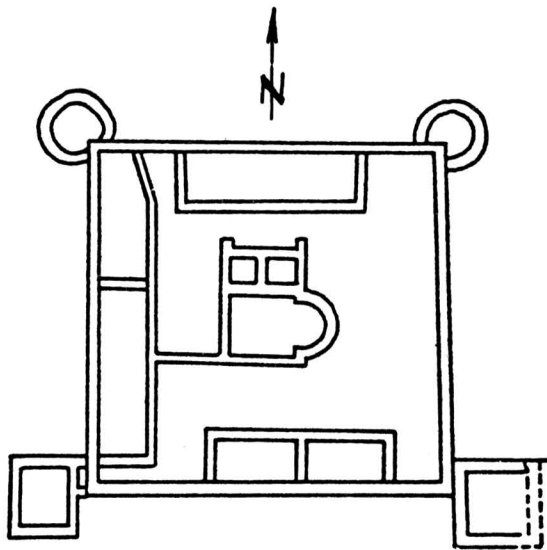
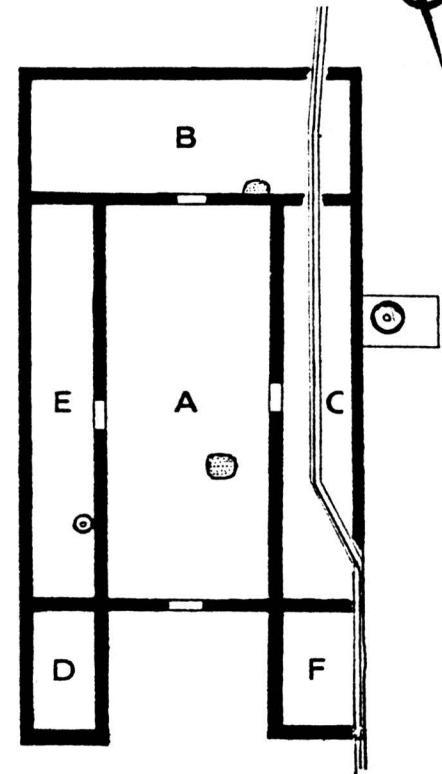

Fig. 11 - Villa rustica de la Madara-Bulgaria (Moesia Secunda).

0 20 m

0 m 5 m 10 m

Fig. 12 - Villa rustica de la Orlandovci, în apropiere de Sofia-Bulgaria (*Dacia Mediterranea*) (stânga) și ferma romană de exploatare de la Telița, jud. Tulcea (*Scythia Minor*) (dreapta).

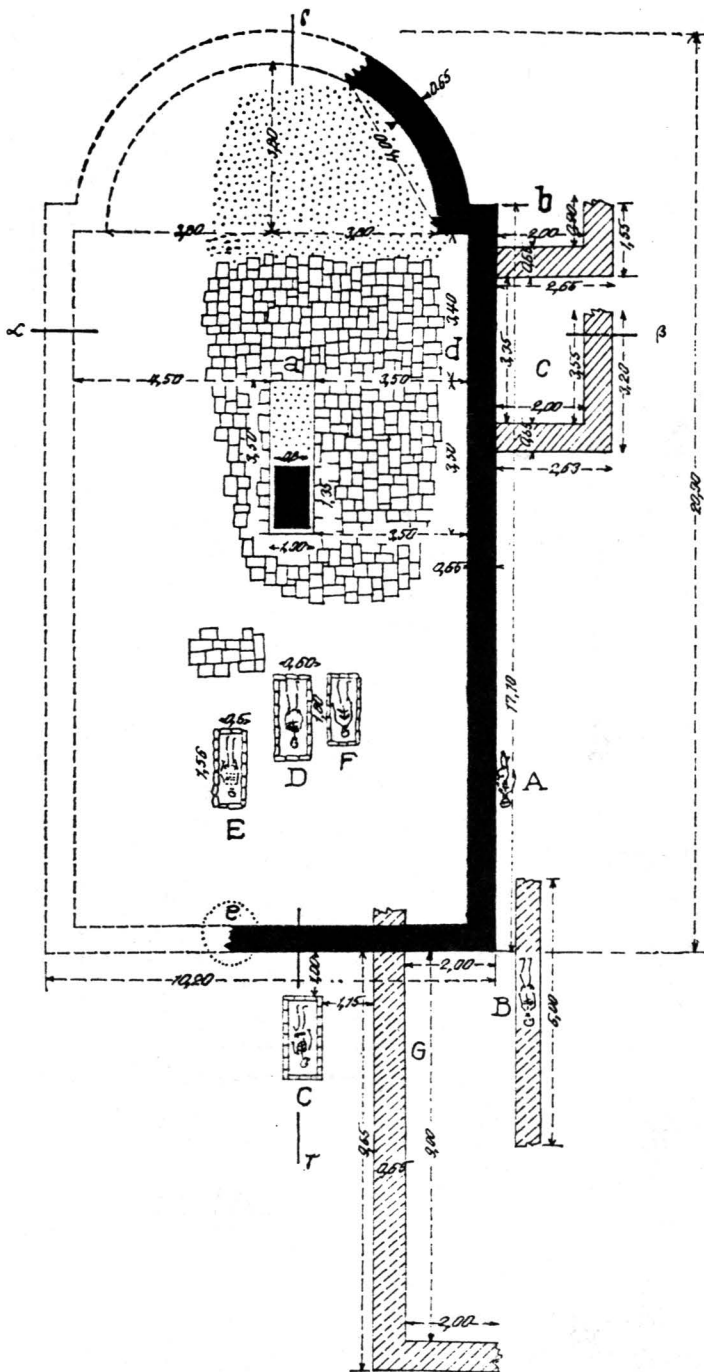

Fig. 13 - Bazilica paleocreștină de la Sucidava (Celei).

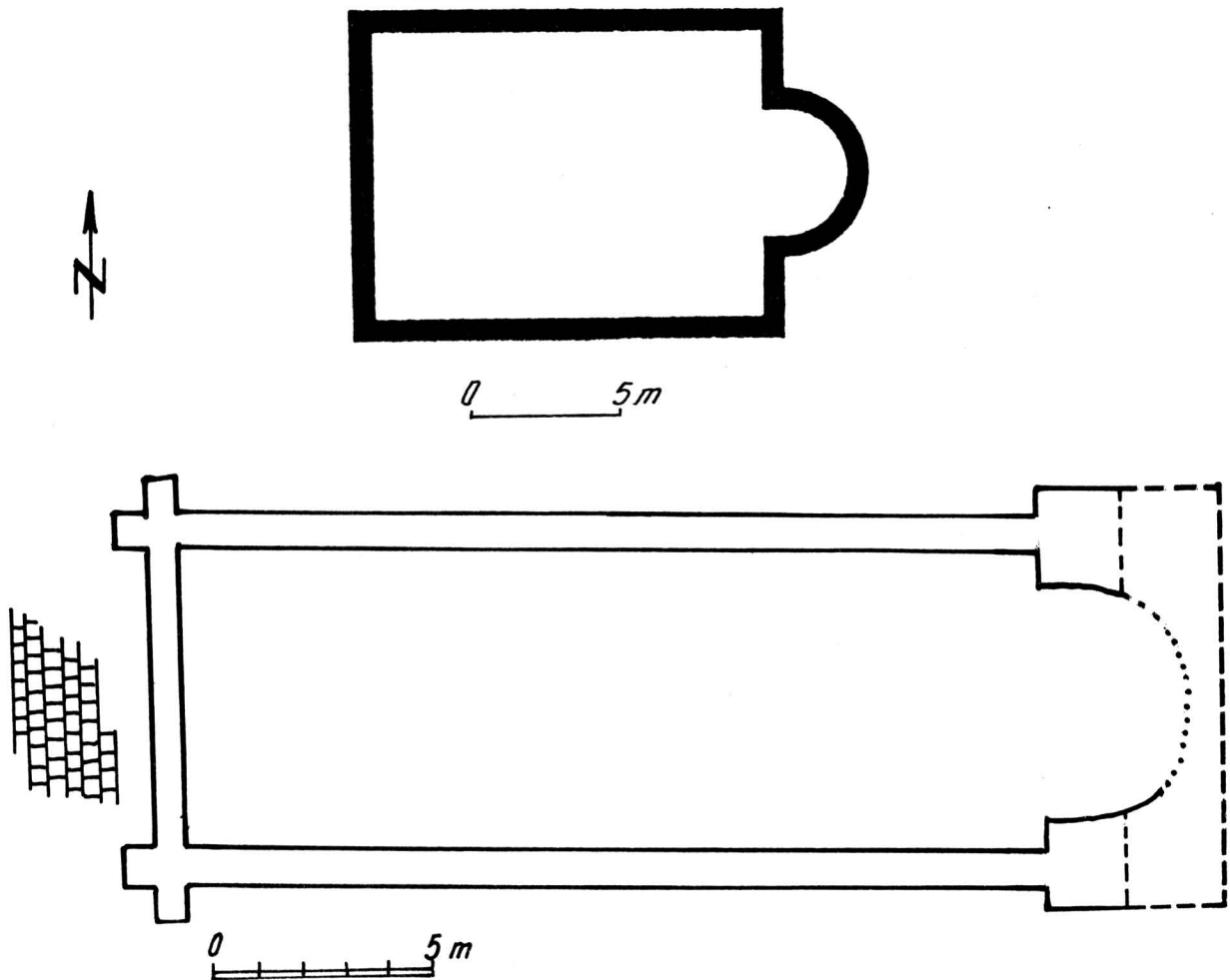

Fig. 14 - Bazilica *coemeterialis* de la Tropaeum (sus) și bazilica "cisternă" de la Tropaeum (jos). <https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

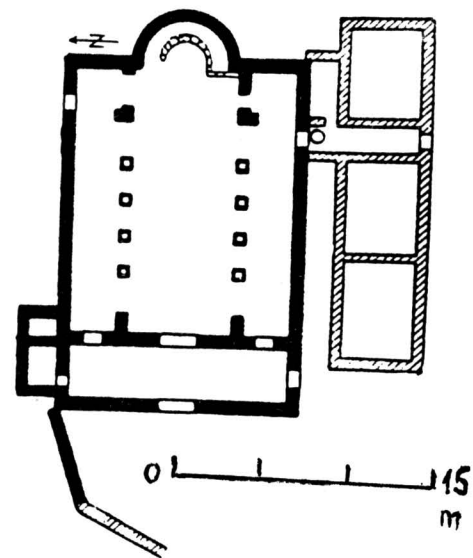
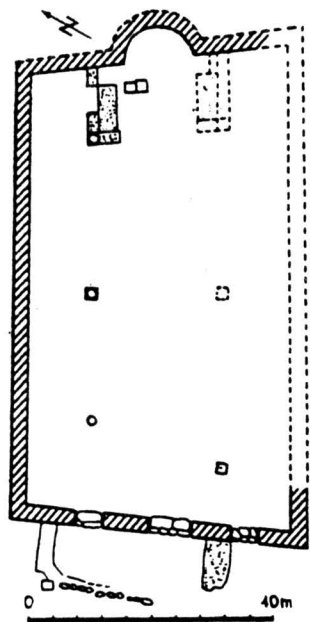

Fig. 15 - Bazilica trinavă de la Histria de pe latura de sud a cetății (fără narthex) (stânga) și bazilica trinavă de la Argamum (cu narthex) (dreapta).

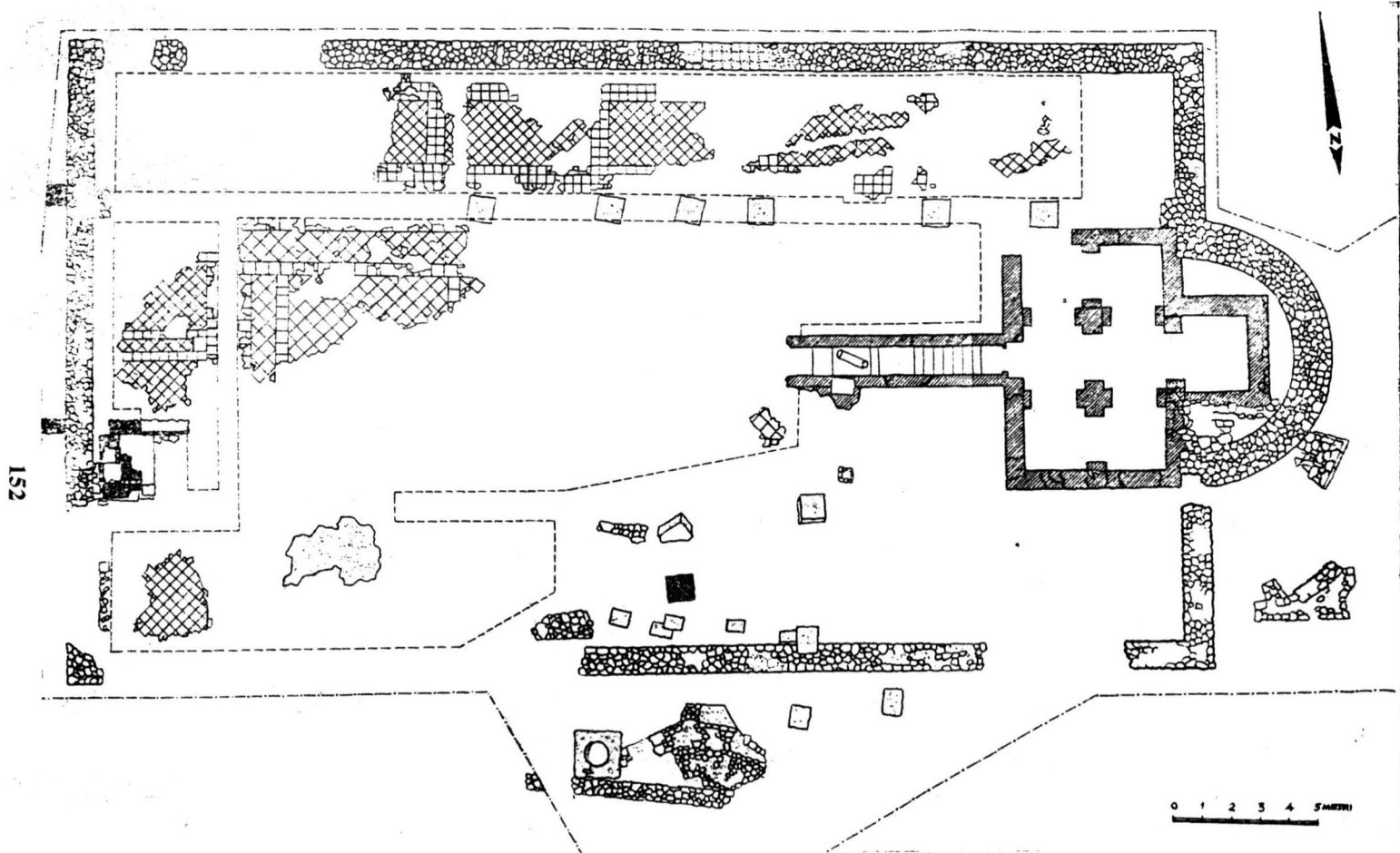

Fig. 16 - Bazilica "mare" de la Tomis cu trei nave și cu narthex (?).

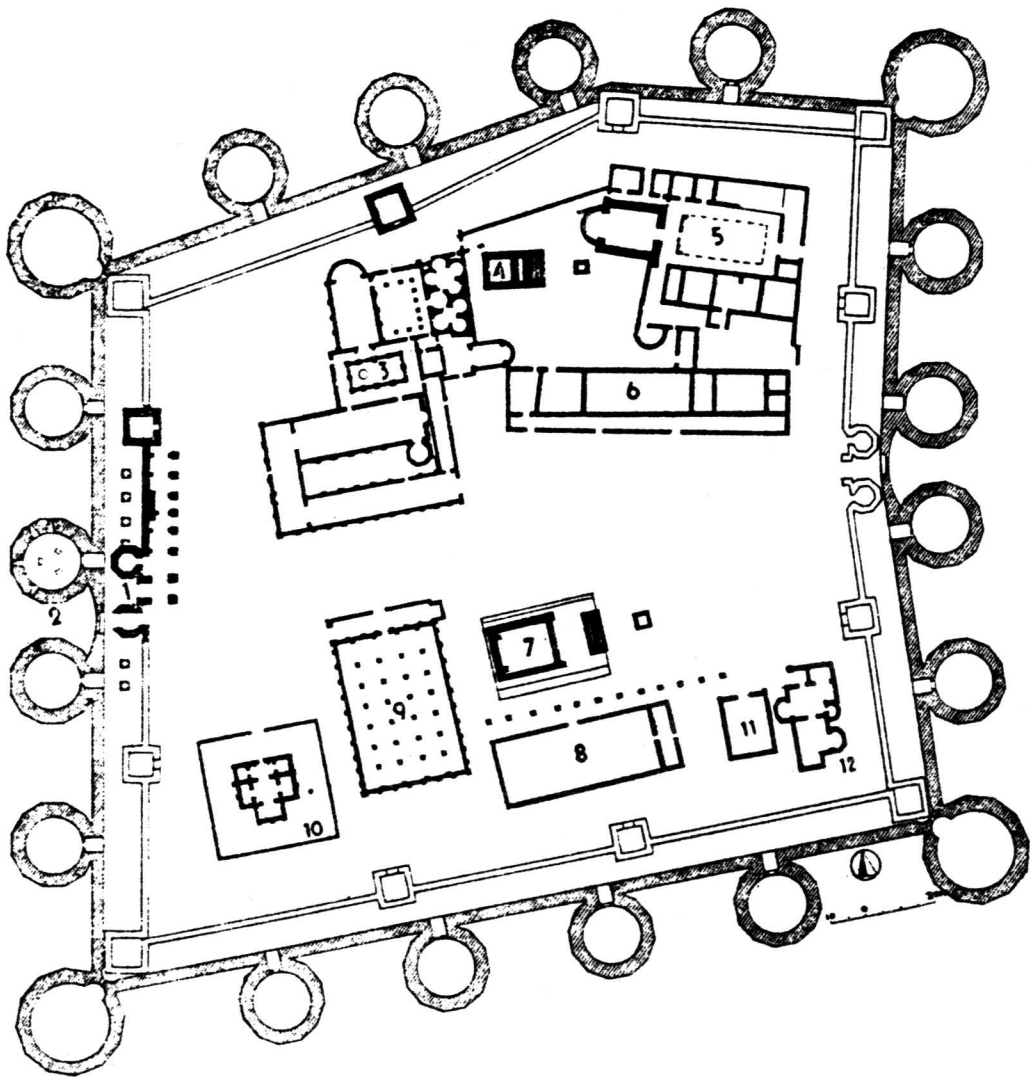

Fig. 17 - Cetatea romană *Felix Romuliana* (Dacia Ripensis) azi Gamzigrad, Serbia: incintele din secolul III respectiv, secolul IV.

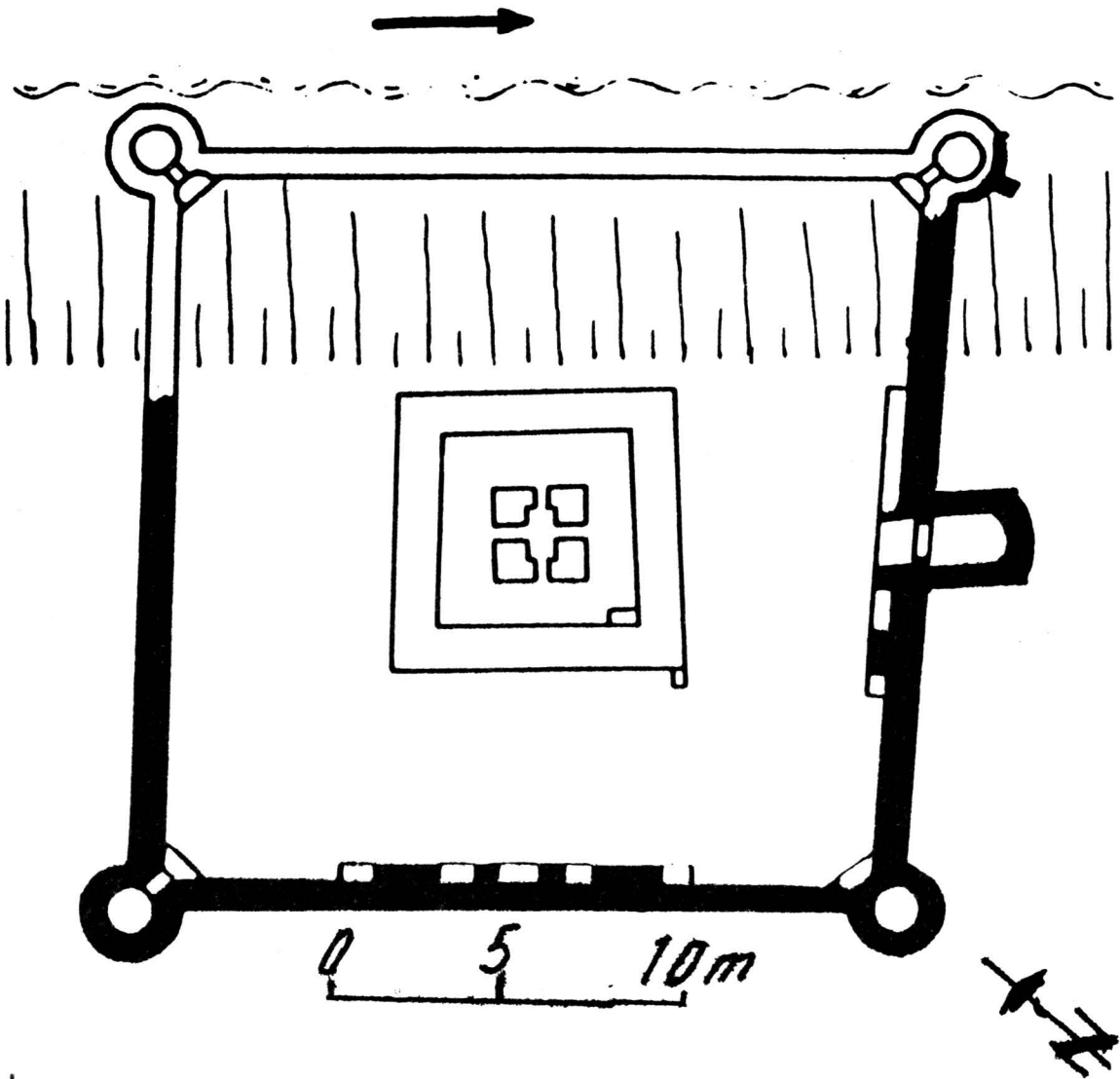

Fig. 18 - Cetăuia romană *quadriburgium* de la Donje Butorke-Kladovo, Serbia (Dacia Ripensis).

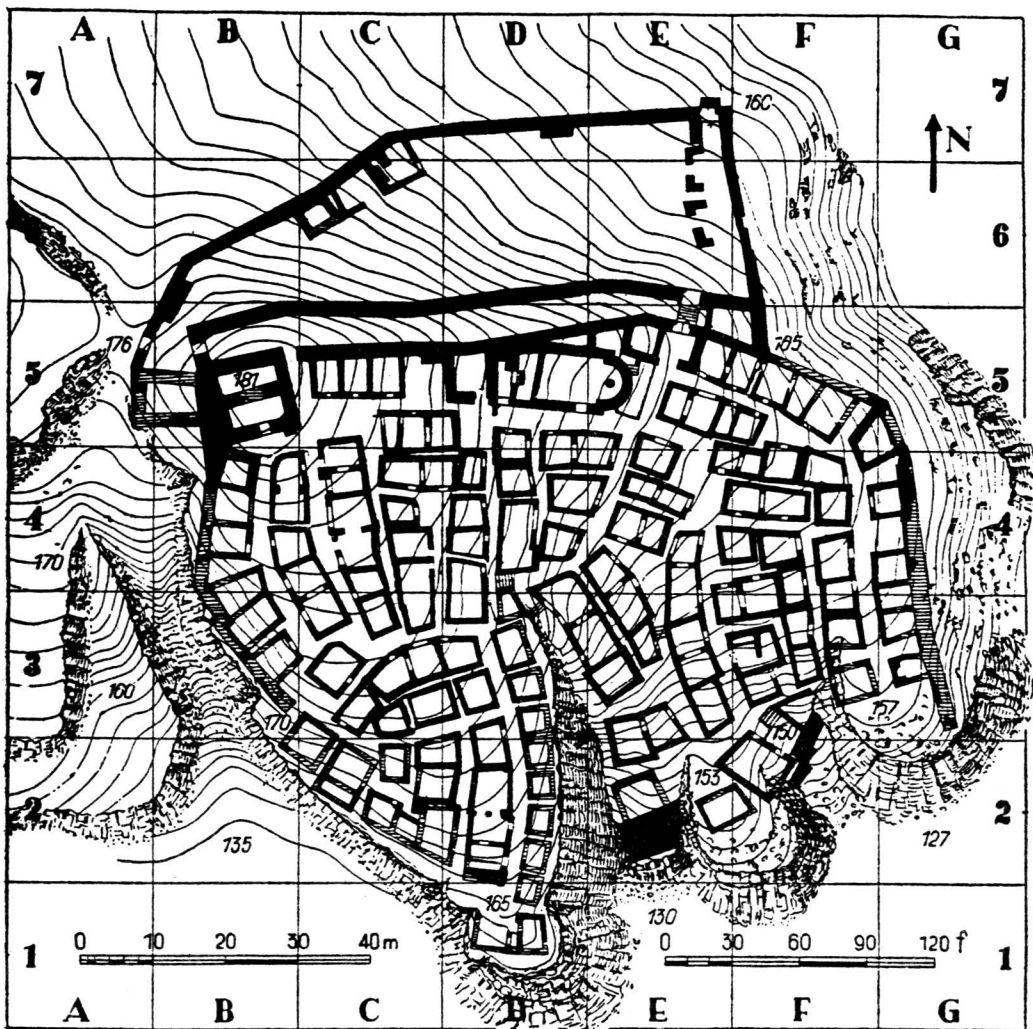

Fig. 19 - Cetăţuia romană de la Golemanovo Kale, Bulgaria (*Moesia Secunda*).

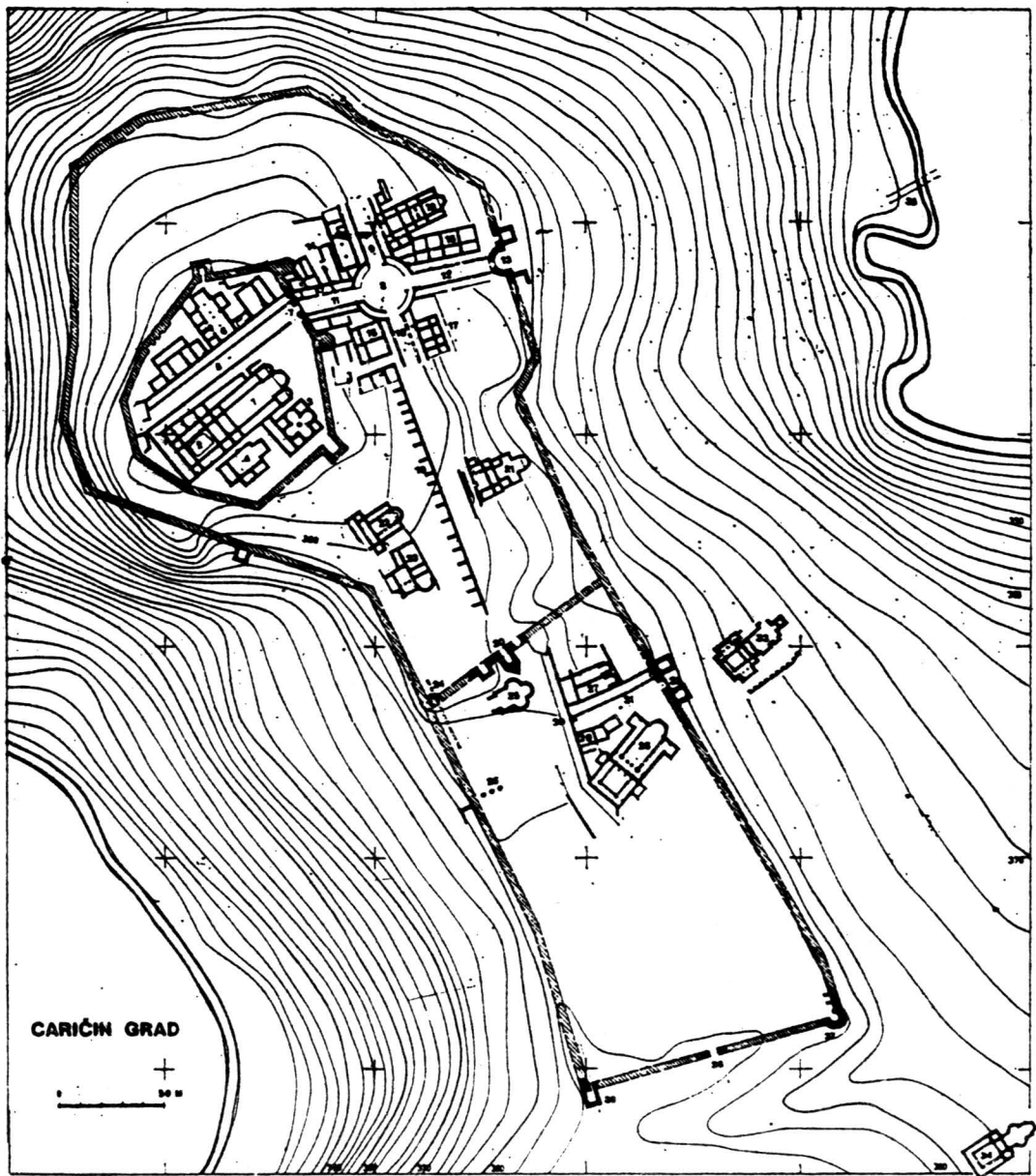

Fig. 20 - Orașul fortificat *Iustiniana Prima*, Caričin Grad, Serbia (*Dardania*).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 - Les provinces romaines danubiennes au début du VIIe siècle.

Fig. 2 - *Tropaeum*. "Îlots" (*insulae*) près de la Porte Est au sud de la *via principalis* (1 et 2); A - la basilique "simple"; B - la basilique "de marbre"; C - la basilique "citerne"; D - la basilique à transept; E - la basilique *forensis*.

Fig. 3 - *Tropaeum*. *Insulae* au nord de la *via principalis* à la Porte Est (les édifices A1-A5).

Fig. 4 - *Tropaeum*. *Insula* 1 (les édifices D1-D2 et D4-D5); *insula* 2 (les édifices D3, D6, D7 et D8) au sud de la *via principalis*, à la Porte Est.

Fig. 5 - *Histria*. La maison "à colonnes" (secteur T) - restitution.

Fig. 6 - *Histria*. Les édifices D1-D4 et l'édifice "à basilique" (secteur D).

Fig. 7 - *Histria*. Les édifices D5-D6 (secteur D).

Fig. 8 - *Histria*. Les édifices composant la grande *insula* de l'angle sud-ouest de la cité (les bâtiments I-IV).

Fig. 9 - La grande maison romaine (*domus*) d'Abrittus (*Moesia Secunda*), aujourd'hui, Razgrad, en Bulgarie.

Fig. 10 - L'édifice à mosaïque (*basilica forensis*) de Tomis (la grande salle à mosaïque polychrome (restitution) - aujourd'hui Constanța, en Roumanie (*Scythia Minor*)).

Fig. 11 - *Villa rustica* de Madara-Bulgarie (*Moesia Secunda*).

Fig. 12 - *Villa rustica* d'Orlandovci, près de Sofia- Bulgarie (gauche) - (*Dacia Mediterranea*) et la ferme romaine d'exploitation de Telița, dept. de Tulcea (Roumanie) - (droite) - (*Scythia Minor*).

Fig. 13 - La basilique paléochrétienne de Sucidava (Cerei - Roumanie).

Fig. 14 - La basilique *coemeterialis* de *Tropaeum* (en haut) et la basilique "citerne" de *Tropaeum* (en bas).

Fig. 15 - La basilique à trois nefs d'Histria, proche du mur d'enceinte méridional, sans narthex (gauche) et la basilique à trois nefs d'Argamum (droite) - de Roumanie (*Scythia Minor*).

Fig. 16 - "La grande" basilique de Tomis à trois nefs et narthex (?) (Constanța-Roumanie).

Fig. 17 - La cité romaine *Felix Romuliana (Dacia Ripensis)* - aujourd'hui Gamzigrad, en Serbie: les enceintes du IIIe siècle, respectif IVe siècle.

Fig. 18 - La citadelle romaine *quadriburgium* de Donje Butorke-Kladovo, en Serbie (*Dacia Ripensis*).

Fig. 19 - La citadelle romaine de Golemanovo Kale en Bulgarie (*Moesia Secunda*).

Fig. 20 - La ville fortifiée *Iustiniana Prima*, de Caricin Grad, en Serbie (*Dardania*).

VILLES ET CITES ROMAINES DE BASSE-EPOQUE AU BAS-DANUBE

Résumé

L'ouvrage traite des aspects essentiels de la culture romaine de basse-époque (IVe-VIe siècles), développés notamment par les villes et cités des provinces riveraines du cours inférieur du Danube, *Scythia Minor*, *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis*, tout en relevant aussi les traits caractéristiques de cette culture manifestes dans d'autres provinces latinophones de cette partie de l'Empire romain, telles: *Moesia Prima*, *Dacia Mediterranea*, *Dardania* et *Pannonia Secunda*. La motivation d'ordre général historique du présent volume réside dans le développement pluriséculaire de type citadin de la société romaine. On y trouve sa quintessence dans l'habitat des grandes villes antiques fortifiées, en l'occurrence celles situées entre le Danube et les Balkans (*Haemus*), qui devaient toucher au sommet de leur épanouissement sur le fin de la période envisagée ici.

Une recherche archéologique, poursuivie des années durant dans des centres comme *Tropaeum* et *Histria*, a permis la contribution de l'auteur de ces lignes aux fouilles, ainsi qu'à l'étude de quelques grands objectifs archéologiques de basse-époque romaine (IVe-VIIe siècles), dont deux, inédits, dégagés à *Tropaeum*, dans la ville antique, couvrent un espace d'environ deux mille mètres carrés. Leur investigation sur le parcours de onze campagnes de fouilles, de 1969 à 1989, s'est soldée par l'exploration exhaustive de deux *insulae*. La mise au jour de ces deux objectifs a rendu possible non seulement l'étude d'ensemble des vestiges respectifs, mais aussi une restitution idéale, de la base au sommet, de ces édifices, entre lesquels il convient de mentionner, compte tenu de son caractère monumental et sa fonctionnalité, la maison romaine de basse-époque (*domus*), avec deux portiques et cour intérieure (D7). A *Histria* aussi on a procédé à cette sorte de restitution dans le cas des maisons romaines de basse-époques (les édifices D1-D6) et de la maison à colonnes (secteur T). Vu ses implications socio-historiques, l'écrivain a pris également en considération de façon succincte la ferme romaine (*villa rustica*) de basse-époque, telle qu'elle se présente dans les provinces *Scythia Minor*, *Moesia Secunda*, *Dacia Ripensis* et *Dacia Mediterranea*.

A part la maison romaine de basse-époque (*domus*) et le groupe d'immeubles de type "clusters of houses" attestés dans les *insulae* et d'une portée socio-économique particulière dans la ville romaine de basse-époque, l'attention de l'écrivain a été encore retenue par la basilique romaine chrétienne. Il s'agit d'un édifice récemment apparu aux IVe-VIe siècles dans le paysage de la ville-cité fortifiée, tout comme dans le paysage spirituel de l'époque. De même que la maison romaine, ce nouvel édifice a le mérite de mettre en lumière les traits spécifiques du génie créatif romain.

Enfin, dans le but de compléter le tableau de l'évolution historique de cette culture et le cadre de son développement jusqu'à la chute du *limes* danubien, aux abords du VIIe siècle, l'auteur a estimé nécessaire d'élargir l'investigation pour y faire entrer d'autres

centres importants des provinces sud-danubiennes (*Moesia Prima, Dacia Mediterranea, Dardania, Pannonia Secunda*) (fig. 1).

Chap. I - *L'habitat romain de basse-époque de Tropaeum* (fig. 2-3)

On a pu constater que la ville s'était développée jusqu'au début du VIIe siècle à l'intérieur de l'enceinte délimitée par le mur dressé au commencement du IVe siècle; qu'aux Ve siècle (plutôt au cours de sa seconde moitié) et VIe siècle, le centre de la ville avec son *forum* ont subi des modifications importantes du fait de l'érection de basiliques chrétiennes; durant cette même période l'habitat a connu une expansion dans son périmètre *intervallum*, derrière le mur d'enceinte, auquel sont adossés les nouveaux bâtiments, ainsi qu'il résulte des fouilles entreprises depuis 1968. Si l'on excepte ces modifications, il n'en reste pas moins que le plan de la ville antique s'est conservé dans ses grandes lignes, ayant gardé au moment de sa reconstruction au VIe siècle les coordonnées préétablies, c'est-à-dire celles fixées au commencement du IVe siècle pour régler ses principales axes de circulation, parfois aussi ses axes secondaires. Cela conduisit, pour une bonne part, à l'aménagement planimétrique des *insulae*, configurée en fonction de la situation héritée.

Après l'aperçu d'ensemble de l'habitat de basse-époque romaine dégagé par les fouilles dans les différents points de la cité, l'attention se fixe sur les deux *insulae* voisines au mur d'enceinte, sises à la Porte Est, juste au nord de la *Via principalis*. Elles englobent les édifices A1, A2, respectivement A3, A4 et une partie de A5, encore non délimités jusqu'à la rue, du côté nord. On ne peut que ratifier les destinations que leur avaient assignées les chercheurs respectifs, à savoir: la fonction marchande de l'édifice A1; cependant que A2 servait d'habitation; l'édifice A3, du côté de la rue principale, remplissait des fonctions à la fois commerciales et artisanales (magasin en façade, ateliers au fond) et l'édifice A4 affecté à la déposition des céréales.

Chap. II - *Le quartier sud-est. L'habitation romaine de basse-époque à Tropaeum* (fig. 4)

Ce chapitre est consacré à l'étude minutieuse des deux *insulae* (notées 1 et 2), dégagées au sud de la voie principale, de secteur D, exploré par l'auteur de l'ouvrage.

L'*insula* 1 se compose d'édifices du VIe siècle adossés à l'enceinte, entre la *Via principalis*, la ruelle dv1 et la rue DV1, au sud de la Porte Est. Un espace libre de toute construction assurant l'accès au rempart les sépare en deux groupes: D1-D2 et D4, respectivement D5. On constate que pour leur construction on a généralement utilisé le même appareil, c'est-à-dire des murs de blocs pierreux (pierres concassées), avec une seule façade plus lisse, usant de la terre comme mortier et dont l'épaisseur de 0,65- 0,70 m. reste, dans une certaine mesure, constante. Seul l'angle sud-ouest de D4 est bâti en pierres de taille, liées au mortier. De toute façon, les édifices D1-D2 et D4, comportant deux chambres - une pièce habitée et l'autre faisant office de dépôt pour les jarres à graines - et s'alignant sur la rue DV1, bien que de petites dimensions ne sont en rien différents au fond à ceux du deuxième groupe - D5a et D5b, qui, même si plus grands, présentent toujours cette division en deux pièces, l'une habitée, l'autre chambre à emmagasiner des jarres (*dolia*), d'aspect modeste, commun.

La différence se manifeste chez l'habitation D5c-d-e de l'édifice D5, collée à celles déjà mentionnées. Son aménagement en plan et en hauteur se remarque d'autant plus qu'elle est mise en valeur par le caractère stéréotypé des précédentes.

Donc, l'ensemble D5c-d-e dispose d'un autre plan, se composant d'une *cour intérieure* en façade, du côté de la rue DV1. Celle-ci était délimitée à l'ouest par la rue DV1 et au sud par la ruelle dv1, dont elle était séparée par de hauts murs (initialement d'environ 4 m), son axe long dirigé nord-sud. L'accès du côté de la rue DV1 était assuré par deux portes, l'une grande, large de 2,60 m pour le passage des chars, l'autre, juste à côté, petite, destinée aux piétons. Ajoutons que la grande porte était pourvue d'un seuil de larges dalles en pierre calcaire, conservées *in situ*. La situation objective de plan, constatée dans l'immeuble D5c-d-e, se laisse également saisir par certains éléments architectoniques demeurés *in situ*: bases de colonnes sur un alignement est-ouest, chacune avec une fondation solide, disposées parallèlement au mur nord, dans D5c et D5d. La pièce D5d, voisine du mur d'enceinte, se trouve séparée de D5c, de même que D5e sa voisine au sud, par un mur mitoyen nord-sud, avec accès au milieu. Notons que dans l'habitat D5c-d-e, les fouilles ont dégagé des fûts de colonnes disloqués, à l'état de fragments. Partant de cette disposition du plan et compte tenu des caractères du bâtiment, l'écrivain suggère une structure à étage, qui représenterait la restitution idéale de la partie supérieure de D5c. Cette structure idéale recouvrait donc la partie non occupée par la cour intérieure, vers le nord, entre l'alignement des colonnes est-ouest et le mur septentrional de D5c, ainsi que les pièces voisines D5d et D5e. On accédait à cet étage par un escalier en bois. Telles étant les choses, l'habitation D5c-d-e devait se composer au rez-de-chaussée de trois pièces: D5c, séparée de la cour intérieure par une paroi en bois ajouré, avec une petite porte d'accès, faisant office de cuisine, et les pièces du fond, adossées au mur d'enceinte, D5d et D5e, auxquelles on accédait par une porte de la cour. La pièce D5d du rez-de-chaussée pouvait être assignée au serviteur et à sa famille, alors que D5e, où les fouilles ont mis au jour une jarre *in situ* et de la poterie fragmentaire, servait probablement de magasin et resserre. L'étage était probablement réservé à la famille du maître de la maison.

Nous avons ici l'exemple de l'adaptation de la maison romaine de type *domus* à l'espace limité disponible. Cet espace limité et sa situation défavorable - au pied de l'enceinte est - ont contribué à la naissance d'un type d'habitation intermédiaire, entre le *domus* aristocratique et les maisons ordinaires des petites *insulae*, telles D1, D2, D4, ou même du voisinage, D5 (a et b), sans cour intérieure et dépourvues de colonnes, comptant seulement deux pièces sur la rue et une seule porte d'accès. Les menues trouvailles de D5c-d-e plaident en faveur du caractère ménager de cet ensemble habité, qui a livré des égrugeoirs de pierre, des pierrres à aiguiser, une poêle de fer (*frixorium*), une étrille de fer (*strigula*), ainsi que des clous de fer également, etc.

Insula 2. Edifice D6

Puisque la restitution de l'édifice D3 de cette *insula* a été déjà effectuée (cf. la monographie *Tropaeum I. Cetatea*, 1979), l'écrivain aborde directement le bâtiment D6, qu'il a exploré personnellement. Ce bâtiment se trouve dans le proche voisinage de D3, au sud, dont il n'est séparé que par un couloir long et étroit, est-ouest, donnant accès

dans la rue DV2. Du côté de la rue DV1, il y a le mur d'une pièce déjà démolie jusqu'à sa base depuis l'Antiquité sur un tronçon qui sépare la pièce δ de l'édifice D6. Celui-ci comporte une structure sans étage, complètement fermée sur trois côtés (nord, ouest et est) et n'ouvrant qu'au sud sur un couloir venu de l'est et conduisant à la rue DV1. Le même couloir ouvre par une entrée réservée (à marches) directement sur la pièce D6a.

L'édifice D6 compte trois pièces et le couloir susmentionné, qui donne dans une petite salle, entrée (D6c). De là, un passage à travers le mur ouvrait sur une pièce plus grande (D6b), d'où l'on descendait dans la pièce importante D6a par quelques marches (qui ne se sont pas conservées), à travers un passage mesurant lui aussi deux mètres de large.

A en juger d'après le plan d'ensemble et d'après la nature de sa division en compartiments, vu aussi les traits caractéristiques des divers accès et circuits (le couloir d'accès, les passages d'une pièce à l'autre), il semble que cet édifice, dont les différentes parties sont subordonnées à la pièce D6a, devait avoir une utilité publique, liée à la sécurité de la Porte Est de la cité, assurée par la garde nuit et jour. Les différences de niveaux entre les planchers des pièces D6c-D6b par rapport à D6a suggèrent l'idée que l'édifice avait un toit en pente à deux degrés, tels les marches d'un escalier, sa moitié ouest de derrière, avec les pièces D6c et D6b étant plus hautes du fait du surhaussement du mur mitoyen nord-sud. Dans ce cas-là, l'aération et la lumière naturelle des chambres de derrière, D6c et D6b, pouvaient être assurées au moyen de quelques petites fenêtres carrées. L'appareil de l'édifice D6 est le même que celui utilisé pour les autres édifices dégagés dans la zone concernée, c'est-à-dire, des murs faits de pierres de carrière, calcaires, liées avec de la terre. Ajoutons encore que l'espace couvert par l'édifice D6 accusait la forme d'un trapèze, avec la grande base de 13 m, la petite base de 10 m, les côtés mesurant chacun 10 m, ce qui donne une superficie approximative de 115 m².

L'édifice D7 (*domus*) offre une grande complexité planimétrique et, sans doute aussi, fonctionnelle. Il était encadré entre D3 et D6 au nord, D8 avec deux petites places marchandes, DX et DY, au sud; au-delà, vers le sud, se dressaient les édifices de l'*insula* 3, à savoir un bâtiment circulaire (autonome), D11, et D9. A l'est, D7 était bordé par la rue DV1 et à l'ouest par la rue DV2. Cet édifice couvrait un espace d'environ 680 m². Il se composait d'un réseau complexe de pièces distribuées autour d'une cour intérieure pourvue de deux portiques, l'un en direction est-ouest, longitudinal et marqué par l'alignement de six plinthes calcaires, équidistantes, trouvées *in situ*, l'autre, transversal nord-sud, sur le côté court occidental de cette cour. Tout l'habitat de l'édifice D7 gravitait autour de cette cour intérieure ou, de toute façon, ses composantes étaient distribuées en fonction de celle-ci. La cour intérieure en direction longitudinale est-ouest (d'environ 120 m²) disposait de six points d'accès, dont seulement un était réservé au maître de la maison, du côté de la rue DV1. Les autres points d'accès communiquaient avec les pièces afférentes, deux au nord (une grande salle notée D7e et une chambre, D7d), deux à l'ouest (D7c et D7b), ainsi qu'une vaste halle au sud. L'accès à la grande salle D7e depuis la cour était assuré par deux passages sur la même ligne. Un autre accès ouvrait sur la pièce D7d, qui n'avait aucune communication directe avec la grande salle; cet accès se trouvait

lui aussi sur le côté nord de la cour intérieure. Du côté sud, la cour intérieure était délimitée de la rue DV1 par un mur continu jusque vers l'angle sud-est de la pièce D7b, où il y avait un passage avec un seuil, servant de liaison avec la halle et la pièce D7c, sise à l'ouest. Dans le secteur occidental de la cour, un autre passage permettait d'arriver dans la pièce D7b (voisine de D7c), qui communiquait à son tour avec la pièce D7a, occupant l'angle nord-ouest de l'édifice D7.

Comme on le voit, le nombre des passages de et dans la cour intérieure intéressait avant tout les pièces de l'aile nord et ouest de l'immeuble D7 (D7e, D7d, D7b et D7a), cependant que l'unique communication avec celles situées au sud et au sud-ouest était le passage avec un haut seuil - le dernier de la série mentionné. A l'ouest, l'édifice D7 comptait trois pièces importantes, l'une dans l'angle nord-ouest (D7a), une autre au sud par rapport à la première et voisine de celle-ci (D7b), divisée par un mur mitoyen en deux compartiments, et une troisième pièce (D7c), plus au sud, mais toujours voisine de l'autre, donnant sur le derrière de la cour intérieure. Les pièces D7a, D7b et D7c disposaient chacune d'une large entrée ouvrant dans la rue DV2. La pièce D7a a livré plusieurs jarres et un mortier à piler de grandes dimensions, en pierre calcaire, ainsi qu'un pressoir (?) également de pierre calcaire, un égrugeoir en terre cuite, des fusaioles, une lampe en terre cuite, fragmentaire, une clochette de bronze, une perle, des clous et, dans la pièce D7b, une pierre meulière fragmentaire. Ces trois pièces devaient servir de magasin de denrées et de produits volumineux (marchandises), mais aussi d'habitation affectée aux serviteurs. Quant aux deux grandes pièces, D7a et D7b, bénéficiant d'un passage unique depuis la cour intérieure, elles semblent avoir été liées aux services réclamés par la grande salle D7e et la petite pièce D7d, ainsi que par la cour intérieure, qui servait sans doute de théâtre aux affaires ménagères les plus importantes pour la bonne marche de la maisonnée habitant l'immeuble D7, surtout pour en assurer la subsistance quotidienne.

L'édifice D7 (si l'on excepte la pièce D7c de l'ouest) comptait au sud une grande halle qui occupait tout l'espace jusqu'à la rue DV1 à l'est. De ce côté-là, elle disposait d'un accès dans l'angle nord-est, cependant que l'autre entrée dans la halle était le passage à seuil de l'angle nord-ouest (sud-ouest par rapport à la cour intérieure), qui assurait la liaison entre la halle et la cour, respectivement la pièce D7c. Au sud, la halle ne communiquait qu'à travers le compartiment D7i avec le porche de la pièce D7l. Notons la présence dans la halle d'un mur axial en double zig-zag, avec passages à ses deux bouts, à l'ouest et à l'est, assurant la possibilité de se mouvoir tout autour de la halle. Egalement dans le plan de cette halle s'inscrivait aussi une pièce, à l'intérieur circulaire, mais l'extérieur en angles, qui ne communiquait qu'avec la pièce D7l, au sud, par un couloir étroit descendant.

Le second portique de la cour intérieure est attesté par un alignement nord-sud de bases de colonnes, trouvées *in situ*. De toute la série, quatre bases sont restées à leurs places, la dernière, au sud, n'ayant laissé comme trace que sa plinthe. Cette colonnade nord-sud faisait partie d'un ancien portique, intégré par la suite dans l'édifice bâti au début du VIe siècle. A part les vestiges d'alignement trouvés *in situ*, les débris de la cour intérieure comptaient aussi deux fûts de colonnes fragmentaires.

Il convient de mentionner deux aspects liés au portique est-ouest de la cour intérieure. D'abord, les plinthes de l'alignement du portique ne disposent pas de fondations, étant sises à même la terre nivelée avec des décombres (de même d'ailleurs que le reste de la cour). D'autre part, le niveau du sol à la base des plinthes ne correspond pas, sous le rapport chronologique, au sol initial, celui de la construction de l'édifice (début du VIe siècle); il s'accorde, en revanche, avec le sol pénultime, celui de la réfection de l'immeuble après de grands dégâts. Dans notre cas, il s'agit d'un portique avec une seule rangée de colonnes en élévation. Il semble vraisemblable qu'avant les dégâts entraînés par une attaque ennemie un portique était emplanté là, remplacé à la fin du VIe siècle, mais gardant sa direction première est-ouest.

Aucun aménagement destiné au ménage n'a été mis au jour dans la grande salle D7e. En revanche, on y a trouvé une pierre meulière, un fragment de *mortarium*, quelques fragments de lampes et certains objets menus de fer (clé-rossignol, maillon, pointe de flèche). Il est à supposer que la salle D7e (12 x 6 m) servait en même temps de salon pour les visites et de salle à manger pour la famille et les hôtes du maître de la maison, c'était donc tout-à-la-fois un *tablinum* et un *triclinium*. La pièce D7d pouvait être une chambre de service ou une cuisine (3,50 x 4,50 x 5,70 m), mais son intérieur n'a livré aucun aménagement particulier, bien que les menus vestiges trouvés là soient de nature ménagère: une terrine fragmentaire, des tessons de coupes de verre et de poterie, un fragment de lampe en terre cuite.

L'édifice D8. Cet immeuble ne compte qu'une seule pièce, dont les murs occidental et oriental sont intégrés dans ceux de l'édifice D7, situé au nord, mais avec lequel il ne communiquait pas, s'agissant donc d'un bâtiment autonome, fonctionnel. Orienté en direction des deux petits marchés, DX et DY, ce bâtiment présente une planimétrie particulière; en effet, un alignement de colonnes divise en deux son espace intérieur: au nord d'un dessin rectangulaire, au sud, de moindres dimensions, trapézoïdal. Le compartiment septentrional, sur le derrière de l'édifice D8 pouvait servir de dépôt et habitation, alors que sur le devant, le réduit trapézoïdal aurait pu faire office de boutique pour la vente des marchandises artisanales. Deux entrées, aménagées sur les côtés est et ouest du bâtiment réglaient le flux de la circulation à l'intérieur, se faisant face de façon symétrique. A en juger d'après la présence de quelques petites trouvailles, le compartiment sur le devant pouvait également servir d'atelier; c'est ce que suggèrent, par exemple, un petit creuset en terre cuite, un pendentif d'argent pour collier, un autre de la forme d'une rosette de bronze, une petite chaîne de bronze et des fragments de *mortarium* et de pierres à aiguiser.

A propos de cet édifice D7, il convient de noter qu'un bâtiment d'une telle ampleur et complexité d'espaces construits et libres de toute construction mais interdépendants, présentant les traits évidents d'une propriété importante, ne pouvait manquer d'être également doté d'un étage. C'est qu'en plus d'autres considérations, les pièces mises au jour par les fouilles (y compris les circuits et accès respectifs) n'offraient guère, d'après leurs plan et fonctionnement, les espaces nécessaires à l'habitation et au confort de la famille. Il s'en suit que les pièces avec cette destination devaient se trouver quelque part à l'étage. C'est pourquoi on pourrait envisager la restitution de l'immeuble D7 pourvu

d'un étage surmontant les pièces D7e, D7d, respectivement D7b. Cela donnerait une enfilade de chambres (trois pièces, *cubicula*, une chambre de séjour et une autre d'amis, etc.) auxquelles on pouvait accéder par un escalier de bois. Du reste, l'autre de l'ouvrage procède à cette restitution idéale de l'édifice D7, de fond en comble, en mettant à profit les matériaux de construction récupérés sur les fouilles (tuiles, faitières, etc.). Pendant son dernier habitat, l'édifice (à part quelques pièces) était carrelé de petites dalles calcaires, irrégulières.

Les bâtiments circulaires. Les fouilles de Tropaeum ont dégagé sept bâtiments à l'intérieur circulaire, avec un petit diamètre, les murs de pierre (blocs de carrière) et de terre. Sur les sept, six sont situés dans des espaces ouverts, seul le plus ancien (D7h) s'inscrit dans la planimétrie de l'édifice D7 dès le début, étant directement lié au point de vue planimétrique et de son fonctionnement à la pièce D7l de cet édifice. Aucun de ces édifices ne présente des traces d'un quelconque foyer évoquant, à l'extérieur ou à l'intérieur, une activité ménagère.

En règle générale, ces bâtiments sont planchéiés d'*argile*; font exception à la règle A5, dont le plancher est de brique, et D11, pavé de pierre. Les planchers respectifs sont généralement au même niveau que le sol des cours et espaces ouverts qui les entourent. Là encore D7h fait exception, son plancher d'argile étant situé plus haut que le plancher de la pièce avec laquelle il communique, D7l. Un autre trait commun réside dans le fait que presque toujours cette sorte d'édifices circulaires s'adossent d'un côté au mur d'un autre bâtiment, ce qui pourrait suggérer qu'ils faisaient office d'annexes, disposant d'une petite entrée. A en juger d'après leur emplacement et leur forme, d'après leurs caractéristiques planimétriques, sans négliger leur caractère de bâtiments extérieurs (parfois angulaires au lieu d'être circulaires comme à l'intérieur), le tout corroboré aux vestiges et traces d'utilisation relevés sur place, il devient presque évident qu'on ne saurait les traiter autrement que chacun en particulier, car ils étaient de destinations diverses. Donc, D7h (mesurant 2 m de diamètre et l'entrée large de 0,60 m), avec son sol en terre jaune, vu aussi son emplacement, pourrait passer pour un magasin ou resserre, cependant que D11 s'avère un bâtiment circulaire autonome (avec un espace intérieur de 3 m²), également doté d'une petite entrée, mais planchéié de pierre (petits fragments battus dans la terre noire offrant un sol à peu près lisse). Bien que d'un plan et d'une construction analogues à D7h (y compris l'entrée étroite), il est différent de celui-ci en tant qu'édifice situé dans un endroit de circulation publique, dans le voisinage des places DX et DY. Peut-être servait-il à l'emmagasinage des marchandises d'un volume réduit. L'édifice en fer à cheval se dressant dans l'espace libre DZ, mais adossé au mur d'enceinte, près du mur septentrional de l'édifice D5a, avec un espace intérieur de 5 m², une petite entrée et le plancher en terre jaune bien battue, pouvait être une guérite. Par contre, la destinations des édifices (4) dégagés en A3 (β et δ), A4, A5 et D3 β n'ont pu être précisées en raison de la précarité de l'état des bâtiments respectifs, qui n'ont livré aucun vestige, aucun indice matériel probable susceptible de suggérer leur fonctionnement.

L'édifice D9. Il s'agit d'un bâtiment longitudinal, en direction est-ouest et face au nord à la petite place DX, faisant partie de l'*insula* 3. Sa distribution intérieure était des plus simples: une longue salle, plutôt étroite, compartimentée transversalement au

moyen de deux piliers engagés dans les murs nord et, respectivement, sud. Sur la façade de la place DX, il dispose de deux accès. A moment donné, lors des travaux d'élargissement de la place, il a subi une réfection de son côté nord.

Quelques remarques d'ordre général s'imposent pour conclure ce chapitre. Notons d'abord le *doublage* des murs constatés dans le cas des édifices D7e et D7l; leur but était d'en augmenter la résistance et prévenir les glissements sous la force des pressions latérales auxquelles étaient souvent sujettes les pièces "enterrées". A ceci s'ajoutent la *réfection* des édifices, les redistributions ultérieures en compartiments, qui, à part les modifications des portiques dont il a été déjà question, remontent à l'étape finale du VIe siècle et au début du VIIe. Par ailleurs, il convient de retenir que les *additions* ultérieures (par exemple, les murs mitoyens ou le porche de D7l) n'ont jamais entraîné des changements du plan général des édifices respectifs.

Chap. III. *La maison romaine de basse-époque dans d'autres centres des provinces riveraines du Bas-Danube. Edifices publics laïques de caractère monumental* (fig. 5-10).

Parmi les maisons romaines de basse-époque les plus complètement étudiées figure le *domus* doté d'un péristyle à deux portiques nord-sud de Dinogetia. Construit au IVe siècle, le bâtiment a subi des modifications de structure vers la fin du Ve siècle et le commencement du VIe.

En revanche, la maison "à colonnes" d'Histria-Cetate (secteur T) pose quelques problèmes. L'auteur du présent ouvrage essaie une restitution de son plan initial, partant des constructions et des éléments architectoniques *in situ*, malgré l'absence des murs est. En prenant pour point de départ le plan des ruines de cet édifice à quatre pièces disposées comme un L renversé (trois à l'enfilade et une quatrième formant angle droit avec les autres), il serait à supposer - compte tenu des principes de la symétrie en vigueur à l'époque - que du côté est aussi, là où il n'y a plus de murs, il devait exister une structure similaire. Si tel était le cas, l'espace couvert de bases de colonnes ne saurait plus passer pour une pièce, comme on l'avait considéré, mais interprété comme une cour intérieure avec péristyle central autour duquel s'ordonnait la maison avec 3 pièces conservées dans l'aile ouest, deux autres, l'une au nord et l'autre au sud de la cour, dont la première s'est mieux conservée, et trois autres dans l'aile est, dont il n'en reste presque rien. Ainsi restituée, la maison "à colonnes" comptait 8 grandes pièces autour de la cour intérieure avec un péristyle central *triporticus* (doté de trois portiques couverts), l'entrée au sud et, dans ce cas-là, l'espace au sud de la cour pouvait représenter un vaste vestibule. Les données stratigraphiques corroborées avec les trouvailles monétaires indiqueraient que cet édifice avec ses murs de pierre et mortier, l'espace à colonnes pavé de dalles, a été bâti vers le commencement du VIe siècle, cependant que les murs de pierre et de terre pourraient se rapporter à une autre étape de l'habitat, de la fin du VIe - début du VIIe siècle.

De beaucoup mieux conservée la maison (*domus*) d'Histria (secteur D - édifice D1) se présente elle aussi comme un ensemble structuré autour d'une cour intérieure centrale, celle-ci avec deux portiques et à laquelle on accédait de la rue par une entrée principale et un vestibule. Ses murs étaient de schiste vert lié au mortier, mais leur

maçonnerie englobait également des blocs calcaires jaunes, façonnés; un crépi blanc ou de couleur couvrait ses murs.

Situé entre quatre rues, l'édifice D1 occupait un terrain de 650 mètres carrés, selon un plan qui serait carré si ce n'était pas son angle nord-est qui apparaît comme "retranché" sur l'ensemble. Le rez-de-chaussée se composait de 8 chambres, à savoir: une salle d'apparat (salle à manger aussi), une chambre de réception (C), une cuisine (C'), un "bureau" d'affaires (D), une resserre pour les aliments (et cuisine) avec trois jarres, dans l'angle nord ouest, une chambre à coucher (E), une autre destinée au serviteur, un magasin (G, avec une jarre), une pièce pour le personnel de la maison (H). Le rez-de-chaussée était surmonté d'un étage. A part les chambres de l'aile est disposant d'un accès unique depuis la rue secondaire γ , cet étage comptait les pièces à l'usage du maître, auxquelles on accédait par un escalier en bois dont les fouilles ont dégagé le soutènement à trois marches encastré dans la maçonnerie. Enfin, deux pièces, l'une au nord, l'autre à l'est ouvraient sur la rue γ ; elles servaient l'une aux serviteurs, l'autre d'abri à un atelage. L'étude qui nous occupe réserve une place spéciale à la question de l'entablement, vu l'absence presque complète des éléments architectoniques de cet édifice (frises, corniche, etc.), des galeries supérieures correspondant aux portiques, de la disposition et l'ordonnance de toit. Celui-ci devait avoir la structure courante à l'époque, c'est-à-dire la charpente couverte de grandes tuiles disposées l'une à côté de l'autre par rangées, les joints respectifs couverts à leur tour avec des faitières.

L'édifice à "basilique" (en fait, doté d'une chapelle). Il s'agit d'une autre maison romaine de basse époque (*domus*) faisant vis-à-vis de l'autre côté de la rue β à l'édifice D1. C'était un bâtiment sensiblement plus grand (1050 m², soit 35 x 29 m), adossé au mur d'enceinte, lui aussi ordonné autour d'une cour intérieure carrée, dont l'accès de la même rue β était assuré par un grand vestibule, de dimensions en accord avec celles de la maison. De même que dans le cas de l'édifice D1, son péristyle disposait de deux portiques, suivant le même alignement parallèle nord-sud, mais avec quelques colonnes de plus. Le paysage de sa cour intérieure englobait aussi un petit *impluvium*. Un grand four de cuisine voûté se dressait dans l'angle sud-ouest de la cour, aménagé dans un grand carré de maçonnerie de la même époque que la construction du reste de l'édifice, c'est-à-dire le début du VIe siècle. Grâce au fait que l'auteur de ces lignes a pu retrouver le trajet de l'enceinte même dans la partie démolie, réussissant sa restitution, on est arrivé à estimer dans leur ensemble le nombre et le fonctionnement des pièces, ainsi que leur distribution et celle des circuits respectifs compte tenu des points d'accès relevés sur place. Donc, l'édifice à "basilique" comptait 12 pièces au rez-de-chaussée, à part la chapelle avec son annexe du sud, alors que D1 n'en comptait que 8. La partie centrale de l'ensemble devait se composer d'une cour à péristyle que flanquaient, à l'est et à l'ouest, deux chambres de chaque côté. Un couloir nord-sud divisait les pièces adossées au mur d'enceinte en deux parties distinctes, avec 4 chambres à l'ouest et 2 chambres à l'est. Les six pièces et le couloir qui les divise constituaient une sous-unité de l'édifice, marquée dans la maçonnerie par les murs axiaux est-ouest sur l'aile sud de la cour, se prolongeant vers les rues α' et respectivement δ . A retenir que l'aile sud de l'édifice n'avait qu'une seule communication avec l'aile nord: un

couloir partant de la cour intérieure, situation suppléée partiellement grâce à l'entrée de la rue α' dans la pièce no. 6. Les deux pièces de l'aile est de la partie centrale de l'édifice sont inversement réparties quant à leurs dimensions par rapport aux pièces de l'aile occidentale. En effet, une grande pièce trapézoïde était située au nord, disposant d'une seule entrée sous le portique de la cour, alors qu'une petite pièce, également trapézoïde, au sud, ne communiquait qu'avec la rue δ .

La partie nord de l'édifice à "basilique", la troisième, sur la rue β , avait pour centre le vestibule, à l'ouest deux pièces (qui ne communiquaient pas entre elles), chacune avec accès au vestibule. A l'est, avec une entrée sur le vestibule, il y avait une chapelle, dotée d'une annexe au sud, avec deux passages.

Compte tenu de la présence de plusieurs jarres dans certaines pièces, cependant que d'autres pièces étaient petites ou sans grand jour (celles à gauche et à droite du couloir), l'écrivain pense que cet ensemble était destiné à une activité ménagère, certaines pièces servant en même temps comme resserre et comme habitation des serviteurs. Naturellement, la chapelle et son annexe y faisait exception. Compte tenu de l'absence d'une salle d'apparat et salle à manger tout à la fois, car la grande pièce au sud de l'annexe de la chapelle devait être plutôt une cuisine, l'auteur suggère pour la restitution de cet édifice à "basilique", la présence d'un étage sur les côtés est, ouest et sud, en exceptant comme de juste la chapelle et son annexe. Cet étage aurait pu compter une salle d'apparat (salle à manger), 2-3 chambres à coucher (*cubicula*) et d'amis, ainsi qu'un séjour.

A remarquer que l'édifice D1 de même que celui à "basilique" se rangent dans le type architectonique de maison romaine de basse-époque avec une cour centrale pourvue d'un péristyle à deux portiques. On peut relever comme traits communs avec les maisons romaines de basse-époque (*domus*) de Tropaeum la présence des longs couloirs d'accès, ainsi que le doublage des parois (des murs adossés longitudinalement à ceux de la construction initiale) et, enfin, la fréquence du plan trapézoïdal. Notons aussi la mise au jour d'un réseau d'égout débouchant de l'édifice D1 d'Histria (et du bâtiment thermal de vis-à-vis), convergeant vers une grande canalisation de la rue α' en direction du mur d'enceinte. De là, fort probablement, une ouverture permettait la sortie de ces eaux ménagères à l'extérieur de l'enceinte, d'où elles s'écoulaient sur le rocher pour se jeter dans la mer.

L'écrivain procède ensuite à la restitution de l'ensemble d'édifices D3-D4, de l'angle sud-est de la cité, groupés dans les *insulae* entre les rues δ et β et le rempart (à sud et à l'est), ainsi que son tronçon démentelé. Selon l'auteur, l'ensemble D3-D4 s'ordonnait autour d'un espace central, une petite place marchande avec une unique accès, à travers une ruelle ϵ , à la rue principale β . Une rangée de pièces fermait l'aile sud de l'ensemble, avec unique accès sur la place. Au fond, les édifices D3-D4 formaient deux corps de grands bâtiments ("clusters of houses") à quatre ailes et une seule entrée de la rue, au nord. Les *insulae* de cet angle de la cité, autour de la place, devaient compter un réseau d'édifices comptant 16 ou 17 pièces grandes et petites (donc, D3 et D4 pris en bloc). Pour les pièces regardant vers l'intérieur, il n'y avait que le seul accès de la place, alors que les pièces extérieures disposaient dans l'aile occidentale d'une entrée de la rue δ , les ailes méridionale et orientale étant fermées par le mur d'enceinte et au nord, la rue β , sans accès.

Les édifices D3-D4 doivent avoir appartenu à quelques riches propriétaires, qui louaient les diverses pièces à des locataires exerçant des activités artisanales ou marchandes. En effet, cet angle de la ville-port, situé dans la proche voisinage du débarcadère, était probablement habité par de petits affairistes et marchands en rapport avec les activités portuaires, habitant des pièces qui pouvaient servir aussi, à la rigueur, de boutique ou magasin. La place respective faisant aussi office de marché, certaines pièces pouvaient être utilisées comme dépôts de marchandises et endroits pour leurs diverses manipulations du ou vers le port. Comme, par rapport aux édifices D1 et celui à "basilique", il ne pas possible d'inscrire les bâtiments D3-D4 dans la catégorie des maisons à péristyle (on n'y a trouvé qu'une seule base de colonne et celle-là dans une pièce de D4, du côté de la rue), l'auteur estime l'espace central comme représentant une place marchande et non une cour intérieure.

En ce qui concerne les édifices D2, D2' et D3' au nord de la rue principale, vis-à-vis de D3-D4, séparés par deux rues, il n'y a pas lieu de nous y arrêter, car ils n'ont été dégagés que partiellement, dans un état avancé de dégradation compliqué par l'éboulement du talus.

Pour ce qui est des édifices D5 et D6, à l'ouest de D1, les fouilles ont mis au jour, D5 intégralement et D6 en partie. Vu leur état de conservation, on peut envisager quelques remarques à leur sujet. A l'exception des pièces de l'angle sud-ouest de l'*insula* (18, 19 et 20), toutes les autres sont ordonnées, selon leur distribution et leurs point d'accès, autour d'un cour dont l'entrée s'ouvrait dans la rue α . Seul le bâtiment thermal de l'angle sud-est est construit en schiste et mortier, alors que les autres bâtiments de l'ensemble D5 ont leur appareil lié avec de la terre. Les bâtiments voisins des thermes sont d'une étape ultérieure, datés vers la fin du VIe siècle. Les pièces adjacentes servaient soit d'habitations, soit de dépôts, soit de boulangeries (19 dispose d'un four à pain); on a trouvé dans l'une de ces pièces (16) un dépôt d'amphores intactes. Notons aussi la présence d'un autre four ménager (à pain) dans la cour même de l'édifice D5, adossé au mur de la rue α . Situé au nord de cet édifice, D6 a été dégagé en partie, ce qui a permis de mettre au jour deux petites pièces sur le côté nord de la cour, F et E, avec un vestibule. A l'est, l'édifice D6 comportait deux grandes chambres, C et D, avec des murs de schiste lié avec de la terre. Ces deux pièces n'avait d'autre accès que sur la cour, séparées par un couloir d'une autre pièce, E. Les objets d'usage courant et la poterie trouvés dans les chambres C et D (plus de 25 exemplaires céramiques) ont suggéré l'idée que ces pièces devaient servir d'habitations.

On peut accepter la thèse de l'auteur de cette recherche que D5 contenait des dépôts et des fours à pain, constitués en quatre habitats, trois autour de la cour et un dernier ouvrant sur la rue. Au sud (depuis le bâtiment thermal et jusqu'à la pièce 12), il y avait des pièces d'habitation et d'autres chambres, étroites - des dépôts -, la grande notée avec le numéro 12 et représentant, probablement, un magasin. Le four à pain dressé dans la cour devait être à usage commun ou la propriété particulière de deux habitations ouvrant sur la cour. Mentionnons que de tels grands four à pain, encastrés dans un massif

de maçonnerie de forme rectangulaire ont été également mis au jour dans les pièces des bâtiments constituant à Histria le quartier dit "économique".

Dans le même quartier, sis dans l'angle sud-ouest d'Histria, les fouilles ont saisi, entre les enceintes sud et ouest (la Petite Porte), le bastion K et la rue D, une grande *insula*. En fait elle se composait de plusieurs bâtiments groupés dans de "petites *insulae*", que séparaient des ruelles et datés du commencement du VIe siècle. Vu l'abondance des vestiges livrés par ces bâtiments et ces ruelles, on a estimé qu'il devait s'agir d'un espace artisanal et marchand. L'activité commerciale développée dans ces bâtiments est suggérée par le grand nombre des jarres mises au jour dans des pièces considérées des dépôts de marchandises à vendre, de même que par la localisation d'un dépôt de tuiles. Si l'on juge d'après les traces relevées sur place, l'endroit comptait des ateliers métallurgiques, des briqueteries et des boulangeries. Vraisemblablement, de telles activités devaient se rattacher surtout à la période antérieure aux dévastations des Avars de 586/587, et dans une moindre mesure à l'étape qui leur aura succédé. Compte tenu de la planimétrie et de certaines données caractéristiques de l'appareil, l'auteur suggère pour les édifices composant la grande *insula* de l'angle sud-ouest de la cité d'Histria, une restitution idéale de son aspect structural, avec un étage près du mur d'enceinte et sans étage dans l'aile donnant sur la rue principale, ce qui impliquerait une toiture continue mais à deux degrés, faite de tuile (avec des chambres d'habitation notamment à l'étage). A cette restitution ferait, certes, exception l'angle avec le grand four de pierre, tronconique, dégagé par des fouilles anciennes et sur lequel il n'y a pas de documentation, aussi sa destination ne put-elle pas être précisée.

Pour revenir à la maison romaine de basse-époque (*domus*) l'auteur porte son attention sur un grand édifice des caractères privés (C), mis au jour à Abrittus (Razgrad) en *Moesia Secunda*, daté du IVe siècle et qui aurait servi jusqu'à la fin du VIe siècle. Ce bâtiment couvre un espace de 3300 m² dans un ensemble citadin, étant situé à un carrefour important et bordé sur deux côtés de deux rues. Son entrée principale ouvrait au sud et une autre se trouvait à l'est. Il s'agissait d'un bâtiment en pierre de taille liée au mortier avec des briques pilées, les murs épais de 0,95 m. L'édifice comptait 25 pièces disposées autour d'une grande cour rectangulaire dotée d'un péristyle. Certaines pièces avaient eu les murs crépis d'un fin enduit à motifs floraux et géométriques, cependant que la cour était pavée de grandes dalles calcaires blanches. De même que la planimétrie de l'ensemble, le mobilier trouvé sur place plaide en faveur de la thèse du chercheur qui a travaillé sur cet objectif et l'a interprété comme ayant appartenu à quelque grand propriétaire de l'aristocratie locale. Il semblerait que la salle dotée d'une abside avec les chambres adjacentes de l'aile nord représentaient l'appartement du maître et de sa famille - salle d'apparat pour les réceptions et chambres à coucher, etc., ainsi que quelques pièces marginales affectées au ménage, de même que les deux pièces longues et étroites de l'aile centrale du bâtiment, qui pouvaient servir de resserres. A une étape ultérieure, plusieurs boutiques (*tabernae*) ont été ajoutées à l'aile sud. Retenons que l'édifice disposait d'un aqueduc et d'un réseau d'égout. Il semble presque certain que cet édifice a été habité jusque vers le début du VIIe siècle. Les vestiges récupérés sur place sont éloquentes quant à la nature productive de l'activité développée dans cette maison. En effet, on y a relevé la présence

des amphores à vin et à huile, témoignant d'une activité viticole et d'échange des outils de menuiserie et de ferronnerie, des indices sûrs qu'on y filait et tissait (des poids en terre cuite pour le métier à tisser) et même en ce qui concerne une activité commerciale (attestée par la présence de quelques poids légers de balance), datés du VIe siècles. Cette sorte de données suggèrent un noyau d'activité économique en rapport avec la culture de la terre et l'exercice de certains métiers.

Toujours en *Moesia Secunda*, à Iatrus (Krivina, dépt. de Roussé), sur le Danube, des fouilles récentes ont localisé un édifice monumental, au centre duquel était aménagée une cour à péristyle. On aboutissait à cette cour intérieure en parcourant un espace rectangulaire flanqué de colonnes. On a pu établir, grâce aux monnaies récupérées sur place, que les deux ensembles à colonnes ont été édifiés au commencement du IVe siècle. Comme les fouilles sont encore en train pour la mise au jour des autres édifices du voisinage, on ne saurait rien conclure pour le moment quant à leur destination.

Edifices monumentaux publics de caractère laïque. Ces paragraphes sont dédiés tout spécialement à la basilique *forensis* de Tropaeum et à l'édifice avec mosaïque de Tomis. Ces grands édifices sont éloquents sous maints rapports liés au caractère et au niveau de la culture romaine provinciale de basse-époque en Scythie. La basilique *forensis* de Tropaeum appartient au type classique de basilique civile avec un portique ouvert à l'entrée (aujourd'hui disparu), remplacé fort probablement aux IVe - Ve siècles par un *chalcidicum*. En accord avec la tradition de l'urbanisme romain, cette basilique est située au carrefour *decumanus-cardo*, dans son angle sud-ouest, son aile la plus longue du côté du *cardo*. Elle se présente au regard sous la forme d'un bâtiment rectangulaire, doté de 3 nefs séparés par deux rangées de colonnes. Trois fois plus long que large, il dispose d'éperons-piliers comme supports extérieurs des portiques de l'est et de l'ouest. Le tribunal, situé de l'autre côté de l'entrée, dans l'aile plus courte de la nef centrale, n'accusait pas dans le cas présent la forme d'une abside (rentrée ou faisant saillie); il doit avoir eu l'aspect d'une haute *exedra*. L'édifice s'est conservé sous sa forme architectonique initiale jusqu'au commencement du VIIe siècle (même avec ses quelques additions au nord et à l'est (?)). Toutefois, on ne saurait affirmer qu'en ce qui concerne son fonctionnement, cette basilique continua son activité *forensis* (en tant que tribunal et endroit où se concluaient diverses transactions commerciales) jusqu'à l'époque susmentionnée. De toute façon, pour ce qui est de la période des IVe - Ve siècles, on est en droit d'accepter l'idée de son fonctionnement en tant que basilique *forensis*: l'incertitude s'installe quand il s'agit d'affirmer qu'elle aurait poursuivi cette activité aussi au VIe siècle. Il se peut que durant une étape finale (probablement sur la fin du VIe siècle) l'édifice ait servi de marché des viandes. Ajoutons que sa datation du début du IVe siècle demande encore des vérifications archéologiques, reposant pour le moment sur des méthodes et des moyens de datations en usage vers la fin du siècle dernier et le commencement de notre siècle.

Sous cette même rubrique de la culture matérielle laïque il conviendrait de ranger aussi d'autres édifices de basse-époque romaine localisés dans les milieux citadins de *Scythia Minor*. Mais leur état de dégradation (ne s'étant pratiquement conservé que leur plancher)

interdit non seulement leur restitution en élévation, mais même celle de leur plan d'ensemble, qui se laisse deviner dans une certaine mesure ou avec des réserves.

Dans cette catégorie, il convient de mentionner l'imposant édifice à mosaïque de Tomis, localisé sur la falaise du port actuel de Constanța. Il ne s'en est conservé que partiellement le plancher mosaïqué polychrome d'une salle qui mesurait initialement 100 m de long sur une largeur d'environ 20 m, ainsi qu'une partie de la maçonnerie des murs plaqués de marbre. Des entrepôts étaient aménagés au-dessous: 11 pièces voûtées où une grande quantité de marchandises a été mise au jour, témoignant de l'affectation de ce bâtiment aux besoins du port antique.

Le plancher mosaïqué (restitué, car il ne s'en était conservé que environ 850 m² sur une superficie de 2000 m²) reproduisait quatre champs rectangulaires séparant trois cercles chacun inscrit dans un carré, la tout réalisé au moyen de petites plaques de pierre et de céramique, constituant une décoration florale et géométrique polychrome, avec çà et là quelques motifs symboliques: la double-hache, des boucliers et des coupes, ainsi que et surtout le *cantharus* et la croix gammée; l'unique motif zoomorphe est représenté par une colombe.

On a maintenu la datation initiale de l'édifice au IVe siècle, mais avec d'importants compléments chronologiques qui font dater le plancher mosaïqué de la fin du Ve siècle - commencement du VIe. Compte tenu de sa planimétrie on a suggéré le caractère public de ce bâtiment, les dimensions énormes de la salle mosaïquée (environ 100 m x 20 m) écartant toute idée qu'il pourrait s'agir d'un édifice privé. Il va sans dire que c'était une salle réservée à de grandes assemblées liées aux multiples activités variées, en rapport avec le trafic maritime, développées par les armateurs et les marchands. Si on complétait cet ensemble en lui ajoutant à l'ouest, sur son côté court, une abside rentrée, à demi circulaire, désignant le siège du tribunal et vu l'absence de toute entrée d'apparat (latérale) à l'intention de quelque haut personnage civil ou militaire de cette province, on pourrait considérer non seulement la salle mosaïquée mais l'ensemble de l'édifice comme une basilique *forensis* tomitaine de basse-époque romaine. Rappporter cet édifice aux autres oeuvres de la culture romaine de basse-époque trouve appui non seulement dans les traits caractéristiques du bâtiment à étages avec des dimensions extraordinaires, mais aussi dans l'immense tapis mosaïqué, dont la composition, les motifs et la chromatique trouvent maintes analogies dans l'art de la mosaïque de basse-époque romaine dans l'Empire d'Orient, depuis la Grèce jusqu'en Afrique romaine. C'est un témoignage quant aux possibilités de haute maîtrise de cette époque, s'affirmant tant dans la planimétrie du local, que dans l'art de la mosaïque pour pavement de luxe, qui confirme la tradition florissante de l'époque romaine impériale. Une remarque se rattache encore à l'ouverture de 21 m que comportait la salle à mosaïque: cette ouverture réclamait trois nefs séparés par des piliers d'appui du plancher.

Chap. IV. *Villa rustica* au Bas-Danube à la basse- époque romaine (figg. 11-12)

A titre d'échantillon caractéristique pour l'évolution de la ferme romaine - *villa rustica* - jusqu'à sa disparition au cours de la première moitié du Ve siècle, l'écrivain propose l'examen du développement de la *villa* du voisinage de Madara en *Moesia Secunda*,

édifiée vers le milieu du IIe siècle et dont l'existence s'est prolongée jusqu'au commencement du Ve siècle. Après cette date son emplacement sera pris par une agglomération de caractère rural.

Il s'agissait d'un édifice de type *citadin*, bâti autour d'une cour intérieure avec péristyle et portiques, sur les façades sud et ouest. Une aile du bâtiment était affectée aux thermes, si l'on juge d'après les installations de chauffage, l'aqueduc et le réseau d'égoût. Quantité d'outils ont été récupérés à l'intérieur de la villa (faucilles, serpes et serpettes, greffoirs, alènes de cordonnier, ciseaux, bêches, ciseaux, forets, etc.), ainsi que des objets d'usage courant, d'accessoires vestimentaires (épingles à cheveux en os, fibules, appliques, couteaux, fragments de verre et de poterie, des *dolia* et des amphores), sans oublier des pièces d'art et restes d'inscriptions, *grafitti*, en latin et en grec, 120 monnaies, etc. A la suite des dégâts subi lors d'une attaque, la *villa* sera soumise à une réfection durant la deuxième moitié du IIIe siècle et fortifiée d'un mur d'enceinte pourvu de tours. Au total, la *villa* comptait 41 pièces à la maçonnerie en pierre de taille liée au mortier. Son mur d'enceinte mesure 1,20 m de large.

L'auteur choisit comme *villa rustica* fortifiée typique du IVe siècle celle dégagée à Orlandovtzi près de Sofia (en Dacie Méditerranéenne), qui devait durer jusqu'au cours de la première moitié du Ve siècle. Elle reproduit le plan d'une citadelle de pierre de type *quadriburgium*. Par ses dimensions, moins importantes que celles d'une *villa rustica* de l'époque impériale, elle représente, en fait, une étape d'évolution vers l'agglomération rurale isolée de type militaire, dont l'activité en tant que ferme cessera durant la première moitié du Ve siècle, arrêtée dans son développement qu'entravait la multiplication des attaques huniques. La *villa rustica* fortifiée d'Orlandovtzi, à une distance de 4-5 km de Sofia, offre un plan à peu près carré, avec un mur d'enceinte pourvu de quatre tours d'angle extérieures. A la différence de la situation constatée à Madara, ici le mur d'enceinte faisait corps commun avec le bâtiment proprement-dit de la *villa*. Pour ce qui est de la Roumanie (Dobroudja), il faut noter que jusqu'à présent les fouilles archéologique n'ont dégagé que de petites fermes romaines d'exploitation, remontant au IVe siècle, qui n'étaient pas habitées par leurs propriétaires. Celles de Sarica et de Telița, malgré leur caractère modeste, ont leur importance comme un complément de l'image de la culture romaine de basse-époque dans les campagnes sous rapport planimétrique, mais aussi par aménagements intérieurs et mobilier. Quant aux *villae rusticae* du Bas-Danube dont la durée ne s'est guère prolongée au-delà de la première moitié du Ve siècle, on ne peut que constater leur courte durée face à celles explorées en Occident, dont le développement a pu se poursuivre sans entraves.

Chap. V. *La basilique romaine chrétienne dans le territoire compris entre le Danube et l'Haemus* (fig. 13-16)

Ce chapitre se propose de mettre en lumière l'ensemble de la culture matérielle et spirituelle des provinces latinophones du Bas-Danube. Il s'agit notamment d'édifices culturels se caractérisant par leur conception architectonique romaine, illustrant la créativité de l'architecture romaine de basse-époque et tirant ses origines des formes antérieures au IVe siècle.

La basilique à une seule nef. Type Ia. Représentative pour cette variante s'avère la basilique- salle de Sucidava (Celei), bâtie en pierre et mortier, avec une seule nef rectangulaire et un abside demi-circulaire en saillie, qui englobait toute l'aile orientale de l'édifice. Sa construction remonte au VIe siècle (avant 535) et son fonctionnement dura jusqu'au VIIe siècle. Des basiliques similaires ont été localisées à Sadovetz (Golemanovo Kalé, Tzar Krum (Hisar) et Sumen (la basilique A) en Bulgarie, ainsi qu'à Dinogetia (la basilique des thermes) et Capidava, en Roumanie.

Type Ib. Une autre variante de la basilique à une nef, souvent attestée pendant la basse-époque romaine (IVe-VIe siècles) également entre le Danube et l'Haemus et dans les zones du proche voisinage de cet espace, est celle avec une salle rectangulaire ou carrée (ou encore, rectangulaire-carrée), avec la même abside demi-circulaire en saillie, mais qui n'englobe plus toute l'aile orientale, se bornant à ne couvrir que sa moitié. Une telle basilique, bâtie en pierre et mortier, a été trouvée en Roumanie à *Tropaeum*, sur la butte qui se dresse au nord de la cité. La salle rectangulaire-carrée avait une abside à demi-circulaire en saillie au milieu de son aile orientale; sur les côtés, les murs de l'abside suivaient une trajectoire linéaire jusqu'aux coins. En Bulgarie, à Serdica, sous l'église Ste Sophie a été dégagée une basilique analogue, datée d'une étape plus précoce, à savoir, du IVe siècle. Cette variante était choisie de prédilection dans le cas des petites basiliques desservant les cimetières.

Type Ic. Cette variante de la basilique à une seule nef comporte une abside inscrite dans une masse rectangulaire de maçonnerie, ne débordant guère de la ligne nord-sud sur le côté est. Dans l'espace géographique délimité par le Danube et l'Haemus, est attestée la basilique bâtie à l'intérieur d'un édifice antérieur, la citerne romaine, de *Tropaeum*. Son unique nef est en réalité une salle très longue par rapport à sa largeur, avec une abside demi-circulaire à l'est, qui englobe toute cette aile de l'édifice, restant cependant inscrite dans un bloc de maçonnerie, de forme rectangulaire. Aux angles, du côté occidental, la basilique était dotée de contreforts et il paraît qu'elle était pourvue aussi d'un *atrium* (ou peut-être une simple cour pavée). Les édifices de culte chrétien, de plan simple avec une seule nef, dotés d'une abside demi-circulaire tantôt faisant saillie sur tout le côté est ou sur la moitié de ce côté, tantôt inscrite dans un massif rectangulaire de maçonnerie, sont attestés dans tout le monde gréco-romain des IVe-VIe siècles. C'étaient soit des monuments indépendants - basiliques *ecclesiae* ou *coemeterialis* -, soit des annexes (parfois autonomes) en tant que chapelles funéraires, oratoires, mausolées, baptistères, etc.

L'origine du *type Ia* se trouve à Rome, dans les chambres souterraines (*cubicula*) des plus anciens cimetières paléochrétiens, qui remontent au IIIe siècle. Au IVe siècle, leur forme est reproduite par les mausolées entourant l'église *Apostolorum* et répandue généralement non seulement dans la péninsule Balkanique, mais en Orient aussi (Asie Mineure), au IVe-VIe siècles, jusqu'en Crimée également.

La variante *type Ib* était elle aussi largement répandue dans l'Empire romain de basse-époque. On la retrouve en Occident aussi bien qu'en Orient, surtout dans l'Afrique romaine et en Asie Mineure.

Le type Ic a bénéficié d'une large diffusion en tant qu'édifice de culte chrétien dans différentes provinces de l'Empire situées à de grandes distances de la capitale, par exemple en Afrique romaine et en Grèce, dans les Îles et en Asie Mineure. Notons à titre d'exemple le seul fait qu'à Gerasa (Jordanie), les fouilles ont dégagé deux édifices appartenant à cette variante, une chapelle-martyrium du Ve siècle et une petite église de cimetière, datée du VIe siècle.

Pour ce qui est de l'ancienneté et de la généralisation du type I, une preuve éloquente réside dans le nombre de tels monuments de culte groupés dans un petit territoire comme Hauran, en Syrie, où se retrouvent les trois variantes du type datées du IVe siècle. Soulignons qu'il s'agit uniquement de l'identité de plan et non des procédés de l'appareil.

La basilique à trois nefs. Type II. Plus difficile s'avère la distinction du type romain de basilique chrétienne dans l'espace compris entre le Danube et l'Haemus quand il s'agit des basiliques à trois nefs, les basiliques proprement-dites. Quand il leur manque le narthex avant le VIe siècle et quand elles sont dotées d'une abside demi-circulaire, on peut les considérer comme des oeuvres d'architecture romaine de basse-époque. Même quand le narthex commence à se généraliser, sous Justinien Ier, on peut considérer comme romaines une partie des basiliques de l'époque, puisque désormais le narthex devient une composante de l'espace adoptée par l'architecture romaine de basse-époque. Telles étant les choses, d'autres caractéristiques architectoniques de l'édifice religieux devront compter pour arriver à le délimiter au point de vue de la créativité ethno-culturelle. Afin de mettre en relief le plan romain des basiliques chrétiennes de la région concernée, nous avons commencé par étudier les basiliques à trois nefs sans narthex, susceptibles d'être datées des IVe-VIe siècles, pour aboutir à celles pourvues d'un narthex datées du VIe siècle (débutant avec le règne de Justinien Ier). A part le narthex, cette composante architectonique importante (dont l'introduction a conduit à l'apparition de l'*atrium triporticus*, par la disparition du quatrième portique, le portique est de l'*atrium quadriporticus*), il fallait que les dites basiliques ne comportent aucun autre trait essentiel de la planimétrie grecque, afin qu'on puisse les taxer de purement romaines.

Entre les basiliques chrétiennes à trois nefs sans narthex s'impose celle d'Histria, dans la citadelle proche du mur d'enceinte méridional, dont la datation comme monument de culte en fonction est assurée jusqu'au début du VIIe siècle, au moment de l'abandon de la ville. C'est un édifice pourvu d'une abside demi-circulaire en saillie et d'un naos à trois nefs, départagées par deux rangées de colonnes, chaque nef disposant d'une entrée. Pas de narthex et, à ce qu'il semble, pas d'*atrium*, à cause de la proximité des autres bâtiments de l'endroit. A part le manque de narthex, le plan de cette basilique se caractérise par la grande profondeur du naos, dont le côté plus long mesure le double de sa largeur. Parmi les basiliques chrétiennes à trois nefs d'époque romaine, l'ouvrage note le plan de celle de Coban Déré (dépt. de Tyrgoviste en Bulgarie, l'ancienne *Moesia Secunda*). Le bâtiment comporte des piliers en maçonnerie destinés à départager l'espace. Il n'a pratiquement pas de narthex et au lieu d'un *atrium* il disposait d'un couloir d'accès dans son aile méridionale. Il s'agirait au fond dans ce cas d'un plan basilical romain additionné de quelques traits grecs de début.

L'auteur estime qu'au plan romain occidental correspond en Dobroudja (l'ancienne Scythia) la basilique à trois nefs délimitées par des piliers et datée du VIe siècle d'Argamum, ou encore celle d'Ibida (Slava Rusă). Parmi les basiliques paléochrétiennes de Tomis, la "grande" basilique (située au croisement des rues actuelles Ion Luca Caragiale, Traian et le boulevard Republicii) pourrait être de plan romain, avec son abside demi-circulaire en saillie, ses trois nefs séparées par des colonnes (ou des piliers, ce qui la rapprocherait encore plus du type ouest-romain et non de celui est-romain), pourvue d'un narthex (chose incertaine vue le contexte archéologique de sa mise au jour) et, probablement, d'un *atrium*. Cette basilique datée du Ve siècle devait durer jusqu'au commencement du VIIe siècle. On remarque que sa datation du VIe siècle à commencer avec le règne de Justinien Ier pourrait simplifier son attribution au type basilical romain chrétien.

Pour conclure, l'auteur estime que le plan romain avec *une seule nef* de la basilique de la cité de Sucidava (Celei) a pour pendant de la catégorie plan romain à *trois nefs* la basilique à abside demi-circulaire en saillie, initialement sans narthex, comme celle d'Histria qui se trouve dans le secteur sud de la cité et, par la suite, la basilique dotée d'un narthex, telle la "grande" basilique de Tomis (moins sa crypte).

Un trait général à noter, moins évident au nord des Balkans (dans les anciennes provinces *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis*) en Bulgarie et surtout au sud de l'Haemus, c'est une plus grande diversité des édifices de culte chrétien par rapport à ceux comportant trois nefs de *Scythia Minor*. Du moins, c'est ce que montrent les résultats des fouilles pratiquées jusqu'à présent. Les éléments novateurs se laissent saisir depuis le milieu du Ve siècle, encore mieux illustrés au VIe siècle, aussi bien dans l'organisation de l'espace architectonique, que dans la construction, au point de vue de ses appareils. Ces changements se reflètent surtout de façon différente dans le plan des composantes architectoniques (abside, naos, narthex, atrium). Les recherches effectuées en Bulgarie et en Roumanie ont saisi la diffusion de plus en plus marquée, au sud de l'Haemus dans une plus large mesure qu'au nord de cette chaîne montagneuse, de quelques modifications notables intervenues depuis le milieu du Ve siècle dans la construction de l'autel et des nefs comportant des éléments de soutènement et de toiture. A partir du milieu du Ve siècle, l'abside adopte une forme pentagonale (à l'extérieur) dans certains cas et à une étape donnée les plans des basiliques deviennent intriqués à quelques points de vue précis, comme en témoigne le fait que dans le cas des toitures en bois on a pu constater trois éléments de soutènement: colonnes, piliers ou une alternance piliers-colonnes. C'est un trait caractéristique des basiliques à trois nefs des zones méridionales de la Bulgarie actuelle que l'apparition, au début du VIe siècle, de l'*autel complexe*, composé d'un *presbyterium* - *prothesis* et *diaconicon* -, éléments qui découlent de toute évidence de la planimétrie architectonique basilicale de type grec. Au VIe siècle devait augmenter au sud de l'Haemus (ainsi que sur la côté, à Odessos, l'actuelle Varna) la construction des basiliques voûtées à trois nefs, chez lesquelles les colonnes sont remplacées par de grands piliers rectangulaires ou cruciformes, liés les uns aux autres par des arcs et des toits voûtés. Là encore on retrouve l'autel complexe et ont, souvent, l'abside modifiée à l'extérieur avec *trois côtés*.

Les basiliques à coupole de la dernière étape des édifices de culte chrétien de la période romano-byzantine. De telles basiliques ont été mises au jour en Bulgarie au sud de la chaîne des Balkans, cependant que jusqu'à présent au nord de ces montagnes, c'est-à-dire dans les anciennes provinces de *Scythia Minor*, *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis*, elles sont encore inconnues. Il faut noter que le *tribelon*, autre élément du plan grec (entre le narthex et le naos) n'a pas dû être assimilé, car les basiliques mises au jour dans l'actuel territoire de la Bulgarie et de la Roumanie (Dobroudja) n'en usaient pas. A Caricin Grad (*Iustiniana Prima*) dans la Serbie d'aujourd'hui, l'ancienne Dardania antique (sur la frontière de la *Dacia Mediterranea*), où l'on trouve une grande concentration de basiliques, on est à même de constater le mieux comment du temps de Justinien Ier (et par la suite) s'est imposé le plan basilical grec (hellénistique) au dépens du plan romain, dans le cas des basiliques à trois nefs. Voir, par exemple, la basilique D du milieu du VIe siècle pourvue aussi d'un *tribelon*. Les basiliques de Caricin Grad et de ses environs offrent un plan grec dominant, mais tout en gardant quelque trait essentiel du plan basilical romain. Par conséquent le phénomène de l'architecture des basiliques chrétiennes de basse-époque romaine grécisées est accusé au sud de l'Haemus et sur la côte à Odessos (Varna), mais dans les provinces latinophones *Scythia Minor*, *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis* il s'avère moins nettement dessiné. Ces régions périphériques de l'Empire, considérées en bloc, gardent encore puissant le style et les traits caractéristiques de la basilique romaine traditionnelle, malgré la diffusion massive du style grec (hellénistique), comme on peut la constater à Tropaeum, par exemple, ainsi que dans d'autres centres importants. Il s'agit, sans doute, de la situation dans les villes, car les campagnes de *Scythia Minor*, *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis*, du reste peu étudiées sous le rapport archéologique, se présentent tout-à-fait autrement, car là régnait sans conteste le type romain simple - des églises-salles-même pendant la seconde moitié du Ve siècle et au cours de tout le VIe siècle, jusqu'à la chute du *limes* danubien (614), ainsi d'ailleurs que par la suite.

Chap. VI. *Les agglomérations romaines de basse-époque* (fig. 17-20)

L'ouvrage examine l'évolution des agglomérations romaines de basse-époque (villes fortifiées, cités grandes et petites) des IVe-VIe siècles, situées dans les provinces riveraines du Danube (*Scythia Minor*, *Moesia Secunda* et *Dacia Ripensis*) jusqu'au début du VIIe siècle, à la chute du *limes*.

Tout d'abord, il traite des modifications introduites dans le système défensif des fortifications de basse-époque romaine, modifications qui se laissent mieux saisir au mur d'enceinte, surtout chez les tours d'angle et de front, ou à la porte. Il s'agit de changements planimétriques et de construction réclamés par le développement incessant de la technique des sièges. L'ouvrage souligne le fait qu'à partir du IVe siècle, les cités de la première ligne de défense représentée par le *limes*, de même que celles de la deuxième ligne (intérieure), reconstruites de fond en comble (par exemple la *Civitas Tropaeensium* en Scythie Mineure ou Abrittus en *Moesia Secunda*) vont renoncer à la forme carrée des tours (d'angle, de front ou de porte) au profit des tours circulaires, en fer à cheval ou en U, cependant que les cités de l'arrière-pays (*Histria*, *Callatis*, *Augustae* (Hisar, au sud des Balkans)) resteront fidèles à la tradition des tours quadrilatères.

Dans la plupart des cas, les tours rectangulaires sont attestées aux IVe-VIe siècles dans des combinaisons avec les tours circulaires, en U ou polygonales sur le front des cités respectives (Iatrus, Capidava, Troesmis, Dinogetia, Ulmetum, etc.).

Les modifications du système de défense se laissent le mieux saisir à *Romuliana* en *Dacie Ripensis*, où les fouilles ont dégagé aussi bien les fondations du mur d'enceinte ancien, daté dès la fin du IIIe siècle et auquel on avait ensuite renoncé, que l'enceinte du IVe siècle, les deux enceintes voisines mais tout à la fois bien distinctes dans leur ensemble. L'ouvrage souligne aussi la question des enceintes de Drobeta et de Troesmis de caractère nettement militaire (trait saisi déjà depuis un certain temps), mais pour lesquelles on n'a pas encore avancé d'explications planimétriques et chronologiques satisfaisantes, bien qu'il soit prouvé au point de vue archéologique que leur structure intérieure a été modifiée au fil du temps. Des opinions divergeantes à ce sujet sont relevées par l'auteur.

Dans le cas de certaines cités de *Moesia Secunda* et de *Dacia Ripensis* (quelques autres aussi au sud de l'Haemus) l'enceinte se trouve protégée par un autre mur (*proteichisma*) dressé devant elle. Parfois même (à Golémanovo Kalé, par exemple) il s'agissait de deux murs aux bouts intriqués avec les extrémités du mur d'enceinte. Sur la fin du Ve siècle et au cours du VIe, la pratique militaire devait adopter de plus en plus fréquemment les tours pentagonales (trait caractéristique également consigné par l'historiographie). Vers cette même époque, plutôt au VIe siècle, se place aussi la transformation des tours en bastions: leur moitié inférieure remplie d'un emplecton de mortier et grosses pierres de carrière, ce qui les rendait plus à même de résister aux nouvelles techniques d'assaut. L'auteur examine également la structure intérieure de la cité de Golémanovo Kalé, en y étudiant son réseau édilitaire-routier, ainsi que la trame de son habitat (de nature strictement militaire, ou civile aussi). Il conclut en faveur de la thèse concernant le caractère familial-militaire de l'agglomération respective, habitée par des soldats-paysans (*limitanei*).

Une attention spéciale est accordée aux petites fortifications de type *quadriburgia* et *monopyrgia*, ainsi que des *refuges* (ces derniers datés du VIe siècle), dégagés par les fouilles sur les deux bords du Danube, serbe et roumain, et datés du IVe siècle, mais aussi des deux siècles suivants, le Ve et le VIe. L'auteur constate que les agglomérations rurales (les *villages*) fortifiées ou non des IVe-VIe siècles n'ont été presque pas étudiées sous le rapport archéologique, constituant encore une "inconnue".

Au point de vue du développement des villes fortifiées ou des grandes cités romaines du Bas-Danube aux IVe-IVe siècle, l'écrivain constate qu'elles ont subi de grandes modifications de leur enceinte. Ces modifications ne sauraient pourtant être mises sur le compte des facteurs militaires, leur origine se trouvant dans le domaine de la vie civile. En commençant par le centre-ville, on constate la disparition du *forum*, la place centrale de la ville romaine à l'époque classique, l'endroit étant maintenant occupé par les basiliques chrétiennes et les maisons nobiliaires (*domus*). En revanche, des petites places marchandes entreront maintenant dans le plan des villes, dispersés ça et là, de disposition asymétrique. L'ouvrage souligne en même temps l'expansion de l'habitat des villes fortifiées, le long des murs d'enceinte auxquels s'adossent des maisons, ainsi qu'à l'extérieur de ces murs, dans l'intervalle des IVe-VIe siècles. On constate le caractère romain méditerranéen de

l'habitat citadin et urbain, illustré par des *insulae*, considérées au point de vue topographique comme des unités de l'habitat avec des édifices compris entre quatre rues. L'auteur insiste sur la similitude attestée par les villes fortifiées et les cités de grandes dimensions de l'intérieur (*Tropaeum* et *Ulmelum*) sous le rapport de leurs éléments de culture matérielle au VIe siècle; il souligne aussi le fait que les grandes cités de pierre explorées par les fouilles archéologiques (*Dinogetia*, par exemple) ont montré une structure socio-politique plus simple que celle des villes. On ne saurait affirmer la même chose à l'égard des petites cités de pierre (*castella*), dépourvues de marché (au point de vue topographique) et dont les maisons n'ont pas de ressers à provisions, vu l'absence des jarres. L'auteur remarque qu'en dépit de la large évolution de la culture matérielle urbaine du VIe siècle, la ville fortifiée ancienne n'a pu s'épanouir que dans l'enceinte donnée, préexistante et que même en cas de reconstruction c'est à peu près dans le même périmètre qu'elle s'est développée. Pour cette raison, les mutations socio-économiques perceptibles au sein de la culture matérielle urbaine intramuros apparaissent entravées également dans les provinces latinophones sud-danubiennes, bien que consolidées dans le cadre donnée, au début du VIIe siècle. Aussi, l'auteur estime-t-il que les traits spécifiques et surtout le cadre de développement et d'organisation topographique de la ville fortifiée à l'époque de transition de l'Antiquité finale au Haut Moyen-Age devraient être cherchés au-delà de leur ceinture idéale de fortification.

Ce type nouveau de ville, du VIe siècle, on le trouve en Dardanie (ou *Dacia Mediterranea*, à en juger d'après une autre interprétation localisant *Iustiniana Prima* (Caricin Grad), car c'est de cette ville qu'il est question. *Iustiniana Prima* fut édifiée en tant que ville neuve dans la véritable acception du terme, son emplacement étant libre de toute enceinte fortifiée préexistante susceptible d'entraver l'expansion de la ville et d'imposer l'entrée d'une réalité socio-économique urbaine développée à l'échelle séculaire dans un cadre fixé quelques centaines d'années auparavant. C'est pour cette raison que l'ouvrage procède à une étude minutieuse de la structure urbaine de *Iustiniana Prima*, comportant trois enceintes fortifiées (et un *suburbium*). L'accent a été mis sur sa conformation topographo-hiérarchique et l'auteur ajoute aux interprétations des chercheurs qui l'ont étudiée sur le champ de fouilles et sur planchette ses propres considérations. La recherche historique a déjà souligné, que sous le rapport militaire et civil l'agglomération fortifiée de Caricin Grad reflète la transition de l'Antiquité au Nouvel Age qui s'annonce, bien que la ville s'avère profondément ancrée dans la tradition antique. L'auteur estime que par la division au moyen de murs d'enceinte leur appartenant en propre en Haute-Ville, Ville Moyenne et Ville basse, ainsi que du fait de son plan topographique en cercles concentriques, cette ville rappelle le modèle des grandes villes-métropoles d'Europe orientale, à l'extérieur de l'espace culturel gréco-romain. En même temps, il est d'avis que l'artère principale de *Iustiniana Prima*, l'artère commandant le plan général de la ville ne saurait être, comme il semble à première vue, celle de la Ville Moyenne ("*cardo decumanus*"), mais bien celle qui traverse de l'est à l'ouest la Ville Haute et la Ville Moyenne.

Du reste, le noyau de *Iustiniana Prima*, la Ville Haute, est la concrétisation de l'idée exposée dans la *Novella VI* de l'empereur Justinien, en fait la quintessence de l'état romain de basse-époque en Orient, avec ses deux principes majeurs, le *Sacerdotium* et l'*Imperium*, facteurs fondamentaux du gouvernement divin et, respectivement, temporel. C'est pourquoi le siège de l'Archevêché *Iustiniana Prima* (avec sa grande basilique à baptistère) se trouvait dans la moitié sud de la Ville Haute, alors que la moitié septentrionale de son enceinte circulaire abritait le palais de la Préfecture d'Illyricum. La Ville Moyenne qui les ceignait était le centre des activités productives et de celles qui s'en rattachaient. A l'intérieur de ses murs il y avait des *insulae* avec des édifices-*domus* ou des pâtés de maisons alignées (*clusters of houses*), servant d'habitations, d'ateliers et de boutiques. Les vestiges mis au jour (fours, outils, etc.) indiquent la présence d'ateliers potiers, de boulangeries, de forges et ferronneries, de menuiseries, de fonderies et de bijouteries. Les habitations ont livré, entre autres, de jarres et des amphores, voire un dépôt d'outils pour la culture de la vigne et l'agriculture, dans la maison d'un grand propriétaire.

Ajoutée plus tard, la Ville Basse entourée d'une ceinture de fortifications et notamment le *suburbium* comportaient des maisons aux murs de pierres liées avec de la terre et, comme installations de chauffage, des foyers. Enfin, l'écrivain a tenu faire mention aussi des interprétations selon lesquelles les quartiers de la ville remplissaient différentes fonctions socio-économiques et se groupaient autour d'une basilique chrétienne.

A propos de la relation ville-cité et la fonction ecclésiastique, l'auteur reprend à son compte ce que l'historiographie roumaine avait déjà souligné, à savoir que dès le règne de Zenon (480) l'accession au rang de ville (*civitas=polis*) était conditionnée par la fondation d'un siège épiscopal, afin que chaque ville ait son propre évêque, ainsi qu'un territoire à son obédience (*perioikis*).

Partant de cette remarque et utilisant à son tour de façon comparative les sources historiques corroborées par des témoignages archéologiques, il aboutit à la conclusion que sur la fin du règne de Justinien Ier la Scythie Mineure comptait 16 villes sièges épiscopaux avec, chacune, un certain territoire rural (*chôra=terra*) y compris la *perioikis* d'alentour en directe administration.

Conclusion

Une telle distribution territoriale, administrative et ecclésiastique devait s'asseoir sur une augmentation spectaculaire de la richesse dans les provinces de l'Empire au cours de la seconde moitié du Ve siècle et au VIe siècle, par suite de la chute du royaume hunique qui avait tari l'Empire romain d'Orient de ses réserves d'or sur le parcours de la première moitié du Ve siècle, et qui, par ses incessantes attaques dévastatrices, avait désorganisé maintes parties de *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda*, *Dacia Mediterranea* et des contrées limitrophes.

Certes, le haut degré de développement des agglomérations romaines de basse-époque, prouvé par les découvertes archéologiques, a profité de l'activité réformatrice dans les domaines économique et financier inaugurée par l'empereur Anastase, ainsi que de l'humanisation des relations sociales par la disparition progressive de l'esclavage, ce qui entraîna un changement de condition pour l'homme se trouvant au pied de l'échelle

sociale; cette disparition de l'esclavage jusqu'au début du VIIe siècle était grandement redevable au christianisme.

Malgré les vicissitudes, la communauté danubienne elle aussi venait de passer le seuil du nouvel Age, sortant du cadre de l'Antiquité au moment de l'installation massive des Slaves au sud du Danube (614). Mais, cette trajectoire ascendante allait s'arrêter brutalement avec la chute du *limes* bas-danubien juste à cette date. L'effet immédiat de cette chute a été la disparition des villes fortifiées, centres de la romanité orientale qui avaient touché leur épanouissement de pointe dans les domaines de la culture matérielle et spirituelle, ainsi qu'en ce qui concernait la cristallisation des nouvelles relations sociales annonciatrices du Haut Moyen Age. En fait, le développement historique venait d'être coupé. Il reprendra vie au relenti dans l'intervalle des VIIe-IXe siècles à l'échelle des cités militaires de pierre (*civitas* = roum. *cetate*) et des villages (*fossatum* = roum. *sat*) en tant qu'agglomérations dotées d'une fortification de terre, comportant un fossé et un *vallum* de protection. Suite des mutations violentes intervenus au commencement du VIIe siècle, la culture des villes fortifiées romaines deviendra l'héritage des cités militaires et des villages, à cause de la sortie des habitants des villes dans le but de s'installer dans un milieu non-citadin. Cette culture matérielle et spirituelle des villes augmentait de la sorte la culture romane des milieux populaires, léguée d'âge en âge jusqu'à nos jours avec la seule disparition des éléments uniquement compatibles avec l'enceinte citadine au point de vue de leur existence et de leur développement. Lors de ce même grand tournant de l'histoire devait se perdre, en même temps que la ville romaine danubienne, le latin cultivé, sa place étant prise par la langue populaire, le *roman* rustique.

Editat de: S.C. MELIOR TRADING S.R.L.
Tipărit de: S.C. PUBLIROM S.A.
ISBN: 973-95349-8-8

ISBN: 973-95349-8-8